Dr IVAN RIBAR

USPOMENE IZ NOB

VOJNO DELO

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA TRIDESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA DESETA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD JNA „VOJNO DELO"

Dr IVAN RIBAR

USPOMENE IZ NARODNO OSLOBODILAČKE BORBE

BEOGRAD 1961

Dr Ivan Ribar

TITU

I

NJEGOVIM BORCIMA

AUTOR

I DIO

Oružani napad na Jugoslaviju izvršio je Hitler 6. aprila 1941. bez objave, bez ultimatuma, no zato ipak ne iznenadno i neočekivano. Još 1940. godine Hitler je otpočeo s ostvarivanjem svojih zavojevačkih i porobljivačkih planova na Balkanu. Podunavski i balkanski državni upravljači jedan za drugim odlazili su u Beč u dvorac Belvedere, da svojim potpisom u prisustvu ministara inostranih poslova Njemačke i Italije, te japanskog ambasadora u Berlinu, potvrde pristanak za pristupanje osovini Berlin–Rim–Tokio. Jedna za drugom — Slovačka, Mađarska, Rumunija i Bugarska — potpisale su pakt, u prvom redu sa Hitlerom, i na taj način su i formalno postale sastavni dijelovi fašističkog poretka u jugoistočnoj Evropi. Dolazi red i na Jugoslaviju. Hitler poziva Dragišu Cvetkovića, predsjednika vlade, i Cincar-Markovića, ministra inostranih poslova predratne Jugoslavije, u svoju rezidenciju Berghof, da bi im pružio instrukcije u duhu tradicionalnih prijateljskih odnosa, kako je tada javljala njemačka, talijanska i profašistička jugoslavenska štampa. U stvari radilo se o tome, da i Jugoslavija pristupi Osovini, jer je u obostranom interesu bilo, kako su javljali iz Berlina i Beograda, da se njena politička situacija, vanjska i unutarnja, uskladi s već postojećom političkom situacijom u ostalim jugoistočnim dijelovima Evrope.

I u to vrijeme — kada se Jugoslavija nalazila na sudbonosnoj prekretnici, da li za pakt ili protiv pakta, bolje reći da li za fašistički poredak ili protiv njega, u jednoj vrlo očajnoj situaciji, u koju su je doveli njeni tadanji vlastodršci — u Beogradu je ilegalno boravio drug Tito. On je svoj boravak koristio i za razgovore s prvacima tadanjih političkih građanskih stranaka i grupa, koje su imale korjena u narodu. Posredstvom moga sina Lole imao sam, kao predstavnik lijeve grupe Demokratske stranke, prvi sastanak s drugom Titom. Lolo mi je saopćio da jedan njegov stariji prijatelj i drug želi sa mnom govoriti u određeno vrijeme i na određenom mjestu. Ja ću ponoviti ono što sam već napisao o tom prvom mom susretu. Tito je otpočeo razgovor time, da rat kuca i na vrata Jugoslavije i da je zato potrebno u tom odsudnom času grupisanje svih demokratskih snaga, svih rodoljubivih i slobodoljubivih ljudi u jednu Narodnu frontu, koja se već afirmirala na terenu, u gradovima i selima, inicijativom i akcijom ilegalnih komunističkih snaga, te jedinstvenim pokretom radničke, seljačke i studentske omladine, radi sprovođenja jedinstvene borbe protiv sklapanja pakta profašističke vlade Cvetković—Maček sa Hitlerom. Ne samo da velikosrpska hegemonistička klika, čvrst podržavalac i oslonac diktature, odnosno vladajućeg, profašističkog, krvavog režima s dvorskom klikom, okupljena oko vladajućeg princa Pavla, svijesno gura Jugoslaviju u fašistički jaram i u osovinu Hitler—Musolini, već, što je mnogo gore, ni takozvana Udružena opozicija u Beogradu, nije svijesna opasnosti koja prijeti Jugoslaviji od neminovne skore fašističke agresije. Tito je u razgovoru sa mnom nastavio da još i danas, a bilo je to početkom januara 1941. prvaci Udružene opozicije bježe ne samo od suradnje u masovnom pokretu radnika, seljaka, studenata, đaka i slobodne

narodne inteligencije, već i od suradnje sa svim progresivnim, demokratskim grupama i strankama, dok u isto vrijeme surađuju sa reakcionarnim i koruptivnim političkim građanskim strankama, kojima je bio jedini cilj da, pomoću vladajuće dvorske klike, dodvorenjem princu Pavlu, smjene vladu Cvetković—Maček i sami se dokopaju vlasti.

Ja sam bio zaista impresioniran Titovim jasnim i preciznim poznavanjem tadanje vanjske i unutarnje političke situacije. On je dobro poznavao prvake političkih stranaka i grupa, koji su vodili politiku, kako one na vlasti tako i one iz opozicije, i sve što je karakteriziralo tadanju političko-stranačku stvarnost. Slušao sam ga pažljivo, bez predaha, a govorio mi je tako neposredno i uvjerljivo, da nisam bio primoran dâ i jednu riječ dodam njegovim izlaganjima, koja su prvenstveno odlučila za moje opredjeljivanje u daljem političkom radu i borbi.

Nakon ovog prvog našeg razgovora ja sam bio još više uvjeren, da je Komunistička partija jedina prije rata pravilno i tačno ocijenila političku situaciju, da jedino ona, već nekoliko godina, samoprijegorno i požrtvovno, pod najtežim uslovima ilegalne borbe, pokreće narodne mase u gradovima i selima, zbijajući ih u Narodnu frontu slobode, protiv profašističke protunarodne politike koju sprovodi Cvetković—Mačekova vlada, kao i protiv sterilnog politikanstva vodstva građanskih političkih stranaka. Od Tita sam tada doznao važne pojedinosti, da je, još prije dvije godine, Komunistička partija pokušavala da s vodstvom Udružene opozicije u Beogradu utvrdi jedan jedinstveni plan u borbi protiv domaće reakcije i fašizma. Jasno mi je postalo da su komunisti, iako prebijani, mučeni, proganjani, zatvarani i ubijani, jedini radili i borili se organizirano i planski, imajući uvijek u vidu određeni pravac i određene smjernice za sprovođenje jedne istinske i prave

narodne demokratske politike. Tito je dalje naglasio da treba povući duboku brazdu između prijatelja i neprijatelja naroda, jer će skoro doći dani kada će biti potrebno zajednički udarati protiv „pete kolone“ i izdajnika.

U daljem razgovoru s Titom doznao sam da će Hitler uskoro preko Bugarske napasti Grčku da bi pomogao Musolinija u ratu Italije protiv Grčke, a da će sa vladom Cvetković—Maček zaključiti pakt o prijateljstvu. Dakle, dva mjeseca prije nego li je zaključen pakt o pristupanju Jugoslavije Osovini, vodstva građanskih opozicionih stranaka dobila su ova obaveštenja. Dva mjeseca prije rata Tito ih je sve pozivao da se uključe u Narodnu frontu i da se zajednički bore protiv zaključenja pakta sa Hitlerom. Vlada Cvetković—Maček neće moći da potpiše pakt, govorio je Tito, ako ujedinjene narodne snage u jednom demokratskom bloku povedu odlučnu i jedinstvenu borbu protiv pakta. Nije daleko vrijeme, produžio je Tito u divnom zanosu, kada će vlastodršci i građanske opozicione stranke osjetiti spontane demonstracije radnika, seljaka i studenata, protiv paktiranja princa Pavla i njegove vlade sa Hitlerom, kao i njihove manifestacije za odbranu domovine.

Na kraju, Tito mi je obratio pažnju na jedinstvo ne samo svih političkih stranaka i grupa koje se bore protiv vlade Cvetković—Maček, već i svih nacionalnih, kulturnih, strukovnih organizacija, svih rodoljubivih i slobodoljubivih ljudi, bez razlike na naciju, vjeru i zanimanje, naročito narodne slobodne inteligencije, kako bi se mogao što prije organizirati jedinstveni narodni pokret za borbu protiv neprijatelja. Pri rastanku, ja sam zahvalio drugu Titu za obavještenje prihvatajući u cjelosti u ime ljevičarske demokratske grupe, kojoj sam tada pripadao, narodnu politiku, koju je povela Komunistička partija preko Narodne fronte, u kojoj su uz pomoć Saveza komunističke

omladine i radničke klase surađivali otvoreno i javno udružena studentska, radnička i seljačka omladina.

Ovaj moj prvi susret s Titom, za mene lično, bio je najznačajniji i odlučujući za moj dalji politički rad, jer me je uveo u revolucionarnu ilegalnu borbu, koju je vodila Komunistička partija s Titom na čelu. Razumije se da pri ovom mom prvom susretu nisam mogao znati da razgovaram s Titom, no prateći izlaganje odmah sam osjetio da razgovaram sa glavnim rukovodiocem iz vodstva Komunističke partije. Prvi utisci koje sam tada dobio u razgovoru s njim ostali su mi trajni i nezaboravni, i ostat će do kraja. I kao da sam jučer razgovarao, mogao sam i danas da ponovim tačno njegova izlaganja.

Od tog susreta nisu prošla ni dva mjeseca do dana kada je preko radija bilo objavljeno da su Cvetković i Cincar-Marković potpisali pakt u Beču, u dvorcu Belvedere, u prisutnosti ministara inostranih poslova Njemačke i Italije, japanskog ambasadora i jugoslavenskog opunomoćenog ministra i poslanika u Berlinu, potvrdivši time pristanak Jugoslavije za pristupanje osovini Rim—Berlin—Tokio.

A već 27. marta izbio je dugo ugušivani revolt radnika, seljaka, studenata i narodne inteligencije, predvođen od članova Komunističke partije i Saveza komunističke omladine i organizirane radničke klase. Toga je dana bila prva politička pobjeda radničke klase, nakon što je Zakonom o zaštiti države bila stavljena van zakona njena avangarda — Komunistička partija. Prva pobjeda, također, udružene napredne studentske, radničke i seljačke omladine. Vodstva svih tadanjih građanskih stranaka, naročito vodstva Udružene opozicije u Beogradu, stajala su po strani tog narodnog pokreta, u najsudbonosnijim danima, na prekretnici — da li za slobodu ili za ropstvo. Ona su stra-

hovala od masovnog pokreta odozdo, koji bi, po njihovom rezonovanju, mogao dovesti na vlast „subverzivne elemente“, kako su obično nazivali ne samo komuniste, već i sve progresivne ljude. Zbog tog strahovanja, Udružena opozicija je svestrano pomogla puč vazduhoplovnih oficira s generalom Simovićem, odnosno s njegovim pomoćnikom vazduhoplovnim brigadnim generalom Borom Mirkovićem, na čelu. Od pučista njoj je stavljena u izgled vlast. Vodstvo Udružene opozicije vjerovalo je u tom odsudnom momentu, da će jedna vlada predstavljena od legalnih monarhističkih građanskih opozicionih stranaka i grupa, moći da podrži neutralnost zemlje i prijateljske odnose s Njemačkom i Italijom. Međutim, pokušaj novog ministra inostranih poslova Momčila Ninčića — da u ime novo obrazovane pučističke vlade s generalom Simovićem na čelu, neposredno ili posredno preko ministra inostranih poslova Italije, uvjeri Hitlerovog ministra inostranih poslova Ribentropa o njenim dobrim i iskrenim namjerama za održanje zaključenog pakta na snazi, uz garantiju da će Hrvatska seljačka stranka sa Mačekom, također, stupiti u Simovićevu vladu, — nije uspio iako je ta izražena dobra volja bila poznata Hitleru. Istovremeni pregovori pučističke vlade oko pakta prijateljstva sa Sovjetskim Savezom ne samo što su otpočeli kasno, već se isuviše oduljiše, najviše krivnjom jugoslavenskog poslanika u Moskvi, poznatog šefa Zemljoradničke stranke Milana Gavrilovića. Profašistički nastrojeni činovnici u Ministarstvu inostranih poslova pobrinuli su se na vrijeme da obavijeste Hitlerovog eksponenta, šefa petokolonaške organizacije u Beogradu, generalnog konzula Nojhauzena, o započetim razgovorima. Hitlera nije interesiralo kako će se i kada završiti ovi pregovori sa Sovjetskim Savezom, već je odmah stavio u pogon svoju ratnu mašinu, ne osvrćući se uopće na izjave lojalnosti vlade generala Simovića.

Rat je otpočeo 6. aprila 1941. Kako sam i ja, kao rezervni oficir, mobiliziran, to sam se sa svojom nadležnom komandom morao povući iz Beograda prethodno u Jajince. Moji sinovi Lolo i Jurica, oba vojni obveznici, prijavili su se odmah svojoj nadležnoj komandi i otišli iz Beograda istog dana kada je izvršen avionski napad na Beograd, kojom je prilikom pogođena i moja kuća u Francuskoj ulici broj 32 i pritom izgorjela. Oni su se pridružili jedinicama koje su se formirale dobrovoljno, jer su ih nadležni vojni okruzi odbijali, a na njihovo traženje da im se iz vojnih magazina dâ oružje i municija, odgovorili su im komandanti vojnih okruga, uglavnom svi belogardejci, da će rađe prepustiti oružje Nijemcima, nego li ga podijeliti omladincima — komunistima. Osim omladine — bez razlike da li je bila seljačka, studentska ili radnička — i radnika, i mnogi rodoljubi, iako nisu bili mobilizirani, pohitali su nadležnim komandama zahtijevajući da ih naoružaju i pošalju na frontu da brane domovinu, no bili su isto tako odbijeni i vraćeni kućama, sa uputstvom da dočekaju neprijatelja na pragovima svojih domova gdje treba da prime pozive, u smislu vladine naredbe broj 1. No i obveznici, koji su bili prije Hitlerovog napada mobilizirani, nisu svi dobili opremu i oružje. I njih su nadležne komande ostavile bez oružja, municije, odjeće, obuće i hrane za cijelo vrijeme sve do kapitulacije, iako su magazini bili krcati, prepuštajući ih pri povlačenju bez borbe neprijatelju.

I meni lično, kao i svima mobiliziranim u mojoj vojnoj jedinici, dogodilo se isto. Od prvog dana kako smo se povukli iz Beograda, pa do dana kapitulacije, nitko od nadležnih nije o nama vodio brigu, naročito o našem naoružanju i hrani. Bili smo skoro prepušteni sami sebi, a viši aktivni oficiri javno su prepričavali da su Vrhovna komanda i vlada spremne da polože oružje, jer da nismo dorasli da ratujemo sa Hitlerom.

Jedna me moja lična nevolja zabrinjavala već prvog dana izbijanja rata. Nešto više od mjesec dana prije 27. marta, uručio mi je Lolo jednu veću sumu novaca od samih zlatnika na čuvanje. Ja sam ih spremio u moj sef Prve hrvatske štedionice (filijala u Beogradu), a odlučio sam da ih podignem dan prije nego li je Beograd napadnut. Ali baš tog dana bio sam iznenadno, nešto ranije, pozvan od komandanta moje jedinice, kod koje sam se nalazio kao mobilizirani rezervni oficir, i zauzet poslom zadržao sam se prekovremeno i nisam više dospio da to uradim. Na sreću ostao mi je u džepu pripremljen duplikat ključa od sefa. Iako je bombardovanje Beograda i drugi dan trajalo, ja sam se sa dozvolom komandanta uputio pješice iz Jajinaca u Beograd i uspjelo mi je da uđem u zgradu Štedionice, koja je bila oštećena od bombardovanja, i nađem upravnika. Na moj zahtjev da otvorimo zajednički moj sef, on se protivio, pravdajući se da je okupator u Beogradu i da bez njegove dozvole ne smije ništa učiniti. Ali, na kraju je popustio mojem navaljivanju, baš u momentu kada je u blizini prasnula bomba. Izvukavši iz sefa sve što je u njemu bilo, a naročito zlatnike, na povratku u Jajince zaustavio sam se pred mojom kućom u Francuskoj ulici broj 32. Bila je izgorjela sa svim stvarima, ili od zapaljive bombe, ili je bila od bombe porušena pa su je zapalili policijski agenti i petokolonaši, nakon što su je opljačkali. Vjerujem da je ovo drugo vjerojatnije, jer sam docnije bio obavješten od očevidaca, koji su vidjeli kako su agenti i petokolonaši ulazili u kuću i izlazili. Još sam se zadržao na periferiji grada u jednoj kući, gdje se bila sklonila moja drugarica. Da nisam imao spremljen ključ od sefa, ne bih mogao Loli povratiti zlatnike, koji su bili vjerojatno vlasništvo SKOJ-a, za što bih se još i danas kajao. Zlatnike sam nosio cijelo vrijeme tog aprilskog rata sa sobom, sve

do mog povratka u Beograd nakon kapitulacije, kada sam ih predao Loli.

Pri daljem povlačenju zaustavili smo se u Valjevu. Tu sam imao prilike da sa žalošću posmatram visoke oficire, paradno obučene, kako usred podneva bježe iz restorana, ostavljajući ručak, od straha pred avionima koji su kružili nad Valjevom. Bježali su glavnim drumom, koji vodi za Užice, na očigled ne samo Valjevaca i vojnika, već i seljaka koji su se prijavljivali vojnom okrugu. Zaista panika, bolje reći kukavičluk visokih oficira, djelovala je porazno, osvjetljujući potpuno bijedno izdajničko stanje u vrhovima stare jugoslavenske vojske. U Valjevu se nalazio štab jedne divizije sa divizijskim generalom, kao komandantom, na čelu. S njim sam razgovarao u prisutnosti moga političkog sumišljenika, rezervnog potpukovnika dr Smiljanića, i iz nekoliko riječi, koje je na moja pitanja jedva procijedio, osjetio sam pravo stanje u komandnom kadru, a i u čitavoj vojsci. Dosta mi je bilo razgovora, jer sam bio svijestan, iz ovoga što sam vidio i čuo u Valjevu, da je komandni kadar uglavnom izgubio iz vida ono najosnovnije, što je morao svaki Jugoslaven u ratu uvijek duboko osjećati, da domovinu moramo braniti i po cijenu života. Na putu iz Valjeva preko Kosjerića u Užice, pa preko Drine u Bosnu, morali smo sa žalošću promatrati izvrnute nove motorizovane baterije, iako su bile iza Užica izvučene na takove dominantne položaje sa kojih je bilo moguće ako ništa drugo, a ono barem usporiti neprijateljsko brzo napredovanje, u prvom redu prethodnice — takozvane „Hitlerove omladine“, koja je jurila motociklima naprijed bez predaha.

Kapitulacija me je zatekla u Rogatici. Ne mogu se danas sjetiti imena armijskog generala koji nam je saopćio da je Jugoslavija kapitulirala da bi, po njegovim riječima, izbjegla žrtve u ljudstvu i tešku vojnu situaciju. Svi su rodoljubi, međutim, znali dobro da je posrijedi bila izdaja.

Taj general nas je poslije pozvao da dočekamo neprijatelja u prostorijama, koje nam je on odredio: posebno za generale, više i niže oficire, pa podoficire i vojnike. Ja sam istupio pred generala stavljajući mu do znanja da on nakon objavljene kapitulacije, nema šta da naređuje i da je svakome od nas slobodno odlučiti, da li će ili neće čekati neprijatelja, da li će mu se ili ne predati u ropstvo. S tim riječima napustio sam svoju jedinicu, svukao oficirsku uniformu, obukao građansko odijelo, koje sam odmah nabavio u Rogatici od jednog tamošnjeg muslimana, narodnog poslanika Pašića, koji me je vrlo lijepo primio u svojoj kući i pomogao mi da od predsjednika općine dobijem za sebe i dvojicu mojih kolega, advokata Dragoslava Stojadinovića i Milenka Stojića, uvjerenja da nas je kapitulacija zatekla u Rogatici, gdje smo se poslovno zadržali. Na osnovu uvjerenja, a posredstvom bankovnog činovnika Vajferta, moga znanca, ishodio sam od njemačke mjesne komande potrebne propusnice za povratak u Beograd. Po tom smo sjeli u pripremljeni auto i požurili u pravcu Užica. Meni se naročito žurilo da što prije pređemo Drinu jer sam imao informacije da se ustaška prethodnica približuje Višegradu. Da su slučajno pred ćuprijom na Drini stražarili ustaše, mene bi sigurno skinuli sa kola i ja se više ne bih povratio u Beograd, jer su me ustaše imali na spisku „hrvatskih izdajnika".

U Užice smo došli poslije podne, a na ulicama nismo vidjeli ni žive duše, osim njemačkih vojnika. Dan prije, čuli smo još u Rogatici da su u Užicu zapucale puške na njemačke motocikliste i nekolicina od njih bili su ubijeni i svečano sahranjeni pred zgradom općine u Rogatici. Za odmazdu bili su postreljani taoci a njihove kuće zapaljene. Izlaz je bio zabranjen. Mi smo se s našim propusnicama probili kroz neprijateljske straže i bez zadržavanja produžili put, stigavši uveče u selo Kosjerić, gdje smo ostali

dva dana, jer sam morao čekati na vezu s Lolom, koju mi je isporučio jedan njegov drug. Dobivši vezu krenuli smo u Valjevo, otkuda su moji saputnici produžili istim autom u Beograd, dok sam se ja sklonio kod jednog mog prijatelja, čekajući dalja obavještenja od Lole.

Saznao sam da su me gestapovci, čim su došli u Beograd, odredili za taoca i zato sam se u Valjevu povezao sa povjerljivim prijateljima, u prvom redu sa drugom Aleksandrom Vučom, s kojim sam zajedno otputovao vozom iz Valjeva. Prema Lolinoj poruci ja sam sišao iz voza na željezničkoj stanici u Topčideru i uputio se na Banovo Brdo na označeno mjesto, gdje me je čekala veza i odvela pravo do kuće u Beogradu, u kojoj je trebalo da se sastanem sa drugom Titom.

Još da spomenem ovdje, da ono što smo učinili moji drugovi i ja u Rogatici, učinili su i mnogi drugi rezervni oficiri i na taj način izbjegli doček Nijemaca u logoru određenom od generala koji je objavio kapitulaciju. Vjerujem, da su to mogli učiniti i još mnogi drugi rezervni oficiri, odnosno vojni obveznici. A što je bilo još gore bilo je i tákvih koji su se, iako nisu bili mobilizirani prije rata, prijavljivali dobrovoljno u ropstvo. To su činili oni koji nisu imali hrabrosti da se ilegaliziraju, a još manje volje da se priključe narodnooslobodilačkom pokretu, uglavnom oni koji su bježali od suradnje s komunistima, jer nisu vjerovali da je u jedinstvu i savezu radnika, seljaka i narodne inteligencije, pod rukovodstvom Komunističke partije, bila jedina mogućna borba protiv okupatora i njegovih slugu.

Drugi moj sastanak s Titom bio je, dakle, opet u Beogradu. On je došao da ponovno razgovara s vodećim političkim ličnostima bivših građanskih stranaka i grupa, da

ih obavijesti o novoj situaciji, nastaloj zbog okupacije, o hitnim zadacima koje preuzima na sebe Komunistička partija i Narodna fronta. Sa mnom je bio i dr Dragoljub Jovanović šef Seljačke narodne stranke, osnovane dva mjeseca prije potpisivanja pakta, a prisutan pri razgovorima bio je i Žujević Crni. U ime moje grupe *lijevih demokrata* ja sam izjavio da potpuno prihvatam akciju Komunističke partije za organiziranje jedinstvenog narodnog pokreta, u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Drug Tito je svoje izlaganje ovom prilikom zaključio riječima da jedinstvo naroda, jedinstvena borba seljaka, radnika i narodne inteligencije, treba da nam je prvi i osnovni zadatak, i da vjera u snagu i jedinstvo naroda mora da je neograničena, jer samo tako možemo uspjeti. Dragoljub Jovanović nije se složio s borbenim jedinstvom seljaka i radnika pod vodstvom Komunističke partije. On je tražio vodstvo seljaka za sebe, a radnike je prepuštao Titu.

Da li je Tito razgovarao još s nekim građanskim političarom nije mi poznato, no znam da je pokušavao s nekima od Davidovićeve Demokratske i Jugoslovensko-republikanske stranke. U svom političkom izvještaju na V kongresu Komunističke partije Jugoslavije drug Tito je spomenuo, da je Centralni komitet vodio s nekim vođama bivših opozicionih stranaka razgovore o suradnji i zajedničkoj borbi, kao na primjer s Ribarom, koji se u svemu slagao i s Dragoljubom Jovanovićem koji se na rečima slagao, ali koji ništa nije učinio kod svojih pristalica i koji se sve do završetka rata skrivao u Beogradu.

Svršivši razgovore s Titom, Dragoljub i ja smo pošli zajedno sporednim ulicama prema Dunavu da razgovaramo o predstojećoj suradnji. Dragoljuba je mnogo interesirao sastav Centralnog komiteta Komunističke partije, raspitivao se posebno za Žujevića Crnog, kojeg je lično poznavao, kakav mu je položaj i da li je onaj koji nam je izlagao

situaciju generalni sekretar partije. On je pretpostavljao da sam ja o tim pitanjima obaviješten od Lole, pa se začudio što mu ništa pozitivno nisam mogao odgovoriti. Usput smo sreli nama obojici poznatog sudiju Okružnog suda u Beogradu i morali smo ga zamoliti da nikome ne govori da nas je vidio, jer smo se obojica bili već ilegalizirali. Pri rastanku stisli smo jedan drugome ruku, rešili da se moramo skoro sastati i zakazali tačno vrijeme i mjesto. Međutim, mjesto njega pojavio se u kući Mihaila Vučkovića njegov najbliži suradnik dr Sveta Živković, izvinivši Dragoljuba da nije mogao doći. Razgovarajući na brzinu, jer se on žurio, istakli smo obojica potrebu da što aktivnije s našim dotadanjim političkim prijateljima i pristalicama sudjelujemo u narodnooslobodilačkom pokretu. Pri kraju zakazali smo ponovni sastanak.

Poslije ovog sastanka ja sam se sklonio na Dedinje, u vilu bivšeg poslanika u inostranstvu Jove Vučkovića. Neko vrijeme dolazio mi je moj mlađi sin Jurica, pa i Lolo sa nekim od svojih drugova.

Kada je Hitler provalio u Sovjetski Savez dobio sam dobrotom kolege Miodraga Popovića, advokata iz Beograda, spisak komunista kojeg je sastavilo Antikomunističko odeljenje specijalne policije u Upravi grada Beograda, s tim da se ovi odmah pohapse. Na spisku je bilo 202 poznata imena u političkoj borbi, a među ovima najviše komunista. Uz Mošu Pijade, kao nosioca liste, ređala su se imena: Milutinovića, Lole, Masleše, Mihajla i Vojislava Vučkovića, Mitre Mitrović, Eli Fincija, Đorđa Kuna, Oskara Daviča, Čedomira Minderovića, Tanasija Mladenovića, Bore Kovačevića, Đure Strugara, Sime Miloševića, Dejana Popovića, Jovana Popovića, Pavla Bihaljija, Avda i Olge Humo, Petra Stambolića,Nikole Grulovića, Sabahadina Hodžića, Nenada

Parente, Oljače, Siniše Stankovića, dr Ivana Ribara, Jovana Đorđevića, Bore Baruha, Mirka Kujačića, Mirka Tomića, Đorđa Tasića, Ljubomira Dukanca, Aleksandra Vuča, Rajka Jovanovića, Milutina Zečevića, Slobodana Škerovića, Bore Prodanovića, Milana Bogdanovića, Ljubice Sokić, itd., sa još 162 imena. Ja sam spisak dostavio Ivanu Milutinoviću, a on je preduzeo mjere da se po mogućnosti još istoga dana obavijeste svi na spisku.

S Titom sam se sastao još dva puta u Beogradu, prije njegovog odlaska partizanima u Srbiji. Jednom u kući Mihaila i Mire Vučković, Vojvode Dragomira br. 7, nešto prije početka Hitlerovog upada u Sovjetski Savez. Tu mi je povjerio zadatak da održavam vezu s poznatim političkim ličnostima, iz redova onih političkih stranaka i grupa koje su imale korijen u narodu prije rata, kao i s predstavnicima svih nacionalnih, kulturno prosvjetnih i raznih stručnih udruženja. Nekako sredinom mjeseca avgusta sastao sam se s njim u Lastovskoj ulici broj 9. Tada mi je saopćio sve uspjehe naših partizanskih i dobrovoljačkih odreda, naročito u Srbiji, Crnoj Gori — te prve divne primjere oružanog bratstva Hrvata i Srba protiv ustaškog nasilja na Kordunu, u Lici i Dalmaciji — i povjerio mi svoj odlazak na oslobođeni teritorij — oko Krupnja. Mnogo se interesirao za pojedine političke ličnosti iz redova Jugoslovenske republikanske stranke i za intelektualce raznih političkih struja izvan postojećih političkih građanskih organizacija. Želja mu je bila da se povežem s njima, kako bi se što prije uključili u narodnooslobodilački pokret, a jednako i sa intelektualcima Narodne seljačke stranke Dragoljuba Jovanovića i bez njegovog pristanka i sudjelovanja. Još mi je kazao, da će prije odlaska narediti drugovima koji će ostati u Beogradu da se povežu sa mnom, vodeći brigu da budem zajedno s njima sklonjen u sigurnijim

kućama. Pri ovom susretu već sam dobro znao i tko je i što je Tito u Komunističkoj partiji.

Sa Lolom i Juricom bio sam u neprekidnoj vezi sve do njihovog odlaska iz Beograda, i od njih sam bio redovno obaviještavan o svim događajima. Jurica mi je prije svog odlaska nabavio i prvu falsificiranu legitimaciju, na ime Petra Vučkovića, trgovca iz Zagreba. Juričina vjerenica Ivanka Ćuković preselila me je u stan Juričin, kada sam morao privremeno napustiti stan u Lastovskoj ulici, zbog hapšenja moje pastorke Božene Borošić. Ona je sudjelovala aktivno u spasavanju Ratka Mitrovića iz policijskog pritvora, koji je poslije pod strahovitim mučenjem popustio i provalio drugove. O Loli nije kazao nijednu riječ, a sastajao se s njime sve do njegovog odlaska iz Beograda, jednom i u mome skloništu na Dedinju.

Od rukovodstva Partije, poslije odlaska druga Tita posjećivao me je za cijelo vrijeme moga boravka u Beogradu dr Blagoje Nešković. S njegovim znanjem organizirani su moji sastanci sa izvjesnim političkim ličnostima, te odlazak Jurice na oslobođeni teritorij, krajem mjeseca septembra 1941., s posljednjim oproštajem od majke i vjerenice. U određeno vrijeme i na određenom mjestu sastajao sam se sa izvjesnim članovima građanskih političkih stranaka i grupa, jugoslavenskog „Sokola", te sa nekim oficirima bivše jugoslavenske vojske. Iz Demokratske partije sa Slavkom Dukancem, iz Narodno-seljačke sa dr Svetom Živkovićem i Bogdanovićem, iz Jugoslovensko-republikanske stranke sa Vujancem. A odmah poslije kapitulacije sastao sam se u Valjevu s mojim političkim sumišljenikom Čedom Plećevićem, s kojim sam se u potpunosti složio na liniji borbe u Narodnoj fronti pod vodstvom Komunističke partije, s mojim suradnikom dr Đermanovićem, advokatom u Valjevu, članom Glavnog odbora Narodno-seljačke stranke, te Petrom Markovićem, također advokatom u Va-

ljevu, članom Glavnog odbora Demokratske stranke. Sveta Živković saopćio mi je da je Dragoljub Jovanović dobro sklonjen i da neće ni s kim stupati u dodir do svršetka rata, kada će znati da li će Jugoslavija potpasti interesnoj sferi zapadnih demokratija, ili Sovjetskog Saveza. Od Dragoljubovog najjačeg intelektualca, publiciste Bogdanovića, saznao sam da se bez iskrene suradnje s Komunističkom partijom ne može ni zamisliti narodnooslobodilački pokret. Moja veza za ugovaranje ovih sastanaka bio je dr Mor, tada sekretar Udruženja bankovnih službenika, sa stanom u susjednoj kući u Lastovskoj ulici. Od njega sam dobio prva obavještenja da su u logoru na Banjici profesori Siniša Stanković, Đorđe Tasić i Mihajlo Ilić, a Ljuba Radovanović i Miloš Carević u ropstvu, i zato sa ovima nisam mogao uspostaviti vezu. Preko Mora uspjelo mi je konačno, nakon raznih komplikacija, da se sastanem s mojim dobrim prijateljem i kolegom advokatom Vujancem, članom Glavnog odbora Jugoslovenske republikanske stranke. U razgovoru s njim jedva sam mogao doznati sudbinu ostalih članova Glavnog odbora: da je Vladimir Simić, nakon 27. marta, otputovao u Herceg-Novi, gde je zarobljen od Talijana, da su se advokat Mlade Žujević i njegov ortak Dragiša Vasić, inače potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba, priključili Draži Mihajloviću, bolje reći četnicima Koste Pećanca, kao i neki članovi političke grupe „Napred“; Aleksandar Vučićević, Nikola Raspopović, prof. Boža Marković — mlađi. Sa predsjednikom Jugoslovenske republikanske stranke Jašom Prodanovićem nisam tražio vezu, no doznao sam da nije zatvoren i da posjećuje Univerzitetsku biblioteku. Vujanac mi je govorio da se još nije opredijelio, da će počekati i neće nagliti, no da je sigurno, da neće izostati u odsudnom momentu, kada će morati svaki rodoljub da se odluči za borbu protiv okupatora. Ja sam mu se sav povjerio i on je bio sa mnom otvoren i iskren. Pri

kraju na rastanku pružili smo jedan drugome ruku, uz obećanje da o našem sastanku i razgovoru nikome ni riječi dok traje rat. Od toga našeg jedinog susreta nismo se više vidjeli. Poslije povratka u Beograd doznao sam da je mučen i prebijen umro u logoru na Banjici. On je odbio svaku suradnju sa Acom Pavlovićem i Živkom Topalovićem i nije se pridružio njihovoj akciji na takozvanom „Svetosavskom kongresu" održanom 1944. godine u selu Ba, uz sudjelovanje Draže Mihajlovića, već je zahtijevao od njih da se otpočne odmah sa oružanom akcijom protiv okupatora.

Jednog jutra provališe gestapovci nasilno u kuću broj 9 u Lastovskoj ulici u kojoj sam ja bio sklonjen, tražeći moju vezu dr Mora. Vlasnica kuće zaplašena i iznenađena, uputila ih je u susjednu, njegovu kuću, koju su svu pretresli, a Mora poveli. Odmah preko moje veze napustio sam stan i privremeno se uselio u drugi, rezervni. Već slijedećeg dana Mor je podlegao mučenjima, jer nije htio ništa priznati. Iako običan građanin, nije bio pristalica nijedne političke organizacije, držao se hrabro. A stradao je u prvom redu kao Jevrej, onda kao framason, a i što je mnogo znao i imao veze sa naprednim intelektualcima. Nakon nekoliko dana vratio sam se u Lastovsku, izgubivši veze sa političkim ličnostima koje mi je Mor pronalazio.

Na kraju Gestapo je i mene nanjušio. Ne dugo iza pogibije Mora došao je u kuću broj 9 u Lastovskoj ulici agent iz tadanjeg policijskog kvarta XII — Dedinje, raspitujući se kod moje stanodavke, gospođe Belimarković, da li ja dolazim kod nje, jer postoji dostava. Ona to nije potvrdila, jer sam kod nje bio prijavljen na ime Vučković Petra, trgovca iz Zagreba, što je i priznala, i kod nje se nalazila moja legitimacija. Pored ove imao sam kod sebe i drugu na ime Jozefa Vernera iz Pančeva. Čim je agent ostavio kuću, Belimarkovićka me je obavijestila u mom skrovištu, kamo sam se povlačio čim bi netko zakucao na vrata.

Uvijek spreman da napustim kuću, uzeo sam svoju torbu, izišao u baštu, provukao se kroz spremljeni otvor na drvenoj ogradi, i pohitao preko bašti i šumaraka u pravcu Kalenića guvna u ulicu Vojvode Dragomira, u kuću Mihaila i Mire Vučkovića. Srećom nisam bio ni od koga poznatog zapažen.

U kući moje pastorke Mire nisam se smio zadržavati, jer je bila pod policijskom paskom, pa je ona preko svoje veze obavijestila svoju majku, a moju ženu, da pronađe mogućnost da se negdje za dan-dva sklonim, dok ne uspostavim svoju vezu.

S mojom drugaricom sastao sam se u stanu njenog sina, mog pastorka ing. Žarka Šimata, i tu je bilo moje posljednje viđenje s njom. Ona me je posredstvom Milice Dedijer, a uz pratnju njene nećakinje Ljerke Babić, otpremila u tadanju bolnicu „Trgovačke omladine". Već je bio potpun mrak kada sam se prijavljivao u bolnici pod imenom Jozefa Vernera iz Pančeva. Dajući službeniku uobičajene podatke, izmišljao sam u tom momentu imena žene, roditelja, bez ikakvog zastoja. Dobro je bilo što se toga dana slavio pravoslavni praznik sv. Nikola, pa sam tako mogao sasma nezapažen da uđem u određenu za mene sobicu na poslednjem spratu. Kako je moja pratilica Ljerka bila namještena u jednom dječjem pjestovalištu, našla je u prijavnici svoju znanicu koja je bila prije također u pjestovalištu, a kojoj je prema našem prethodnom dogovoru kazala da me je slučajno našla ležećeg na ulici, pa me je pridigla i dovela u bolnicu. Ujutro slijedećeg dana dolazili su mi u bolnicu liječnici, bolničarke, posluga, srećom lica koja me nisu poznavala. Najopasnije mi je bilo proći hodnikom do sobe za rendgenski prijegled, jer sam bio izvrgnut pogledima mnogih bolesnika.

Moj smještaj i sve ostalo u bolnici organizirala je drugarica Dedijer, sporazumno sa upravnikom — liječnikom

dr Đurićem, docentom Medicinskog fakulteta u Pragu, također mojim znancem sa Korduna, iz bivšeg kotara Vojnić. On je kao rezervni oficir još prije nego li je otpočeo rat, ostavivši svoju porodicu u Pragu, doputovao u Beograd i prijavio se kao vojni obveznik vlastima. Čim je kapitulirala Jugoslavija, a pošto se nije mogao povratiti u Prag, našao je zapošljenje u pomenutoj bolnici.

Sve je dobro prošlo, dok u jedno rano jutro ne spazih sa svog prozora policijska crna kola, zvana „marica“, iz kojih su iskočili agenti i žandarmi i među njima meni poznati Grujičić. Kola se zaustaviše pred ulazom u bolnicu. Što sam mogao drugo i pomisliti već da je „marica“ došla po mene i da me je netko prijavio od bolničkih službenika ili bolesnika, koji su kao konfidenti bili u službi policije. Brzo sam u sebi razmislio o već unaprijed spremljenim odgovorima na pitanja koja će mi postaviti Bećarević, novi šef Antikomunističkog odeljenja specijalne policije, naročito kako sam i otkuda došao u bolnicu, a skočio sam i do dr Đurića i ukratko mu obrazložio situaciju, s molbom da odmah obavijesti drugaricu Dedijer čim budem „maricom“ odveden u pritvor, bilo specijalne policije, bilo Gestapoa. Najteže mi je bilo, kako ću se izvući zbog legitimacije. Odmah sam legao u krevet, pokrio se do očiju, a na noćni ormarić stavio legitimaciju. Čekao sam sat, dva i odahnuo, jer sam znao da zbog mene nisu došli. Baš pred podne naglo se otvoriše vrata i u sobu dojuri jedan agent u bijelom mantilu izjavljujući da po nalogu Uprave grada mora legitimirati sve bolesnike u bolnici. Ja sam se, dabome, napravio kao da sam vrlo težak bolesnik i sa velikim naporom izvukao ruku ispod pokrivača pokazujući mu na ormarić, na kome se nalazila legitimacija. On pogleda nju, pa onda i mene i upita me otkuda sam, a kad sam mu odgovorio da sam posjednik u Pančevu, otpočne sa mnom prijateljski razgovor s pitanjem da li poznam jednog

njegovog znanca, kod kojega je pojeo divno na ražnju pečeno prasence i pio odlično vršačko vino. Dakako da ga poznajem, brzo sam mu odgovorio, napominjući mu da i ja imam odlično vino i prasadi za ražanj. U to se odškrinuše vrata i ja sam čuo poznati mi glas šefa agenata Grujičića: „Jesi li gotov Jovo, idemo“. Dakle, puka slučajnost, što Grujičić nije zavirio u sobu, a taj je ne jednom, već nekoliko puta dolazio u moju kuću radi Lole i Jurice a i radi mene. Da je bolje privirio, on bi me prepoznao i, razumije se, odmah strpao u „maricu“.

Poslije odlaska „marice“ doznao sam od dr Đurića da su agenti vršili pretres po cijeloj bolnici tražeći neku ilegalnu literaturu, koju su unijeli svršeni, medicinari, stažisti, da su ih, kao i neke bolničarke pohapsili i odveli. I kod Đurića u sobi izvršili su pretres, kao i u sobama bolesnika, a kod mene su zaboravili.

Jedva što je izišao agent, uđe mi u sobu jedna stara Ruskinja, koja mi se predstavila kao udovica nekog ruskog carskog ministra, sjela je i govorila mi protiv rata i Hitlera. Odmah sam prozreo tu providnu provokaciju i nisam nijednu riječ utrošio u razgovor s njom, izgovarajući se da sam težak bolesnik i da mi je liječnik odredio mirovanje. Brzo me je ostavila i nije više navraćala.

Preko moje veze Ivanke Ćuković, koja me je posjećivala u bolnici, požurivao sam Blagoja Neškovića da me što prije prebaci u sigurnije sklonište, jer u moje sklonište u Lastovskoj ulici, nisam se mogao vratiti. Odatle sam se jedva živ izvukao zahvaljujući članu kvarta Dedinje (XII-ti) Rajku Milosavljeviću, koji je poslao svog agenta da samo povjerljivo ispita moju stanodavku da li ja kod nje dolazim. Takovim postupkom omogućio mi je da pravovremeno napustim Lastovsku ulicu.[1]

---

[1] Po dolasku u Beograd, poslije oslobođenja, pozvao sam, kao predsjednik Privremene narodne skupštine, Rajka i namjestio ga

Jednom, dok sam još bio u bolnici, uđoše bez prijave u sobu Đurića, gdje sam se momentano nalazio, moji znanci, trgovci u Beogradu, Pero Milanović i Sava Milenković. Oni se više nego ja zgranuše od čuda kada su me ugledali. Razumije se, pozdravili smo se, porazgovarali, a pri rastanku umolio sam ih da nikome ne pričaju o našem susretu. Poslije rata dolazio mi je Pero Milanović, pomenuo mi taj susret, koji ga je uznemiravao pomišlju da bih mogao biti uhvaćen, a ja ću sigurno pomisliti na njega kao dostavljača, i da mu je odlaknulo kada je čuo da sam na oslobođenom teritoriju.

Napokon je došla Ivanka Ćuković da me izvede iz bolnice. Bila je nedelja, sumrak, kada sam ostavio bolnicu. Ivanka me pratila neko vrijeme, a potom me prihvatila Slavka Parenta, koja me dovela u kuću doktora Anaf Marka i njegove drugarice Slavke Gavrilović. Anaf Marko je Jevrej i izradio je na tavanu takovo sklonište, koje je njemu i njegovoj majci osiguralo život do kraja rata, iako je u kući nekoliko puta vršen pretres na tavanu, a kuća bila blokirana. U toj sam kući i ja nekoliko puta po danu i po noći bježao na tavan, provlačio se potrbuške po snijegu ispod drvenih greda potkrovlja u zidne šupljine. Morao sam nekoliko dana vježbati, da bih se navikao na brzo uskakivanje na tavan i brzo uvlačenje u

---

za službenika. S njime zajedno i Lazu Markovića, bivšeg člana kvarta Čukarica, penzioniranog kao nepouzdanog za vrijeme diktature, koji je čuvao u svom stanu mene i Juricu, kada smo se našli na ulici sklanjajući se pred policijskom racijom, koja se imala u noći vršiti u rejonu u kojem smo bili sklonjeni, a mogli zbog iznenadnog naređenja biti otkriveni od policijskih pasa, koje su agenti vodili vršeći raciju. Ova dva policajca stare Jugoslavije, moram priznati, spasli su nas i rado ću ih se uvijek sjećati, jer su meni i Jurici pomogli u velikoj nevolji.

sklonište. Lako sam podnosio sve teškoće i napore, zahvaljujući u prvom redu požrtvovanoj, hrabroj i dobroj drugarici Slavki Gavrilović.

Jedne večeri upala nam je u sobu Ivanka Muačević, drugarica Gojka Nikoliša, osuđena na smrt, a pošto se nalazila pred porođajem, izvršenje kazne bilo je odloženo dok se ne porodi u bolnici gdje je bila smještena i od žandarmske straže dobro čuvana. Otuda su je izvukli drugovi zajedno sa djetetom. Čim je mene opazila pozdravila me spomenuvši moje ime i na taj me načim dekonspirirala pred majkom druga Anafa, koja me nije poznavala. Ta okolnost, pa i dolazak Ivankin, za kojom je bila povedena potjera, otežala je još više i onako teško stanje u tom stanu. Još nam je došao, sklanjajući se u bijegu od hapšenja, jedan hrabar drug, čije sam ime zaboravio, i tako smo povećali društvo, dok smo se jednog dana morali razići zbog provale i hapšenja jednog liječnika koji se prije sklanjao u kući Anafa.

Mene je jedne večeri, a bila je velika zima, početkom 1942. godine, izvela iz kuće Slavka Gavrilović i predala me Rajter Miladi, koja me odvela u jednu omanju kuću na periferiji grada. Tu sam našao Lepu, ženu druga Žujevića Crnog, i još neke drugarice. Prenoćivši ovdje, uveče sljedećeg dana odvela me Milada, preko nekih livada, u ulicu tada zvanu Činovnička, predavši me Nadi, ženi Đorđa Andrejevića-Kuna. Na moje iznenađenje, a ujedno i veselje, dočekao me u jednoj kućici Đorđe, koga sam poznavao nekoliko godina prije, od dana kada se zajedno sa Lolom nalazio u Bilećkom logoru. Pored njega u kući je stanovala sestra Nadina s malim djetetom i još jedna starica, žena jednog pravoslavnog sveštenika iz Bosne, sa kćerkom koja je bila zaposlena u Univerzitetskoj biblioteci, i ona mi je pričala da u biblioteku redovno dolazi Jaša Prodanović. Kuća je bila vlasništvo muža treće sestre

Nadine, koja je stanovala u gradu. Pred vlastima bile su prijavljene kao stanarke žena sveštenika i njena kćerka, te druga Nadina sestra Keva.

U podrumu kuće izgradio je Kun odlično sklonište, u koje smo se sklanjali kada je prijetila opasnost. U njemu smo slušali radio-vijesti, a ja sam često u njemu i spavao, kada se vršila racija. Redovno nam je dolazila i Brana, danas žena Blagoja Neškovića, a i sam Blagoje je često dolazio, a jednom se zadržao dulje vremena. Sa prehranom je išlo vrlo teško. Bilo je dana kada smo jeli samo luk bez kruha, a inače redovna hrana bila je pura, obareni krumpiri i pasulj, razumije se bez mesa. No lako smo podnosili jednoličnu hranu, jer smo znali da naši partizani nemaju ni ovakvu. Blagoje nam je govorio da jedu kruh od suhih krušaka.

Jedne večeri čuli smo kako se automobil zaustavio otprilike stotinu metara pred našim stanom. Brzo smo se uvukli u sklonište, Kun, Keva i ja, dok su sveštenikova žena i kćerka čekale agente. Zaista, došli su i mi smo u skloništu mogli čuti kako se uvlače u svaki kutak i kako se šunjaju ispred otvora kroz koji se ulazilo. Da su samo pokucali po zidu, mogli su osjetiti drugi zvuk na mjestu gdje je bio otvor. Naime, otvor je bio zatvoren hermetički s vratima od gipsa, izvana tako udešenim, da se nijesu razlikovala od ostalog zida. Pred njim je stajala vitrina sa raznim flašama i ćupovima, razumije se zatvorenim, punim kojekakovih tekućina, koje smo morali postavljati prije nego što zatvorimo vrata. Čuli smo kako jedan agent govori drugome: „Ma rekao sam ti ja da ona nije ovdje, već kod svojih roditelja". Tražili su Kevu, drugu sestru drugarice Kunove, čiji je muž pobjegao iz zatvora negdje u Srbiji, a ona je bila dan prije kod njega u posjeti. Za to vrijeme traženja bilo je i smiješnih scena. Kun je žvakao polako papiriće, koje je morao uništiti. Muka mi

je bilo misliti što će ako nas otkriju i žive izvuku iz rupe bez borbe. No, sve je dobro prošlo, iako smo morali sjedeti nepomično puna tri sata, jer su se agenti vraćali nekoliko puta u podrum.

Drugi dan uvečer došla je po mene Milada i odvela me u pređašnju kuću, gdje je bila drugarica Lepa. Tu sam našao i Ivanku Nikoliš i još jednog mladog druga, vrlo zgodnog obalskog radnika iz Sušaka, koji mi je pričao kako je postao komunista. S ponosom je govorio kako je Partija od njega, običnog kradljivca, napravila čovjeka. Prije mene otišao je na dužnost koju mu je odredila Partija. Uskoro sam saznao da je poginuo na izvršenju zadatka.

Ivanka Nikoliš, obučena kao šumadijska seljakinja sa košaricom u ruci, prebacila se srećno preko pontonskog mosta u Zemun, a odatle stigla u Zagreb, gdje je trebalo da u jednom stanu čeka vezu, koja bi je odvela njenom drugu dr Gojku Nikolišu, koji se nalazio na oslobođenom teritoriju Bosne. Iako je od Blagoja Neškovića dobila strogo naređenje da se ne miče iz stana, ona je ipak izlazila i tako pala u ruke ustaša koji su je likvidirali. Pošto je Blagoje bio obaviješten o njenom slučaju, ja sam ponovno prebačen u stan kod Đorđa Kuna.

Blaško u dogovoru sa Lolom, koji se nalazio u Zagrebu, spremili su da i mene otpreme na oslobođeni teritorij. Za mene lično bio je ovaj put prebacivanja preko mosta u Zemun vrlo opasan, jer su me poznavali svi beogradski i zemunski ustaški agenti. A ja sam želio i tražio da što prije idem. Sa Blaškom sam sve predvidio i utvrdio što ću govoriti, ako bi me uhapsili. Ja sam tvrdo, nepokolebljivo vjerovao da ću zdravo i sretno stići na određeno mjesto i nijednog časa nisam posumnjao u to. Dobio sam novu ličnu kartu sa novim imenom. Nisam više bio Verner, već Babić Jova, i na ovo ime mi je bila ispostavljena propusnica preko mosta.

Do mosta me je pratila drugarica Brana, no nismo išli zajedno već svako za sebe, ona s jedne a ja s druge strane ulice, a iza nas još jedna drugarica, koju nisam poznavao. Bila je to Elza Meterli, poznata kurirka Vrhovnog štaba (ona je, što sam, razumije se, kasnije saznao, kada sam prispio u Vrhovni štab, prevodila drugove preko mosta, uz sve ostalo, prenoseći poštu i drugi ilegalni materijal. I mene je prevela rano ujutro jednoga dana u ljetu 1942. godine u Zemun). Do mosta spustio sam se sa štapom u ruci, kačketom na glavi i kaputom obješenim preko ruke. Hodao sam lagano, s potpuno porezanom kosom, brkovima i bradom, gledao sam sigurno u agente, koji su bili zabavljeni popravkom motocikla na obali Save, a zatim sam bržim korakom pristupio do jednog gestapovca, kome sam predao svoju propusnicu. On me poveo u jedno sopče, gdje me je dosta površno pregledavao jedan Nijemac, carinski službenik, uz asistenciju jednog folksdojčera iz Zemuna i agenta iz Uprave grada Beograda. Na njemačka pitanja odgovarao sam njemački bez tumača. Na pitanje kome idem i zašto idem u Zemun, rekao sam ime trgovca od koga tražim naplatu moga potraživanja. Gestapovac klimne glavom da je sve u redu i ja sam produžio lagano korakom preko mosta. Ispred sebe sam spazio istu drugaricu, koja je do mosta išla iza mene, sa podignutom rukom. Znao sam da je to bio znak drugarici Brani, koja je ostala u ulici ispred mosta, da sam prošao najteže.

Od kuće u Činovničkoj ulici, iz koje sam pošao, pješačio sam više od sata, a od mosta do određenog mjesta, sigurno dva sata. Razumije se, da ja tada nisam poznavao drugaricu, niti mi je Lolo išta o njoj govorio. I ona nije Lolu poznavala. Ona je ispunjavala nalog jednog rukovodioca, a da nije znala ni za njega tko je i gdje stanuje, niti je se ikada s njim sastala ili razgovarala.

Čim sam se oslobodio pregleda od ustaških vlasti na drugoj strani, dobivši od drugarice Elze novu legitimaciju na ime Zoričić Ante, a predavši joj staru sa propusnicom, osjećao sam se drugim, sasma novim čovjekom, zadovoljnim i ponosnim, jer sam zaista, a to i danas osjećam, izvzršio jedno od najvećih mojih herojskih djela u narodnooslobodilačkom ratu.

Došavši u kuću ugledao sam pred sobom nasmijanog Lolu koji je došao iz Zagreba, a da o njegovom dolasku nisam ništa znao.[2] Jedva što smo se zagrlili i izljubili

---

[2] Prenosim iz članka *Partizanske veze* iz lista „20 oktobar" od 7. XI 1951. god. odlomak, koji se odnosi na moj slučaj, a objavljen je pod naslovom „Susret oca i sina".

„Elzi je rečeno da treba ispratiti preko granice nekog visokog rukovodioca. Mora budno paziti, ne smije ga gubiti iz vida. Sastat će se s njime kod autokomande. Došla je na sastanak poslije osam ujutro. Tamo se našla sa postarijim čovjekom u kožnom kaputu. Čika Juva, rentijer, rečeno joj je. Krenuli su prema zemunskom mostu, on napred, a ona za njim. „Stoj" zaustavili su pred mostom čovjeka stražari, koga je pratila. On je stao, mirno izvadio legitimaciju i pružio je stražaru. Ovaj je pogledao legitimaciju, popipao ga po odijelu: „U redu, prolazi". Čovjek je uzeo legitimaciju i laganim korakom produžio preko mosta. Elza je odahnula, pokazala važno svoju dozvolu, i preko običaja, ne zadržavajući se u razgovoru sa vojnicima, požurila. Bio je to dr Ivan Ribar. Išao je u Zagreb. U Zemunu ga čeka sin Lola, ići će zajedno. Više od sata su hodali, dok su najzad stigli pred kuću broj 190 u Cara Dušana ulici. Mala prizemna kuća sa baštom, dva prozora sa ulice, ugovoreno mjesto. Prvo je ušao dr Ribar. Elza se zaustavila pred malom drvenom kapijom, pogledala lijevo i desno i stigla na prag stana, baš kad se čovjek koga je pratila grlio sa jednim mladićem. Tek docnije saznala je, da je to otac grlio sina. Ona i Jelica Baticek-Orešković, vlasnica stana, kuvale su ručak dok su otac i sin bili u sobi. Zajedno su ručali, a onda se Elza, već dobro znanim putem, vratila u Beograd, noseći ma-

i potom polegli na isti krevet, Lolo se počeo raspitivati o detaljima kako je poginula njegova vjerenica Sloboda Trajković, koju su Gestapo i Vujković, šef logora na Banjici, zagušili plinom u automobilu sa cijelom njenom porodicom, ocem, majkom, sestrom i bratom. Ostala je u životu samo sestra Milica, apotekarka, zahvaljujući okolnosti što je bila udata i prijavljena na ime svoga muža Petra Vasića. Ja sam mu ispričao sve što sam znao. Cijela porodica Trajković, a naročito Lolina vjerenica i njen brat, bila je u službi narodnooslobodilačkog pokreta i pomagala, u prvom redu, partizane sa lijekovima — jer su otac i brat bili apotekari. Zato što su bili pohapšeni skupa krivi su, u prvom redu, dostavljači. Još sam mu priopćio, da mu se majka i sestra Božena nalaze u Zemunu, sklonjene kod povjerljivih prijatelja i da žive ilegalno, da mu je sestra Boža jedva živa izišla iz banjičkog logora. A o sebi sam mu ispričao sve što ga je moglo interesirati, naročito moje razgovore sa izvjesnim političkim ličnostima iz vodstva građanskih političkih stranaka i grupa i da sam uglavnom posvršavao zadatke, koje mi je povjerio Tito pred svoj odlazak na frontu. Lolo mi je opet saopćio da je došao u Zemun i zato da bi mene poveo na oslobođeni teritorij, kao i to — da Centralni komitet Partije i Vrhovni štab, s Titom na čelu, rade na ostvarenju jedinstvenog političkog vodstva za cijelu Jugoslaviju, koje će biti nosilac vrhovne vlasti na oslobođenom teritoriju i tako omogućiti svima rodoljubima da se priključe na-

---

terijal i novu poštu. Oko pet sati poslije podne iz kuće broj 190 izišao je mladić, a za njim nehajno ne žureći se, krenuo stariji gospodin u kožnom kaputu. Dr Ivan Ribar i njegov sin Lolo išli su na stanicu, da uhvate voz za Zagreb. Krenuli su pored doma slijepih, a za njima je gurajući kolica sa bebom, kao da šeta, išla jedna žena. Ostala je pred stanicom dok voz nije krenuo, a onda se polako vratila kući, da opet čeka i ispraća druge „goste".

rodnooslobodilačkom pokretu i borbi, kako bi pomogli da se likvidira ustaška, četnička i petokolonaška fašistička reakcija. Još mi je govorio o uspjesima naše borbe, a interesirao se za izvjesne svoje veze u Beogradu, koje je održavao još prije rata s nekim višim oficirima, te s nekim kulturnim i nacionalnim radnicima. Dalje mi je spomenuo da su moji najbliži politički suradnici u takozvanoj demokratskoj ljevici Čeda Plećević, advokat, i Vojin Gajić, zemljoradnik, oba iz Aranđelovca, te Vlada Zečević, sveštenik iz Loznice, na oslobođenom teritoriju. Pošto je Lolo dulje vremena boravio u Zagrebu, nije mu bilo poznato da je Plećević ubijen od talijansko-fašističkih okupatora, po dostavi četničkog vojvode Dobre Jevđevića. Iz razgovora s Lolom razabrao sam još i to, da se radi na organizaciji političkog tijela u koje bi ušli, pored predstavnika Komunističke partije, Saveza komunističke omladine, Narodnooslobodilačke vojske, i pripadnici građanskih političkih stranaka i grupa, koji su se priključili narodnooslobodilačkom pokretu i revolucionarnoj borbi. Tako sam i razumio poziv druga Tita da što prije krenem u Vrhovni štab.

Dok smo išli putem ka stanici, Lolo se zaustavio pred jednom upadljivo štampanom objavom, istaknutom na jednoj zgradi, kojom se raspisuje velika ucjena, ne sjećam se danas visine novčanog iznosa, za njegovu glavu. Došli smo na stanicu Zemun-Polje i čekali putnički voz iz Zemuna. Na stanici se nismo sklanjali ustaškim stražarima i agentima, jer me je Lolo prethodno upozorio da nikako ne okrećem glavu od pogleda prolaznika, jer bi time bio upadljiv i onome koji mi ne poklanja nikakvu pažnju.

Voz je bio pun domobranskih oficira, koji su se u razgovoru tužili na privilegovani položaj ustaških časnika. U Vinkovcima smo izišli iz voza, sjeli u restoran, čekajući brzi voz. Uskoro je voz došao i mi smo sjeli svaki u drugo

odjeljenje, i, bez ikakvih smetnji, doputovali rano ujutro u Zagreb. Obojica smo se vozili besplatno, jer smo imali legitimacije visokih ustaških „dužnostnika“ (funkcionera). Ja sam imao iskaznicu br. 78, izdanu 28. aprila 1942. godine od Ministarstva hrvatskog domobranstva NDH, sa potpisom generala Milića. Prema nalogu Ministarstva, ja sam mogao putovati po cijeloj NDH, nabavljajući za domobranstvo sve potrebne namirnice. U vozu me pozdravljao službujući dužnostnik, pregledajući mi iskaznicu i putni nalog, duboko mi se klanjajući s poznatim ustaškim pozdravom „spremni“. Saputnici u kupeu bili su mi nepoznati, svi su spavali a svijetlo ugašeno, što me je umirivalo. Na stanici Sunja u zoru vidio sam voz pun njemačkih vojnika, koji su se vraćali sa kaznene ekspedicije na Kozari.

U Zagrebu na stanici dočekao je Lolu njegov drug Stevo (Ivan Krajačić), koji nas je, poslije kraćeg zadržavanja, u jednom bifeu, ostavio, a ja sam s Lolom sjeo u autobus, i jedno vrijeme smo se vozili, a poslije sporednim puteljkom pješačili paralelno s glavnom cestom, skrenuvši malo poslije u desno prema jednoj skupini kuća pozadi Vrapča, predgrađa Zagreba. Ušavši u jednu od tih kuća, Lolo me upoznao sa dvije drugarice, svaka je imala malo dijete. Jedna od njih bila je domaćica i spremala nam je sobu i ručak. U toj kući zadržao sam se skoro mjesec dana. Kuća je bila partijska, a u gruntovnici knjižena na ime ove domaćice. Ja sam bio za nju njezin „striček“, tako me je predstavljala i zvala pred susjedima.

Lolo je svakog jutra rano odlazio i do policijskog sata u sumrak vraćao se kući, nikada ni od koga neprimijećen. Dogodilo se više puta da se nije vraćao, kada je po noći imao posla, nego bi tu noć prespavao vani, kod svojih drugova. Ja sam, po savjetu Lolinu, provodio dan šetajući okolnim brdima, da bih se trenirao za pješačenje

koje me čekalo u partizanima. Znao sam da je sve spremno za put na oslobođeni teritorij i da se čeka samo tačan dan.

Jednoga jutra krajem avgusta Lolo je priopćio domaćici kuće da ga zapravo sa mnom u podne dočeka u gostionici „Skušić“ u blizini zapadnog kolodvora. Pošli smo, ručali i čekali. Meni je to čekanje bilo vrlo nezgodno, jer su gosti ulazili i izlazili, a ja se bojao da me ne bi neko od njih prepoznao. Cijelo vrijeme gledao sam pred sebe, ne sklanjajući glave ispred pogleda, kako me je Lolo i poučio još onda, kada smo pošli iz Zemuna. Nekoliko puta fiksirao me neki stariji gost sjedeći za stolom, kojeg nisam prepoznao. Izgledalo mi je kao da će svakog časa pristupiti mom stolu i odahnuo sam kad me je drugarica pozvala da iziđemo i vratimo se kući. Ona je ugovorila s Lolom da ukoliko u dogovoreno vrijeme ne dođe ostavimo gostionicu.

Slijedeći dan opet smo čekali u istoj gostionici, samo sam ovog puta sjeo tako da sam ostalim gostima okrenuo leđa. Tačno u 13 sati izišli smo u jednu dosta osamljenu ulicu u kojoj smo odmah spazili Lolu. Drugarica me ostavila, a ja sam pošao za Lolom i Stevom, koji mu se priključio. Malo kasnije, ne progovorivši ni reči, sjeli smo na klupe malog poluteretnog kamiona s montiranim krovom. Do šofera, koji je već bio za volanom, sjeo je jedan oficir u avijatičarskoj uniformi. Iako mi nisu ništa kazali Lolo i Stevo, odmah sam razumio da su oficir i šofer bili u službi našeg NOP. (Sa obojicom sam se sastao poslije rata: Balon Franjo, danas penzionirani potpukovnik naše Armije i Gonzi Viktor, danas mehaničar i šofer, a od 1943. godine sudjelovali su u našoj narodnooslobodilačkoj borbi.)

Velikom brzinom krenuli smo prema savskom mostu, pred kojim nas nije zaustavila ustaška straža, no opazio sam da jedan od njih zapisuje nešto vjerojatno broj ka-

miona. Usput smo prolazili pored ustaških i talijanskih bunkera. Kada smo se približili stanici Zdenčina, Stevo je naredio šoferu da na prvom raskršću kod sela Klinča skrene desno na selski put. Tu je bio veliki bunker i desetak ustaša pred njim koji su zavirivali u kamion dok smo skretali usporenom vožnjom, no kako su zapazili uniformu avijatičarskog oficira, sličnu njemačkoj, nisu nas zaustavljali. Nakon pola satne vožnje stigli smo pod Okić, u selo Purgariju i pred kućom Lojze Valečića izišli iz kamiona. Dočekao nas je njegov brat i uveo u kuću. Poslije male zakuske oprostili smo se drugarski sa oficirom i šoferom. Oni su se vratili a mi ostali u selu.[3]

---

[3] O našem prebacivanju na oslobođeni teritorij donosim saopćenje danas penzioniranog potpukovnika Balon Franje, koji je kao domobranski oficir bio u službi našeg NOP i zadužen za prevoženje Lole, Steve i mene na oslobođeni teritorij u selo Purgariju ispod Okića. Evo što on piše:

„Bio sam u službi u domobranstvu takozvane Nezavisne Države Hrvatske, po naređenju za izvršenje zadataka koji su se postavljali od strane rukovodstva Narodnooslobodilačkog pokreta. U Zagreb sam stigao iz Kotora, sredinom oktobra 1941 godine, i tu se povezao s drugovima koji su radili za NOP. Bili su to drugovi iz mornarice s kojima sam počeo sarađivati za ciljeve NOP i u izvršavanju važnih zadataka. Pored ostalog bila su potrebna tehnička sredstva, naoružanje i vozila. Tako sam po uputstvima drugova iz mornarice, Fele Franja i Benković Mija (oba ubijena od ustaša 1943 god.) stupio 1. XI 1941 godine u Drugu protuzrakoplovnu skupinu domobranstva, Ilica 256, kao oficir za tehničku službu (za oružanje, prevozna sredstva, pogonski materijal itd.). Već prvih dana povezao se sa mnom Gerl Ljudevit, konspirativno zvan Petrić, domobranski oficir u istoj vojnoj jedinici, sada pukovnik, nosilac Spomenice 1941, koji je radio u domobranstvu po direktivama i bio veza druga Steve (Krajačić Ivana).

Otada bio sam stalno povezan sa Gerlom i s njime aktivno organizirao izvršavanje postavljenih zadataka, prebacivanje na oslobođeni teritorij naoružanja i ostalog vojnog materijala, domo-

Seljacima u Purgariji govorili smo da smo došli kupovati drva i vino. Odsjeli smo, ručali i večerali u kući Lojze Valečića. Njegov brat dočekao nas je drugarski sa mnogo pažnje, a zadržali smo se kod njega više nego što smo smjeli, čekajući na vezu iz Žumberka, gdje je logorovao jedan bataljon naše Narodnooslobodilačke vojske. Međutim, odred koji je trebao da nas prihvati, došao je

---

brana za odlazak u partizane, kao i pojedinih rukovodilaca, sve dok Gerl nije premješten 1943 godine u Sarajevo, a ja poslije toga uhapšen. Iz ustaškog zatvora uspjelo mi je pobjeći u partizane krajem oktobra 1943 godine pomoću drugova iz vojnog komiteta. Krajem avgusta 1942, sastao sam se u Zagrebu sa Stevom Krajačićem i Petrićem i oni su mi povjerili zadatak da hitno organiziram kakav prevoz automobilom radi prebacivanja drugova (Steve, Lole i dr Ribara). Za naoružanje automobila, šofera i pratioca, znakove raspoznavanja — javka, te ostalo osiguranje bila je dužnost Petrića, a ja sam bio izvršilac ovog hitnog zadatka.

Kada je sve bilo organizirano i razrađeno do pojedinosti, izvjestio je Petrić Stevu, da ima pouzdanog pratioca — izvršioca prevoza, domobranskog oficira i šofera domobrana, te ugovorio s njima znakove, javku i točan dan, sat i mjesto polaska iz Zagreba, kao i pravac vožnje. Ne znam točno dan, a bilo je 13 sati kada me je Gerl obavijestio o prevoženju trojice rukovodioca na udaljenost od 30 km prema oslobođenom teritoriju. Poznavao sam samo Lolu.

Od mnogo vozila većina je bila neispravna, a osobni automobili starog tipa. Izabrao sam poluteretni kamion „Fiat" koji je bio na opravci u vojnoj radionici. Potražio sam šofera ovog kamiona, domobrana Gonzi Viktora i naredio mu da spremi kola radi pokusne vožnje i prevoza materijala. U radionici se nalazio vojni majstor, Stritor Antun, komu sam obrazložio hitnost spremanja kamiona za vožnju, jer je i on sa mnom surađivao u NOP; rado se prihvatio posla i tako je drugi dan u 11 sati bio kamion spreman, montiran i sa novim gumama. U međuvremenu, dok je šofer ručao, stavio sam u kabinu ispod sedišta, svežanj ručnih njemačkih bombi radi miniranja kola preko akumulatora u slučaju odbrane od eventualne provale. A pored toga smjestio sam i jednu mašinku sa dosta municije i još neko-

ranije i čekao nas na željezničkoj stanici Zdenčina ili Klinča selo, vjerujući da ćemo mi putovati željeznicom, pa se, pošto je čitav dan i noć uzalud čekao, morao povući u Žumberk. Nama opet nije drugo preostajalo, već da napustimo drugo jutro kuću Valečića i da se sklonimo u klijet jednog vinograda, čiji je vlasnik bio također znanac Stevin. Tu su nas dočekala dva mladića, koji su prije toga

---

liko naših ručnih bombi. Komandantu jedinice raportirao sam da ću po podne izvršiti pokusnu vožnju u pravcu savski most — Lekenik i provjeriti utrošak pogonskog goriva. Pošto je komandant zahtijevao da mu vozila uvijek budu ispravna, on mi je odobrio svaku pokusnu vožnju, po tako i ovu. Prije podne na dan same vožnje, došao je kod mene ponovo Gerl da provjeri spremnost kola, saopćivši mi da kola moraju točno u 13 sati čekati na uglu Ljubljanske ulice (sada ulica Braće Oreški) i ulice Vatroslava Jagića, na desnoj strani, blizu željezničke rampe zapadnog kolodvora, kamo će doći drug imenom Stevo, koji će pitati da li me je poslao Petrić (Gerl). Pripremio sam objavu, dozvolu za autovožnju Zagreb—Karlovac, ispunio sam prazno potpisanu i žigosanu dozvolu u bloku Ministarstva hrvatskog domobranstva. Ovakav blok dobio sam preko veze, od jednog pukovnika iz domobranskog ministarstva. Posebno sam imao od komandanta moje jedinice ispunjenu objavu za pokusnu vožnju Zagreb—Lekenik, specijalnu dozvolu za vožnju izvan Zagreba, do koje se teško dolazilo zbog stroge kontrole.

Točno u 13 sati čekao sam na ugovorenom mjestu sa kolima i šoferom koji je ostao za volanom, dok sam ja izišao iz kola, pregledavajući tobože gume. U to mi se približio jedan mladić upitavši me, da li me je poslao Petrić da prevezem Stevu, a čim sam mu potvrdno odgovorio, rekao mi je da mora u restoraciju „Skušić“, poslije narodna restoracija „Zapadni kolodvor“, po dva druga koji će s njim zajedno u kola. Bili su to Ivan Ribar i njegov sin Lolo. Sva trojica ušla su u kola a da nisu ijednu riječ progovorili. Još jednom osmotrio sam po ulicama, da nas ne bi možda pratio kakav ustaški agent, i kada sam se uvjerio da nema nikoga, sjeo sam i ja u kola do šofera koji je krenuo velikom brzinom prema savskom mostu. Putnici su sjeli otraga na klupe tog malog poluteretnog kamiona sa montiranim krovom.

obišli Okić i vrh Plješevice, da bi po Stevinim uputstvima izvidili da li nas možda čeka tamo taj odred. Rekli su nam da nisu vidjeli nikoga, te su Stevo i Lolo odlučili da se uz pratnju ovih mladića, koji su poznavali put, proguramo do bataljona u Žumberku. Majka tog jednog mladića, u čiju smo klijet ušli, spremila nam je nešto hrane za put.

Slijedeći dan pješačili smo od ranog jutra do kasno u noć po šumskim neprohodnim putevima, ne usuđujući se da idemo po kolskom putu da ne bi natrapali na kakav

---

Pred mostom nije nas zaustavila ustaška straža, no opazio sam da jedan od stražara nešto zapisuje, sigurno broj kamiona. Usput smo prolazili ustaške i talijanske bunkere, a kad smo prošli Rakov potok Stevo je naredio šoferu da na prvom raskršću kod Klinča sela skrene desno na selski put. Tu je bio s desne strane veliki bunker i desetak ustaša pred njim, koji su buljili u kamion kada smo skretali, no kada su spazili mene u avijatičkoj oficirskoj uniformi nisu se usudili zaustavljati, držeći me za njemačkog oficira radi sličnosti uniforme. (Na povratku sam se zaustavio da vidim tobože bunker i koliko ima ustaša, misleći da će me što pitati. I opet ništa, tražili su samo cigarete.)

Nakon pola satne vožnje stigosmo u Okić i zaustavismo se pred kućom Lojze Valečića, poznanika druga Steve, gdje nam je domaćin, njegov brat, priredio malu zakusku. Za to vrijeme pričali su Lolo i Stevo o uspjesima partizana i naše Narodnooslobodilačke vojske i oslobođenom teritoriju. U razgovoru sa mnom interesirali su se za ilegalni rad u Zagrebu, a ja sam im napomenuo da je prilika da ostanem s njima, ali se Lola odmah tome protivio, jer da se borba protiv okupatora i domaćih izdajnika mora voditi svuda na oslobođenoj i okupiranoj teritoriji i prema tome, da su nam potrebne veze u Zagrebu. U šali kazao je dr Ribar da bi se mogao svuda slobodno kretati, jer da ima propisnu legitimaciju od ustaškog domobranskog ministarstva za kupovanje drva.

Pred polazak drugarski smo se, šofer i ja, oprostili od drugova, oni su krenuli pješice naprijed prema Žumberku, a ja natrag kolima u okupirani Zagreb, gdje me je nestrpljio čekao Gerl, pa kad je čuo da se sve sretno i po planu izvršilo, zadovoljno se nasmiješio".

ustaški odred. Najopasnije je bilo spuštanje sa Plješevice prema cesti Samobor—Jastrebarsko. Jedan od mladića dobro se dosjetio i predložio da pređemo cestu onda kada u obližnjoj crkvi zazvone sva zvona navještavajući početak bogosluženja. Bila je nedelja, a seljaci toga kraja se nedeljom sastaju kod crkve, a oni koji ne mogu ostaju kod kuće. Prihvatili smo i čim su zvona zazvonila mi smo prešli cestu. Na cesti nije bilo nikoga. Mi smo bili naoružani pištoljima i osjećali se dosta sigurno daljim putem.

Pred večer uspeli smo se na brijeg na kojem je seoce, koje je simpatiziralo partizane, u kome smo se odmorili i založili s nešto mlijeka i kruha, posluženih od mještana. Od njih smo upućeni do obližnjeg mlina, gdje smo prenoćili. Drugog jutra smo produžili prema selu u kojem se nalazio naš bataljon. Drugovi se, ugledavši nas, začudiše kako smo mogli bez veze i bez smetnje da prevalimo put od Zagreba do Žumberka. Ovdje sam upoznao drugove Marka Belinića, Juricu Draušnika, Milku Kufrin i još neke drugove komandante bataljona i komandire četa, političke komesare, koji su većinom docnije poginuli.

Za vrijeme našeg boravka u Žumberku, pripreman je naš napad na Samobor, uz pomoć još jednog bataljona sa Korduna, sa komandantom, poznatim borcem Vidovićem. Pred polozak Lolo je pozdravio borce u stroju u ime Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta partije.

Odatle je trebalo da krenem u Sloveniju, no zbog nastupajuće Musolinijeve ofanzive morao sam se još neko vrijeme zadržati u Žumberku. Docnije smo Stevo, Marko, Lolo i ja, uz dobru pratnju, krenuli prema mjestu Glavnog štaba Hrvatske.

Spuštajući se sa Žumberka selskim putem preko sela Petrovine, prešli smo glavnu cestu i željeznički kolosjek

Zagreb—Karlovac i ušli u šumu kod sela Draganići, gdje smo založili vatru i zanoćili s nekim krivolovcima-ribarima, koji su pekli ulovljenu ribu na vatri, a i nas su ponudili ne znajući tko smo i što smo i kuda putujemo. Oni su se nas bojali i zato su se s nama ophodili najljubaznije. (S nama je putovao i petnaestogodišnji gimnazijalac Lazica Gabrić. Oca i starijeg brata su mu ubili ustaše, a on se priključio partizanima. Kada smo došli u Vrhovni štab, drug Tito je njega postavio za mog pratioca. Vjeran drug i pratilac ostao mi je do kraja, sve do mojeg odlaska na otok Vis, kada se uključio u jedinicu Kordunaškog korpusa. U činu majora maturirao je i diplomirao na Ekonomskom fakultetu i danas je na dužnosti inspektora deviza u NRH. Svom nezaboravnom pratiocu i drugu Lazici ostat ću zahvalan dokle god budem živ, jer mi je činio neprocjenljive usluge).

Ujutro rano krenuli smo iz šume sela Draganići i polako se približavali mjestu Kupčini. U selo nismo ulazili, nego smo se zadržali sve do navečer u šumi u krugu jedne partizanske jedinice zvane „Kljuka", koja se sastojala od oko stotinu naoružanih boraca. Stevo, kao komandant zone, održao je odredu govor naglašavajući da je on dio Narodnooslobodilačke vojske. Poslije smo zajedno s odredom ušli u selo, gdje su nam seljani, naši simpatizeri, priredili večeru. Stevo i Lolo pokupovali su u selu sve cigarete, koliko ih je bilo u prodaji. Da bi prikrili svoje kretanje prolazili smo ulicama sela koje vode natrag u šumu, a na zaokretu smo, jednim sporednim selskim samotnim puteljkom, skrenuli prema rijeci Kupi. Izabrali smo najmračnije mjesto na obali i sjeli. Očekivali smo čamac iz srpskog sela Prkos. Iz obližnjeg sela se čula galama pijanih ustaša. Kamenčićem bačenim u Kupu dat je znak da dolazi čamac kojim smo se redom prevozili. Čamac je bio zaronjen u rijeku, da ga ne bi zapazili ustaški panduri,

i zato je bio sav mokar. Prvi sam se ja prevezao sa Lazicom i dok su se ostali prevozili mi smo pošli naprijed šumom u Sjeničak, gdje smo dočekali dan ležeći pokriveni prosenom slamom. Ujutru smo ugledali popaljeno selo, nema nijedne cijele kuće, stariji ljudi, žene i djeca u zemunicama (bajtama). Kada smo se izvukli iz slame, oko nas se okupiše seljaci sa košarom sira, jaja, kruha, toplog mlijeka sa žgancima. Zajedno su s nama doručkovali, slušajući naša obavještenja o borbama protiv ustaša i četnika. Iako im je bilo sve opljačkano, spremili su nam kola i konje da nas povezu u Vojnić.

Putem smo se zaustavili u jedno naselje sela Utinja, pred kućom u koju se sklonila majka Lazice. Kada se rastajala od svog jedinca zaplakala je, moleći me da mu budem otac i da joj ga živog vratim.[4]

U Vojnić, sav porušen, izgorjeo i napušten, stigli smo u sumrak i morali smo naprijed do obližnjeg sela Kuplensko, gdje se nalazila naša partizanska stanica. Kola iz Sjeničaka vratili smo, a u Vojniću su nas čekala druga. Vozio nas jedan vrlo vješt kočijaš, u mraku po improviziranim puteljcima preko graba i potočića, jer je cesta bila dinamitom na više mjesta razorena, da bi se neprijatelju spriječavala vožnja kamionima i tenkovima. U Kuplenskom smo sreli drugaricu Anku Berus, koju sam poznavao otprije, kada sam pred državnim sudom za za-

---

[4] Prigodom proslave petnaestogodišnjice bitke na Sutjesci, 1958. godine, obilazio sam s Lazicom šumske staze po kojima smo se u noći 1943. godine kretali. Ćudili smo se kako je Sutjeska lijepa i mirna riječica, a tada je, pre 15 godina, bila nadošla, velika, duboka, virovita, podmukla, puna ledene strave od krika drugarica koje su se u njoj utopile. I tada 1943., u toj jednoj od najtežih noći sjetio sam se obećanja koje sam dao Lazičinoj majci da ću se očinski za njega brinuti. Pri prelazu tada nabujale, brze Sutjeske, zamolio sam ga da se drži čvrsto za rep moga konja, a znao je dobro plivati i tako se spasio.

štitu države bio branilac jednog od optuženih u grupi dalmatinskih komunista, u kojoj se i ona nalazila. Sjećam se da smo spavali na jednom sijeniku i da su me cijelu noć grizle vaške i buhe.

Rano ujutro na potoku okupao sam se i očistio od vašiju, i potom smo krenuli dalje, a u podne stigli u selo Burić, gdje sam upoznao komandanta Selja, političkog komesara Vecu Holjevca i još neke drugove. Tu smo prespavali vani na slami, a ujutro smo već bili na kolima i odvezli se u Veljun, gdje smo se okupali u rijeci Korani, pa zatim prevezli i otuda pješačili, prešavši rijeku Mrežnicu, a uvečer stigli u malo jedno naselje — Mrežnica Vrela, odakle smo po noći konjima, preko šumovitog brda Hum, prešli nedaleko od željezničke stanice Plaško, ličku željezničku prugu i pred jutro se zaustavili u selu Kunić. Kolima smo odmah produžili preko sela Modruš i Jezerane i u podne došli u selo Drežnicu, gdje se nalazio Glavni štab Hrvatske. Tu sam se sastao sa političkim komesarom Vladom Bakarićem, koga sam upoznao braneći ga pred Državnim sudom za zaštitu države, generalnim sekretarom CKKPH Vladom Popovićem, komandantom Ivom Rukavinom, načelnikom Ilijom Engelom i sa mnogim drugima, naročito omladincima i omladinkama iz SKOJ-a i iz agitacionopropagandističkog odjeljenja pri GŠH.

Lolo je mislio da ćemo se ovdje zadržati, no iznenadna talijanska ofanziva iz Brinja u pravcu Jezerana prisililа nas da se, preko planine Velika Kapela, povučemo natrag otkuda smo i došli. Zaustavili smo se u Gornjem Budačkom, smjestivši se u seoskoj školi. Ovdje sam se upoznao sa Marijom Šoljan, drugaricom Vlade Bakarića i sastao se sa Čanicom Opačićem, koga sam poznavao prije rata kao pristalicu Samostalne demokratske Pribićevićeve stranke. U Budačkom je održana partijska

konferencija, kojoj sam i ja prisustvovao, iako tada još nisam bio član partije.

Stevo, Lolo i ja, s Lazicom i još jednim drugom iz Glavnog štaba, odvezli smo se iz Budačkog preko Primišlja, Močila, do pod samu planinu Velika Kapela gdje smo prenoćili na sjeniku jednog partijskog pristalice ili pouzdanika, a ujutro s njime nastavili put preko Kapele, spustili se ka Plitvičkim Jezerima, odakle smo uvečer stigli u Korenicu, a drugo jutro, preko planine Plješevice i sela D. Lapac, stigli u Bosanski Petrovac. Tih se dana održavao u Petrovcu sastanak liječnika partizana i tako sam se sastao sa mojim dobrim znancima prof. Simom Miloševićem i njegovom suprugom Olgom, Gojkom Nikolišem, Dejanom Popovićem, a uz njih i s mojim znancima Mošom Pijade i Borom Prodanovićem. Drugu Gojku Nikolišu saopćio sam sve što mi je bilo poznato o njegovoj drugarici Ivanki Muačević.

Istoga dana, jednim talijanskim autobusom, krenuli smo nekim pješačkim i konjskim stazama u Glamoč, gdje sam se sastao s braćom Ivana Milutinovića i Velebitom. Pred večer, u sumrak smo ušli u šumu Mlinište, gdje se nalazio Vrhovni štab sa drugom Titom. Uz pjesmu Kraljevačkog bataljona (pod komandom današnjeg general-pukovnika Pavla Jakšića — te je večeri bila priredba u krugu Vrhovnog štaba — zdravio sam se i zagrlio s drugom Titom, a to je bio moj prvi sastanak s njim na oslobođenom teritoriju, a zatim redom s Đilasom, Mitrom, Maslešom, Dedijerom, Savićem, Zečevićem, Orovićem, Mahinom, sve moji znanci od pre rata, koji su dolazili k meni u kuću. Sjeo sam zatim uz druga Tita, slušajući iz prve ruke, bez predaha, njegova obavještenja, za mene nova, o uspjesima u našoj narodnooslobodilačkoj borbi, o kojima mi Lolo nije mogao govoriti, jer je dulje vremena bio odsutan iz Vrhovnog štaba. *Vjerujem, da će konačna po-*

bjeda biti naša i naših saveznika, rekao mi je Tito tako uvjerljivo i s tolikim oduševljenjem da su mi se njegove riječi duboko usjekle u pamet, i otada pa do kraja, iako sam preživljavao teške dane, nikada ni za čas se nisam pokolebao u vjeri u našu konačnu pobjedu, u snagu i jedinstvo naših naroda.

Na putu iz Petrovca u Glamoč saznali smo da je naša vojska oslobodila Jajce. Drugog dana pošao sam na poziv Tita, iz Mliništa u Jajce, gdje mi je upriličio sastanak s mojim mlađim sinom Juricom, koji je bio kod Politodjela u Četvrtoj crnogorskoj brigadi. Putem sam izvjestio Tita o svim predmetima, koje mi je stavio u zadatak prigodom posljednjeg sastanka u Beogradu, naročito o traženju kontakta s glavnim političkim ličnostima predratnih političkih stranaka i grupa, te predstavnicima kulturnih i nacionalnih udruženja, spomenuvši mu da se Dragoljub Jovanović neće priključiti ni našem pokretu ni našoj borbi i da će se sačuvati do kraja rata i tek tada politički opredijeliti na koju će stranu. Odgovorio mi je kratko da je on znao, još nakon susreta u Beogradu, da Dragoljub neće s nama.

U Jajcu sam sreo Ivana Milutinovića zvanog „Milutin", moga starog predratnog znanca, a upoznao sam se i sa Aleksandrom Rankovićem, zvanim „Marko", i još drugima. A najdraži mi je, razumije se, bio susret s mojim dragim Juricom. On je došao u Jajce sa fronta svoje brigade i odmah smo poveli razgovore o majci, koju je mnogo volio, pa o njegovoj vjerenici Ivanki. Više me puta zapitao da li su se sklonile, da li će putem zamjene k nama, jer je trebalo svakog dana da dođu. Skupa smo bili preko cijelog dana, razgledali trgovine, koje su bile krcate svakojake robe. U jednoj radnji nabavio sam građansko odijelo i od-

mah ga obukao, a Jurici sam dao vojničko sasma novo, koje mu je trebalo za jednog njegovog druga. U drugoj jednoj radnji, gdje je Moša popisivao i dijelio robu, uzeli smo nešto rublja, čarapa i maramica. Žao mi je bilo da Jurica nije mogao uzeti što za presvlaku za svoje drugove u brigadi, koji nisu imali ništa, a toliko je želio da i to ponese.

Drugog dana već smo morali napuštati Jajce ostavljajući sve neprijatelju. Desetine vagona soli, u skladištu fabrike karbita, ostali su neprijatelju, netaknuti, iako je dan prije stotine seljačkih kola čekalo da tovari sol. Ivan Milutinović nije dozvolio dirati u sol, jer je ona naša zlatna rezerva, vjerujući da ćemo se moći održati u Jajcu. Odstupali smo natrag u Mlinište i zaustavivši se u jednom malom naselju, sastao sam se ponovno s mojim Juricom. Njegova brigada zauzela je u blizini položaje protiv nadirućeg neprijatelja.

Slijedeće jutro zajedno s Markom, Simom i Olgom Milošević, Kostom Nađom i Lolom, na putu kroz Janj, zaustavili smo se pred porušenom kućicom narodnog heroja Sime Šolaje, koji je prije nekoliko dana junačkom smrću u borbi poginuo. Njegova majka počastila nas je odličnom bosanskom šljivovicom. I dok su nam drugarice, koje su zajedno s nama putovale, nešto spremale da prezalogajimo, morali smo sve ostaviti, jer smo na nekoliko stotina metara spazil kako starci, žene i djeca, tjerajući ispred sebe konje ovce i goveda, bježe, što je značilo da je neprijatelj blizu. Naređen je odmah pokret.

Prolazeći kroz jedno selo momci i djevojke praznički obučeni, gledali su nas, a da nam nijedan od njih nije otpozdravljao na naše pozdrave. Jedan koga sam zamolio za jabuku, nije mi ju udijelio i okrenuo se od mene. Odmah sam razumio da je selo četnički orijentirano. I zaista izlazeći iz sela, napali su nas naoružani četnici iz zasjede.

Zahvaljujući brzoj intervenciji našeg pratećeg odreda, vratili smo se kasno u noć bez žrtava u Mlinište.

Pošto sam ispričao Titu kako sam u galopu na konju prejašio brisani prostor, što mi je savjetovao Stojan Cerović, stoga što je bolje prejašiti nego li prebježati, jer „četnici" ne pucaju u one koji jašu da ne bi ubili konja, on se od srca nasmijao, upozoravajući me da ubuduće u sličnim slučajevima ne slušam Stojana Cerovića.

U Mliništu smo se zadržali još nekoliko dana i tako mi se pružila prilika da od Tita saznam i neke detalje o pitanju organizacije naše narodne vlasti: da smo u oblasti Bosanske Krajine, Like, Korduna, Banije, srednje Dalmacije, izvojevali u borbama oslobođenje velikih među sobom povezanih terenskih površina sa jedanaest područja i tri puta toliko kotara i da je naša narodna vlast na cijelom tom teritoriju u punom zamahu svoje izgradnje. S tim u vezi govorio mi je Tito da će se skoro prići odvajanju političkog vodstva od vojnog, te ostvarivanju jednog posebnog vrhovnog političkog tijela za cijelu Jugoslaviju. Tito je podvukao da je potrebno da mi sa oslobođenog teritorija što prije podignemo svoj glas, da obavijestimo naše saveznike o našoj narodnoj politici na liniji naše narodnooslobodilačke borbe, a koja je usmjerena protiv poretka vlasti i aparata stare Jugoslavije, koji su u službi okupatora i njegovih slugu.

Drug Tito je u jednom šatoru boravio i spavao zajedno sa Žujevićem Crnim, pa je i meni ponudio, čim sam došao, da spavam u njegovom šatoru. No, pošto sam se nakupio putem, naročito na tranzitnom općem prenoćištu u Bosanskom Petrovcu, vašiju, morao sam se nastaniti u zajedničkom logorovanju sa ostalim drugovima, odabravši mjesto uz vatru pored Zečevića i Sime Miloševića. Kraj Mliništa tekao je lijep potočić bistre vode, i u njemu sam se okupao i dobro očistio.

Svakog dana Tito se peo na najviši brežuljak, s kojeg je dalekozorom i sa kartom u ruci, promatrao okolinu i prisluškivao zujanje aviona. A kada je jednog dana osmotrio da nad Mliništem preljeću neprijateljski izviđački avioni, naredio je odmah za slijedeće jutro pokret. Tako smo se, preko sela Prekaje, našeg čvrstog uporišta u Bosanskoj Krajini, jedno poslije podne popeli na planinu Oštrelj, gdje sam nekoliko dana zajedno s Titom boravio u istom vagonu uskotračne šumske željeznice, firme „Šipad" (Šumsko industrijsko poduzeće, akcijsko društvo), koja je saobraćala između Sanskog Mosta i Travnika, odnosno Knina. U vagonu sam se prihvatio, od Tita povjerenog mi zadatka, da otpočnem sa „političkim zapisima", specijalno o „jugoslovenskoj izbjegličkoj vladi" u Londonu, te političkim strankama i grupama, koje su bile predstavljene u ovoj vladi. U jednoj knjižici od 65 stranica, otkucanih na pisaćoj mašini, dovršio sam ove zapise u Bihaću i predao ih Titu, baš pred sam početak četvrte ofanzive; dakle, nije mogla da bude i odštampana. Kada sam došao na Vis, ja sam ih povukao, pošto sam 1944. godine, dok sam boravio u Sloveniji u šumi Rog, otpočeo sa sistematskim pisanjem zapisa od 1919. godine, a knjižica o kojoj je riječ, bila je fragmentarna a ne sistematska.

Kada je primijetio kako pišem u vagonu u Oštrelju Tito mi je savjetovao, da se preselim u Bosanski Petrovac, gdje ću lakše raditi u sobi, nego u tijesnom, hladnom malom vagonu, a gdje su se već nalazili Masleša, Lolo i drugi. Tu smo se zadržali sve do kraja mjeseca novembra 1942. godine, do odlaska u oslobođeni Bihać, gdje se za nekoliko dana konstituiralo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

U Petrovcu sam prisustvovao svečanoj predaji zastave Prvoj proleterskoj brigadi. Tito je održao govor borcima o značaju zastave, a navečer smo imali skromnu sjedeljku,

na kojoj je Lolo pozdravio Tita; zatim smo pjevali partizanske a Koča Popović i španjolske pjesme i pričali šaljive dogodovštine. Praznik oktobarske revolucije proslavili smo priredbom u Domu kulture. Drug Masleša održao je predavanje, a zatim je kazališna grupa, pod vodstvom Vjeke Africa, igrala Nušićevo „Sumnjivo lice", a baletska grupa nekoliko plesova. Poslije priredbe bila je zajednička večera, koja se uz pjesmu, svirku i šale produljila kasno u noć. Svi prisutni smo se potpisali na jednom listu papira.

U Petrovcu sreo sam se s Tempom, pred njegov odlazak u Makedoniju, a zatim i sa Juricom. Tu smo sahranili i brata Milutinovog uz „činodejstvovanje" popa Vlade Zečevića u odeždi sa pištoljem oko pasa. Prota Karamatijević slavio je svoju krsnu slavu i svi smo mu čestitali, što ga je mnogo obradovalo.

Svakoga dana sam se sastajao sa Borom Prodanovićem (sinom pok. Jaše), koji je kasnije poginuo u borbi. Dobar prijatelj i drug, s njim sam se mnogo družio prije rata, politički surađivao, naročito na odbranama komunista pred Državnim sudom. S njim sam posjećivao, kao branilac, optužene komuniste u istražnom zatvoru na Adi Ciganliji, te osuđene u kaznenom zavodu u Mitrovici, između ostalih i druga Mošu, kada smo tražili izmjenu kazioničkog režima. A i dočekali smo ga u Mitrovici pred vratima zavoda kada mu je istekla 15-godišnja robija, te ga ispratili do stana u Beogradu, da ga ne bi agenti beogradske policije uhapsili i odveli u Glavnjaču...

U Petrovcu je pokopan i moj dobar prijatelj Vojin Gajić, seljak iz Aranđelovca, vijećnik i govornik na prvom zasjedanju AVNOJ-a. Nekoliko dana poslije zasjedanja umro je pri povratku iz Bihaća u Petrovac. Kao pristalica „demokratske ljevice", zajedno sa Čedom Plećevićem, bio je jedan od organizatora Narodne fronte u aranđelovačkom srezu.

Iz Petrovca polazio sam, sa drugovima Simom Miloševićem i Vladom Zečevićem, u sela Krajine (bosanske), da bih agitovao pred raspisane izbore za mjesne, općinske i sreske narodnooslobodilačke odbore. Na zborovima smo objašnjavali biračima važnost ovih prvih demokratskih izbora za novu narodnu vlast, koja se javlja prvi put u oslobođenim krajevima u vidu narodnooslobodilačkih odbora, odmah nakon što je Komunistička partija pozvala narode Jugoslavije na ustanak protiv okupatora.

Prvi odbori nastali su neposredno iz postojećih odbora narodnooslobodilačkog pokreta, odnosno Narodne fronte, koji su dejstvovali na terenu ilegalno još prije kapitulacije u staroj Jugoslaviji, organiziranih po direktivama Komunističke partije od radničke klase, te studentske, radničke i seljačke narodne omladine, te narodne inteligencije. Imajući u vidu, s jedne strane, učvršćivanje pozadinskih vojnih vlasti na oslobođenom teritoriju, kao garantiju za nesmetano osnivanje narodnooslobodilačkih odbora, Vrhovni štab, koji je tada bio ne samo najviša vojna već i politička vlast, izdao je zasebnu knjižicu, u ljeto 1942. godine, u redakciji Moše Pijade, u kojoj su odštampane naredbe, uputstva i objašnjenja o organizaciji narodne vlasti. Drug Tito u više navrata i pismeno i usmeno poručivao nam je da se narodnooslobodilačka borba može uspješno voditi samo uz istovremenu revolucionarnu narodnu borbu protiv političkog, pravnog i privrednog poretka, kao i organa protivnarodne vlasti predratne Jugoslavije, jer borba za narodno oslobođenje traži i svoju borbenu narodnu vlast, koja se samo u revolucionarnoj borbi odozdo iz širokih narodnih masa može da razvija i izgrađuje u formi narodnooslobodilačkih odbora.

U pomenutoj knjižici, a da bi se izbori pravilno i uniformno vršili, sadržana su bila specijalna uputstva oko

priprema za izbore, koji su bili uglavnom raspisani u mjesecu oktobru i novembru, na oslobođenom teritoriju zapadne Bosne. Da bi se pravilno odvijale predizborne radnje bile su obrazovane sreske i općinske komisije. Sreske komisije je imenovala vojna vlast, operativne ili pozadinske jedinice. U svakom se selu birao selski, a u gradu gradski odbor, a opet posebno općinski i sreski odbori. Pravo glasanja imali su svi muškarci i žene počevši od 18 godina, a borci i mlađi. Glasanje se vršilo dizanjem ruku, a onaj koji je dobio većinu smatrao se izabranim, a biralo se na općem zboru sela ili grada.

Izborima koji su sprovođeni usred borbi, vođene s neprijateljima na raznim stranama, vršila se i politička mobilizacija. Oni su bili podrška i podsticaj za vođenje narodnooslobodilačkog rata. Razumije se da su za odbornike bili izabrani i neki prikriveni neprijatelji naše borbe, koji su pokušavali da iznutra, kao „peta kolona“, oslabe i dezorganiziraju naše narodne odbore. Ali su ovakvi bili ubrzo otkriveni, jer su odbori stajali uvijek pod stalnom kontrolom naše političke organizacije Narodnooslobodilačke fronte. Postojeći općinski, gradski i kotarski odbori požurivali su organizaciju okružnih i oblasnih odbora, kao jedne vrhovne narodne vlasti.

Već u prvim odborima sprovođen je princip narodnog predstavništva, jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti i samoupravljanja. U stvari, već u toku naše revolucionarne borbe ostvarivali su se odozdo zahtjevi i težnje naših naroda, neposrednog učešća u izvršavanju vlasti. Odnosi narodnooslobodilačkih odbora, nisu nikada bili primjena sile, kao sankcije za izvršavanje naredbi. I u odnosima odbora prema vojnim komandama nisu postojale podvojenosti.

Jednoga dana na Oštrelju, kamo sam otišao zajedno s Lolom, upoznao me je drug Tito sa odlukom Central-

nog komiteta i Vrhovnog štaba o osnivanju, organizaciji i sazivu jednog političkog tijela, koje bi preuzelo vrhovnu narodnu vlast, koju je vršio Vrhovni štab. Poseban pripremni odbor u koji bih i ja ušao zajedno sa Mošom, Milutinom, Maslešom i Lolom, bio bi zadužen poslom oko organizacije i saziva zasjedanja tog predstavničkog političkog tijela, te oko izrade nacrta rezolucija, odluka i proglasa, koji bi se u formi prijedloga stavili na dnevni red zasjedanja. U ovo predstavničko tijelo bi ušli, pored predstavnika Komunističke partije, Saveza komunističke omladine, radničke klase, odnosno radničkih sindikata, Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, Antifašističke fronte žena, Narodnooslobodilačke fronte, i predstavnici onih predratnih političkih građanskih stranaka, grupa i struja, koje se nisu ogriješile o narodne interese za vrijeme stare Jugoslavije, a ni poslije kapitulacije, ukoliko imaju još korijena u narodu. Narodnooslobodilački pokret, koji je zahvatio široke narodne mase u svim krajevima naše zemlje, pa narodna politika, prava i istinita narodna demokratija, koja se preko naše političke organizacije Narodnooslobodilačke fronte i Agitaciono-propagandnog odjela pri Vrhovnom štabu odvija, širi i jača na liniji narodnooslobodilačke borbe, usmjerili su težnje i zahtjeve naših naroda u pravcu borbe za narodnu vlast i za novi društveni i politički poredak protiv protunarodne vlasti predratne Jugoslavije i njenog reakcionarnog političkog i društvenog poretka.

Odgovarajući tim težnjama i zahtjevima i ovo političko predstavničko tijelo moralo bi dobiti i formalno karakter jedne privremene narodne skupštine, koja bi iz svoje sredine izabrala i privremenu narodnu vladu. Međutim, drug Tito je kazao da mi nemamo za ovo mogućnosti, jer nam to međunarodni odnosi sa našim saveznicima još ne dozvoljavaju, ali zato imamo pravo na jedno,

a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ, koji će okupiti naše narode i povesti ih zajedno s našom hrabrom vojskom u dalje borbe, koje stoje pred nama, a koje će biti mnogo teže nego dosadašnje. Mi nemamo nikakve jedinstvene vlasti na našem teritoriju, kao cjeline, osim narodnooslobodilačkih odbora, koji su nicali na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji kao nužni organi jedinstva pozadine i fronta, od kojih neki rade pod najtežim uslovima. Potrebno je da se organizira politička vlast, koja će moći mobilizirati sve latentne snage, koje postoje u našem narodu i da ih iskoristi u jednom općem smjeru, a to je: borba protiv fašističkih okupatora, naših domaćih izdajnika, ustaša, četnika i sličnih. Drug Tito je, kao vrhovni komandant Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda, predložio osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, koje privremeno treba da bude, barem sa formalne strane, opće nacionalno i opće stranačko političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, te centar svih rodoljubivih i slobodoljubivih, demokratskih narodnih snaga, i nosilac vlasti na oslobođenom teritoriju.

Na prethodnim sastancima prema dobivenim uputstvima od druga Tita, pripremni odbor, utvrđujući dnevni red predstojećeg sastanka, odnosno svečanog otvaranja zasjedanja i redovne sjednice, sporazumio se da referat o narodnooslobodilačkoj borbi i osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije izradi i podnese Veselin Masleša, a prijedlog rezolucije o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i prijedlog rezolucije o njegovoj organizaciji, Moša Pijade. Meni je povjereno da izradim nacrt proglasa AVNOJ-a upućenog narodima Jugoslavije.

Dok smo pripremali povjerene nam zadatke, drug Tito se sa Oštrelja preselio u Bosanski Petrovac te smo bili u neposrednom kontaktu i sporazumevanju, što nam je olakšavalo posao. Za to vrijeme naše divizije su oslobodile grad Bihać, te smo, drugi dan poslije oslobođenja, posjetili grad i naše borce. Razumije se da je Bihać odmah bio određen za održavanje zasjedanja. Njegovo oslobođenje bila je jedna od naših najvećih pobjeda, dotada, jer je uspostavljena veza između Hrvatske i Bosne.

Pozive odabranim viječnicima uputio je vrhovni komandant drug Tito, vršilac vrhovne vojne i političke vlasti, odmah poslije oslobođenja Bihaća, zakazavši otvaranje zasjedanja za 26. novembar u oslobođenom gradu Bihaću.

Otvaranje zasjedanja počelo je u 18 sati u dvorani današnjeg Doma kulture u Bihaću.

Dolazak vrhovnog komandanta i članova Vrhovnog štaba oduševljeno su pozdravili sakupljeni delegati i gosti uz pjevanje himne „Hej Sloveni" zbora Kazališta narodno oslobođenje. Nakon što je usvojen dnevni red svečane sjednice, izabrano počasno i radno predsjedništvo, izvršen izbor verifikacionog odbora, odata počast minutom šutnje palim borcima i žrtvama fašističkog terora, izvršena je prozivka svih pozvanih i opunomoćenih delegata s pozivom da prozvani predaju svoja punomoćja izabranim članovima verifikacionog odbora. Potom je predsjedatelj zamolio Vrhovnog komandanta da otvori zasjedanje. Uvodni govor druga Tita, kojim je otvorio zasjedanje i pozdravio delegate, bio je najuzbudljiviji moment zasjedanja u Bihaću.

„Ja sam srećan", — rekao je drug Tito — „što mogu danas i ovdje da vidim najbolje sinove naših naroda, rodoljube, istinske predstavnike naših naroda, koji su se očeličili u ovoj teškoj i krvavoj borbi. To više nisu, kao

nekada, predstavnici koje biraju korteši, već su to ljudi koji su u ovoj nadčovječanskoj borbi izrasli iz sredine naroda, ljudi koji su išli u borbu spremni da daju svoje živote“. Zatim je nastavio: — „Na naše Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije pada težak teret, pada velika odgovornost. Mi nemamo tako reći ništa. Mi imamo samo oružje, koje smo osvojili krvlju naših najboljih boraca. Naša zemlja je razorena, naš narod trpi strahovite patnje i muke, gladan, go i bos, izložen četničkom, ustaškom i okupatorskom zvjerskom teroru. Ali mi imamo jedno — nepokolebljivu čvrstinu i vjeru napaćenog naroda da će pobjeda biti njegova. Mi imamo visok moral ne samo u našoj vojsci, — moral koji zadivljuje čitav svijet, — već i u našem narodu. Gledajte na ona popaljena sela. Kraj njih, na zimi, pod daščarama, ili pod golim nebom, u šumi kraj vatre, seljaci i seljakinje ne ropću na svoju sudbinu, već kažu: „Braćo mila borite se — a mi ćemo da damo i poslednje zalogaje što ih imamo, da biste pobijedili našeg zajedničkog neprijatelja“. To je moral kakav se rijetko i teško nađe, to je ponos naroda Jugoslavije.

I razumije se, na organ koji mi ovdje stvaramo, koji je odozdo izrastao, pada ogromna odgovornost i težak zadatak. Našoj vojsci treba odjeća — mi nemamo fabrika. Našoj vojsci treba obuće — mi nemamo fabrika obuće. Našoj vojsci treba naoružanja — mi nemamo fabrika oružja. Našoj vojsci treba hrane. Sve to pada kao zadatak na ovaj visoki forum, koji stvara naš narod kao klicu svoje vlasti. Ja mislim da među vama nema takvoga koji bi se bojao tih teškoća i te velike odgovornosti. Ja mislim da ste vi svi spremni da date sve od sebe u daljoj borbi, koja se pobjedonosno razvija. Mi smo tukli i tući ćemo neprijatelja bez obzira na njegovu nadmoćnost u naoružanju. Zajedno s vama, drugovi i drugarice, pret-

stavnici naših naroda, naš Vrhovni štab će moći lako da savladava sve teškoće koje se pred njim postavljaju. Danas mi te teškoće lakše primamo i savladavamo nego prije šest mjeseci. Danas je perspektiva jasna — jasno je kao

Josip Broz Tito govori na I zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću

sunce da će pobjeda biti na strani saveznika". Nastavljajući svoj govor drug Tito je rekao: „Duboka vjera u snagu i moć Sovjetskog Saveza, u snagu i moć Crvene

armije, bila je za nas ona hrana koja nas je držala dok smo prebrodili sve one teškoće kroz koje smo prošli za ovih osamnaest mjeseci".

Poslije govora druga Tita izređali su se, pozdravljajući delegate, predstavnici Centralnog komiteta Komunističke partije, Saveza komunističke omladine, Antifašističke fronte žena, Štaba Prvog bosanskog korpusa, Narodnooslobodilačkog odbora grada Bihaća.

„Naša će partija svim svojim snagama, kao i dosad, uvijek biti spremna i gotova, da prva na svojim plećima ponese sve teškoće koje se budu isprečile u našem radu", kazao je na kraju u svojoj pozdravnoj riječi predstavnik Partije.

Na kraju svečane sjednice upućeni su pozdravi najvišim predstavnicima saveznika, i potom usvojen predloženi dnevni red prve radne sjednice određene za 27. novembar: izvještaj verifikacionog odbora, referat druga Masleše, Moše Pijade, diskusija o referatima, donošenje rezolucije, izbor Izvršnog odbora AVNOJ-a, pitanja i prijedlozi.

Prva redovna i radna sjednica otpočela je sa izvještajem verifikacionog odbora, u kojem je utvrđeno: da je Vrhovni štab NOV i POJ, ocijenjujući pravilno potrebu formiranja jednog političkog predstavničkog tijela naroda Jugoslavije, koji vode herojsku borbu protiv fašizma i njegovih domaćih slugu, a u cilju daljeg uspješnog vođenja narodnooslobodilačkog rata, poslije konsultovanja raznih političkih grupa i ljudi širom zemlje, uputio pozive za ovu osnivačku skupštinu Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije za 26. novembar u Bihaću.

Na osnovu odluke Vrhovnog štaba, Vrhovni komandant je uputio pozive poznatim političkim ljudima i istaknutim borcima, koji su pristupili narodnooslobodilačkoj

borbi. Od svih upućenih poziva uručeno je sedamdeset i jedan, ali od ovih uspjelo je na ovo zasjedanje doći samo pedeset i četiri, koliko je i predalo svoja punomoćja. Nisu računati pozivi upućeni u Sloveniju. Razmotrivši upućene pozive i pregledajući punomoćja, verifikacioni odbor predlaže da osnivačka skupština AVNOJ-a potvrdi punomoćja ne samo pedeset i četiri prisutnih delegata, već i onih kojima su pozivi upućeni, ali koji zbog neprijateljske ofanzive i udaljenosti nisu mogli doći. Verifikacioni odbor konstatuje da u spisak vijećnika nisu uvedeni delegati iz Slovenije, koji nisu stigli uslijed poteškoća na putu. Verifikacioni odbor predlaže, da se ovi naknadno unesu u spisak vijećnika s tim, da se izabrani Izvršni odbor ovlasti da ih verificira.

Veselin Masleša podnio je referat o narodnooslobodilačkoj borbi i osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. On govori o krvavim borbama, koje su naši narodi vodili od 1938. godine, kada je planula prva antifašistička iskra, o 27. martu 1941. godine, širokom narodnom pokretu, demonstracijama protiv potpisivanja pakta vlade Cvetković—Maček sa Hitlerom, o kapitulaciji vlade Simovića, u kojoj je bila predstavljena većina građanskih političkih stranaka i grupa, o pozivu na ustanak od strane Komunističke partije, o teškoj borbi, koja je otpočela i koja se vodi protiv okupatora i njegovih slugu, za oslobođenje naroda.

Mi moramo reći, kazao je Masleša, da su se tom pozivu odazvali svi pošteni ljudi, svi rodoljubi bez obzira kojoj su stranci pripadali, ali se nije odazvalo nijedno vodstvo nijedne stranke. Pristalice građanskih stranaka ili su otvoreno pristupili okupatoru, odnosno ustašama i četnicima, te Nediću, Ljotiću i Draži Mihajloviću, ili su ostali vjerni izbjegličkoj vladi, izjavljujući svoju neutralnost do svršetka rata. U našoj borbi, koju mi vodimo

nema mjesta neutralnosti i čekanju. Onaj koji nije s narodom danas, taj je protiv njega. Izbjeglička vlada u Londonu pomagala je izdaju preko svoga eksponenta ministra i vrhovnog komandanta Draže Mihajlovića, preko poruka na radiju, koje se čuju od izdajnika u zemlji kao: „Ne borite se, nije vrijeme“, „Pušku k nozi“, „Nema uslova za borbu“ i time što dijeli ordene najgorim izdajnicima i zlikovcima, slugama okupatora. Na kraju, u svom referatu, Masleša je rekao da političko predstavništvo naroda Jugoslavije nije izabrano, ali ono je demokratskije nego ma koje dosad izabrano predstavništvo u Jugoslaviju. Izabrano je po tome, što smo mi ovdje godinu i po dana birani po šumama, po kiši i zimi, neprestano opkoljeni od okupatora i u borbi s njim, stojeći na braniku interesa naroda. Mi smo izabrani u borbi. Takvo izabrano predstavničko Antifašističko vijeće biće najviše političko predstavništvo naroda Jugoslavije. U njemu se ogleda bratstvo i jedinstvo naših naroda, volja naroda da se bori do konačne pobjede, vjera naroda u svoju snagu i pobjedu.

Potom je Moša Pijade, kao izvjestilac, govorio o organizaciji Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

U diskusiji su uzeli riječ vijećnici: Pavao Krce, bivši narodni zastupnik Hrvatske seljačke Mačekove stranke, rekavši da nije samo zlikovac poglavnik Pavelić kriv što su danas pune jame zaklane djece, žena i staraca širom naše napaćene zemlje, već je zato kriv i Maček, kome je Pavelić samo krvavi vojni rukovodilac, da oni nisu samo krvni neprijatelji braće Srba, već i Hrvata rodoljuba; zatim Radovan Mijušković, član Glavnog odbora Seljačke narodne stranke Dragoljuba Jovanovića; Stojan Cerović, član Srpske zemljoradničke stranke Milana Gavrilovića; Mile Peruničić, član Demokratske stranke; Vojin Gajić,

član demokratske ljevice; Jagoš Simović, sveštenik iz Crne Gore, član Jugoslovenske radikalske zajednice, kojoj su bili na čelu Milan Stojadinović, pop Korošec i Spaho; — musliman Nurija Pozderac i drugi, a zatim su

Sa otvaranja I zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću (radno predsjedništvo). S lijeva: Jevstatije Karamatijević, Nurija Pozderac, Josip Broz Tito, dr Ivan Ribar, Moša Pijade, Kata Pejnović, dr Sima Milošević

usvojene dvije rezolucije koje je pročitao i obrazložio izvjestilac komisije Moša Pijade.

Prvi prijedlog rezolucije o osnivanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije — odajući ponajprije priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima i njenom rukovodstvu, vrhovnom komandantu drugu Titu za uspješno vođenje Narodnooslobodilačkog rata, zahvaljujući sve jačem razbuktavanju narodnog ustanka i sve većem prilivu narodnih masa u redove Narodnooslobodilačke vojske, čije proleterske i udarne brigade prerastaju u divizije i korpuse, pred kojima se otvaraju nove široke perspektive velikih i odlučnih pobjeda — utvrđuje ogroman razmah narodnooslobodilačke borbe, visok stupanj na koji se uspjela naša borba, mnogobrojne i sve složenije zadatke, koji se na tom stupnju borbe nameću svima nama i zahtijevaju stvaranje jednog tijela koje će još bolje i više ujedinjavati velike narodne napore za konačnu pobjedu. Zbog toga predstavnici svih zemalja Jugoslavije, okupljeni u slobodnom Bihaću, odlučuju da se konstituiraju u *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije,* najviši politički izraz stvorenog čvrstog jedinstva naroda Jugoslavije, izraz njegove nesalomljive volje za pobjedu nad okupatorima i svim njegovim slugama i pomagačima, kao tijelo koje će se još više razviti i ujediniti napore narodnooslobodilačkih odbora i svih drugih narodnih masovnih antifašističkih organizacija u oslobođenim i još neoslobođenim dijelovima naše zemlje.

U drugom prijedlogu rezolucije o organizaciji AVNOJ-a utvrđuje se da Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije, kao opće nacionalno i opće partijsko političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, ujedinjuje predstavnike svih naroda i svih političkih stranaka i grupa, koji su aktivno učestvo-

vali i učestvuju u narodnooslobodilačkoj borbi. Ono bira iz svoje sredine predsjednika, tri potpredsjednika i izvršni odbor za vođenje poslova.

Oba prijedloga primljena su jednodušno uz burno odobravanje svih vijećnika. Potom je, uz burno odobravanje, primljen *Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije*, kojeg je pročitao Moša Pijade. U Proglasu se, pored ostalog, poručuje:

„Naša pobjeda biće potpuna samo onda, kada se narodi u oslobođenoj svojoj zemlji budu osećali kao svoj na svome, kada budu sami preko svojih, slobodnom svojom voljom izabranih narodnooslobodilačkih odbora solidarnim radom sviju kao i organizacijom u svim granama naše narodne privrede obezbedili sve uslove za jedan poredak koji će im pružiti mogućnosti da ostvare istinsku i pravu demokratiju i da izgrade jednu, nezavisnu i bratsku zajednicu.

Da bi se sve ovo postiglo, potrebna je prije svega *jedinstvena i složna borba protiv fašističkog poretka,* koji nam želi nametnuti italijansko-nemačka koalicija, kao i *protiv starog reakcionarnog poretka,* koji pokušava silom održati izbjeglička jugoslovenska vlada, i ako su naši saveznici englesko-sovjetsko-američka koalicija, proklamirali pravo svake nacije da bira poredak kakav želi. Fašistički poredak znači porobljavanje i istrebljivanje naših naroda. On je opasnost koja je diktirala članovima englesko-sovjetsko-američke koalicije neophodnost zajedničke akcije da bi spasili čovječanstvo od povratka u divljaštvo i srednjevekovna zvjerstva. A što znači stari poredak, znaju narodi Jugoslavije, jer su ga dobro osjetili na svojim grbačama pod raznim jugoslovenskim vladama.

Mi nećemo stari državni aparat bivših vlada, koji je danas u službi okupatora; nećemo njene korumpirane petokolonaške izdajničke činovnike i oficire, policijske i žandarmeriske žbire. Isto tako nećemo više ni nametnute općinske odbore i pokvarene općinske činovnike, koji su stajali i prije u službi policijskih vlasti a u zavisnosti od seoskih zelenaša i glavešina, raznih političkih stranaka, a danas u službi okupatora.

Naročita pažnja naroda treba da bude danas koncentrisana na zločine, koje su počinili protiv narodnooslobodilačke borbe četnici Draže Mihajlovića ministra izbjegličke vlade...

Izdajnik Draža Mihajlović sa svojim četnicima nalazi se danas u otvorenoj borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, koja jedina u NAŠOJ ZEMLJI PREDSTAVLJA težnje i snagu naroda Jugoslavije, koji su svoju vernost i odanost prema saveznicima, a pored toga i neograničenu ljubav prema zaštitniku slovenskih i svih porobljenih naroda prema Sovjetskom Savezu, dokazali još i time što su im pružili svaku podršku za koju su bili kadri dizanjem ustanka i prihvatanje odlučnog otpora i borbe protiv hitlerovskih bandi, vežući tako kroz sve vrijeme rata velike snage neprijatelja, koje bi on mogao da upotrebi u krvavim borbama na Istočnom frontu.

Vi već danas u borbi sa okupatorom teško osjećate sramnu igru starih političkih stranaka, koje preko svojih ministara i prvaka „vladaju" iz inostranstva. Sa svima onima što su danas protiv Narodnooslobodilačke borbe, počevši od petokolonaša pa do četničkih bandi Draže Mihajlovića, belogardejaca slovenačkih i Pavelićevih ustaša naći će se zajedno vođe tih političkih stranaka, da bi pokušali oslabiti i razbiti narodni pokret i front slobode.

Ne samo vodstvo srbijanskih političkih stranaka, već i vodstva Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke, zbili su se danas oko centra reakcije koji predstavlja grupa — Srpski kulturni klub predsjednika izbjegličke vlade profesora Slobodana Jovanovića. Ova veliko srpska grupa uvela je u vladu vodstva Hrvatske seljačke stranke i Slovenske ljudske stranke, samo da bi ih iskorišćavala za svoje ciljeve...

Dok prvaci Hrvatske seljačke stranke sjede u toj vladi, a vodstvo njeno u Zagrebu poziva hrvatski narod da bude miran i da čeka, dotle najveći zlotvori srpskog naroda, izdajice i dželati Srbije, velikosrpski četnici i banditi u sporazumu sa ministrom izbjegličke vlade Draže Mihajlovića i Pavelićevim ustašama, haraju po Dalmaciji-biseru i kolijevci hrvatstva...

Bosanci i Hercegovci, samo ujedinjeni i složeni, preko svojih narodnooslobodilačkih odbora a u redovima Narodnooslobodilačke vojske, možete sebi ostvariti jednu ljepšu i bolju zajedničku budućnost... Vama svima, i Srbima i Hrvatima, i Muslimanima, potrebna je iskrena i bratska saradnja, da bi Bosna i Hercegovina, kao jedinica u našoj bratskoj zajednici mogla napredovati na zadovoljstvo svih bez razlike na vjeru i stranku...

Makedonci, fašistički imperijalisti, kao i velikosrpski i velikobugarski hegemonisti, donijeli su samo nesreću i ropstvo makedonskom narodu, čiju su domovinu pretvorili u monetu za podkusurivanje svojih imperijalističkih interesa. Vaša sloboda leži u vašoj borbi. Pridružite se narodnooslobodilačkoj borbi svih naroda Jugoslavije".

Sa proglasom kojeg sam ja sastavio, u potpunosti se složio ne samo Pripremni odbor, već i Vrhovni komandant, te komisija izabrana za redakciju rezolucije i proglasa.

Izvršni odbor izabran je u ovom sastavu: predsjednik dr Ivan Ribar; potpredsjednici Pavle Savić i Nurija Pozderac, dok je mjesto trećeg potpredsjednika rezervisano za predstavnika Slovenije, te članove Mile Peruničić, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević, pop Vlado Zečević, dr Mladen Iveković i Veselin Masleša.

Prelaznim naređenjem rezolucije o organizaciji AVNOJ-a ovlašćuje se Izvršni odbor da opcijom proširi Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije većim brojem vijećnika iz svih krajeva Jugoslavije. Donoseći ovo ovlašćenje mislilo se u prvom redu na Makedoniju i Srbiju sa Vojvodinom, Kosovom i Metohijom. Isto tako ovlašćuje se Izvršni odbor da pripremi izborni red, po kojem će se birati vijećnici putem demokratskih izbora.

Prije zaključenja sjednice i prvog zasjedanja AVNOJ-a održao sam, kao izabrani predsjednik, kraći govor, da će Izvršni odbor raditi sporazumno sa Vrhovnim komandantom, odnosno Vrhovnim štabom uz pomoć narodnooslobodilačkih odbora, pridržavajući se u radu linije naše narodnooslobodilačke borbe. Poslije toga svi su vijećnici potpisali proglas, a Izvršni odbor posebno i rezolucije.

U podne pri zajedničkom ručku pozdravio sam druga Tita, upućujući mu poruku svih vijećnika, a naročito Izvršnog odbora, da ćemo ne plašeći se nikakve žrtve, pod njegovim rukovodstvom izdržati do kraja u revolucionarnoj borbi, za izgradnju federativne zajednice Jugoslavije. Drug Tito nas je pozvao da prednjačimo u borbenom revolucionarnom jedinstvu, u organizaciji narodne vlasti, te svesrednoj pomoći našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, izbjeglicama, ranjenicima i bolesnicima.

Već slijedeći dan razilazili su se vijećnici vraćajući se svojim jedinicama, a ostali su drugovi iz Crne Gore i Srbije, koji, zbog daljine, neprijateljskih zasjeda i zime, nisu mogli putovati. Ovi su ostali u Bihaću sa članovima Izvršnog odbora, hraneći se i stanujući zajedno u hotelu Bosna. Rastajući se pogriješili smo što se nismo zajednički slikali.

Većina vijećnika je ili izginula u toku rata, ili do danas pomrla, a od mnogih nemamo ni biografije ni slika. A ovi su, da ponovim riječi druga Tita, najbolji naši ljudi, izrasli u natčovječanskoj borbi iz sredine naroda.

Originalni zapisnici sa svečane i prve radne sjednice, nisu sačuvani. Isto tako ni rezolucije potpisane od članova Izvršnog odbora, ni proglas narodima potpisan od svih prisutnih vijećnika, nisu sačuvani u originalima. Zapisnici su bili ovjerovljeni, oba na prvoj radnoj sjednici, prvi sa svečane na početku, a drugi sa radne pri zaključku. Oba zapisnika smo potpisali Nurija Pozderac i ja, kao predsjedavajući. Uz zapisnike vođene su i stenografske bilješke. Pošto sam stenograf i ja sam pomogao pri dešifriranju.

Sve ove originale ja sam spremio i nosio u torbi za vrijeme četvrte i pete ofanzive, sve do dana kada sam

bio prije proboja Sutjeske dodijeljen borbenoj jedinici Sedme divizije.

Pri razlazu našeg kolektiva, Milutinović je tražio od mene da predam njemu u pohranu pomenute originale, jer je bila veća vjerovatnost, da će se on lakše probiti kroz neprijateljski obruč, nego li ja koji sam stariji od njega. Na žalost originali su izgorjeli u torbi Ivana Milutinovića zajedno sa ostalim njegovim stvarima, pohranjeni u jednoj kućici u Žabljaku. Neprijateljska avionska bomba, pogotkom u ovu kućicu, uništila je dokumenta, jednu veliku neprocjenjivu historijsku vrijednost iz naše revolucionarne borbe, koja danas više cijenimo nego li onda, kada su bila uništena. Materijali sa ovog historijskog zasjedanja ograničeni su na novinske fragmentarne izvještaje, objavljene u „Borbi", „Vjesniku" i drugim listovima, koji su izlazili u toku narodnooslobodilačkog rata, i u raznim publikacijama, a najviše u „Dnevniku" Vlade Dedijera i u „Narodnom oslobođenju", tadanjem organu AVNOJ-a u redakciji Stojana Cerovića, koji je poginuo za vrijeme četvrte ofanzive.

Već drugi dan poslije zaključenog zasjedanja Izvršni odbor uredio je i namjestio prostorije za uredovanje. Kuće u kojima je uredovao u Bihaću, danas su obilježene spomen-pločama. Prema primljenoj rezoluciji o organizaciji, a za vođenje tekućih poslova, Izvršni odbor se podijelio na odsjeke, a svakom je stajao na čelu jedan član Izvršnog odbora: za upravne poslove Mile Peruničić, za finansije i privredu Ivan Milutinović, za prosvjetu Pavle Savić, za vjeru pop Vlado Zečević, za zdravlje dr Sima Milošević, za propagandu Veso Masleša. Izvršni odbor pretresao je na svojim sjednicama poslove i prijeddloge pojedinih odsjeka i donosio svoju odluku, koju su

ovi sprovodili. Izvršni odbor i Vrhovni štab upućivali su note savezničkim vladama. Sačuvana je jedna nota o suradnji vojnog ministra jugoslovenske kraljevske vlade u Londonu Draže Mihajlovića sa italijanskim i njemačkim vojnim okupatorskim vlastima. Zajedno smo uputili izjavu za javnost povodom lažnih vijesti i kleveta ustaša i četnika o narodnooslobodilačkom pokretu.

Rad Izvršnog odbora pored svih teškoća, zahvatio je sve oblasti narodnog života, pobrojane u proglasu narodima, o svim pitanjima i stvarima narodnih potreba, upravne, privredne, socijalne, zdravstvene, finansijske, propagandističke, prosvjetne i vjerske prirode, a naročito organizacije pomoći našoj vojsci i partizanima.

Donijeli smo uredbu o zajmu narodnog oslobođenja u iznosu od pet stotina miliona dinara, kuna, za potrebe Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda i za sela uništena od okupatora, ustaša i četnika. Zatim statut narodnog sveučilišta, te program rada prosvjetnog i propagandnog odsjeka.

U Bihaću su održavana skoro svakog dana predavanja u općim tečajevima, koje je posjećivala u prvom redu omladina, ne samo srednješkolska, već i radnička i seljačka. Propagandni odsjek radio je najviše: na organiziranju kampanje za prikupljanje pomoći vojsci, koju su uglavnom vodili narodnooslobodilački odbori i ženska udruženja; na uputstvima vijećnicima, koji su poslati na teren zbog agitacije pred izbore za narodnooslobodilačke odbore, koji su bili raspisani za 25. decembar i 25. januar; na organizaciji Kazališta narodnog oslobođenja i lista „Narodno oslobođenje" i kulturno prosvjetnih priredaba i predavanja po selima. Odlukom Prosvjetnog odsjeka, obnovljen je školski rad u svim osnovnim školama grada i sela na oslobođenom teritoriju. Upravni odsjek podnio je Izvršnom odboru izvještaj o izvršenoj or-

ganizaciji narodne vlasti na oslobođenom teritoriju, a Privredno-finansijski odsjek izvještaj o obrađivanju zemlje, pijačnim cijenama, sajmovima, pilanama, mlinovima, kirijama, osvjetljenju, opljačkanoj stoci, popaljenim kućama. U ovom odsjeku postavilo se pitanje, koje su pokrenuli vijećnici iz Hrvatske, da li možemo obavljati trgovinu sa okupatorom i to za nužne artikle, kao što su sol, petrolej, hartija. Razumije se, donijeto je rješenje da ne možemo, ali da se može trgovati preko pojedinaca, razmjenom za žito, meso ili, pak, kupovanjem za gotov novac. Inicijativom Vjerskog odsjeka održavane su konferencije sa vjerskim službenicima rimokatoličke i islamske vjeroispovjesti, na kojima je pop Vlado Zečević izložio naš stav prema vjeroispovjestima, crkvama i vjerskim službenicima, pozivajući ove da se iskreno i pošteno pridruže narodnooslobodilačkoj borbi.

Izvršni odbor i Vrhovni štab ne samo da su dozvoljavali vršenje vjerskih obreda svim crkvama, već su ukinuli postojeće zabrane, zavedene od ustaških vlasti, o vjerskim manifestacijama. Tako je, na predstavku muslimana, bilo dozvoljeno tradicionalno pucanje iz prangija prigodom slavljenja „Kurban Bajrama". A na molbu rimokatoličkih vjernika, iako su se tome protivili neki katolički svećenici, dozvoljeni su bili crkveni obredi uz pucnjavu prangija u slavu rođenja Hristova, u pola noći između Badnjaka i Božića. U Bihaću morala je mjesna vlast, na zahtjev vjernika, intervenirati kod župnika da otvori crkvu i održi bogosluženje, jer se on pozivao na ustašku zabranu.

Teški problem zbrinjavanja i smještanja hiljade i hiljade izbjeglica i pogorjelaca, te djece bez roditelja morao se hitno rješavati. Ranije su ga rješavali narodnooslobodilački odbori i komande mjesta, a sada je stavljen u prvenstveni zadatak Socijalnom i Zdravstvenom od-

sjeku. Za taj problem se interesirao lično drug Tito. Pod djelokrug rada ovog odsjeka potpala je, pored civilne sanitetske službe, i veterinarska služba. Referent saniteta pri Vrhovnom štabu i rukovodilac Socijalnog i Zdravstvenog odsjeka pristupili su sporazumno uređenju dečjih domova za djecu bez roditelja.

Posebnom odlukom Izvršnog odbora određena je privremeno stvarna i prostorna nadležnost NOO-a. Sve funkcije zakonodavne i izvršne vlasti unutar svog teritorijalnog područja, osim onih koje su pripadale vojnim vlastima, oni su obavljali strogo na liniji narodnooslobodilačke borbe. Pored općeg, što uspješnijeg ostvarivanja jedinstva naroda i jedinstva svih rodoljubivih snaga, bez obzira na političko-stranačku pripadnost, vjeru i narodnost, još i ovo: učvršćivanje veze između pozadine i vojske, prehrane stanovnika, zbrinjavanje porodica palih i mobiliziranih boraca, borba protiv izdaje, petokolonaštva, špijuna, panike, špekulacije, lihve, skupoće, korupcije i opće svih predratnih poroka.

Da bi oživjela trgovina, Izvršni odbor je obratio pažnju svim narodnooslobodilačkim odborima da, u smislu njegove odluke, jača inicijativu kod trgovaca, da bi se udružili i to iz raznih grana privrede, u prvom redu radi kupovine izvjesnih artikala, i to slobodnim putem, da bi mogli vršiti razmjenu. U Bihaću su se trgovci udružili i kupovali žito, putem slobodnih cijena, i spremali ga u privatne magazine da bi ga poslije prodavali Narodnooslobodilačkom odboru, razumije se uz pristojnu trgovačku zaradu. Žalibože, ovo je žito palo u ruke okupatora, kada smo morali naglo napustiti Bihać povodom četvrte ofanzive.

Izvršni i naredbodavni organi NOO-a okruga, kotara, gradova, općina i sela, dobili su od Upravnog odsjeka uputstva, da strogo vode računa da se šume ne

uništavaju. Jedino pogorjelima mogli su NOO-i izići u susret radi podizanja kuća. Zemljišta, čiji su vlasnici bili poubijani od ustaša, postala su svojina NOO-a, koji su bili dužni da tu zemlju obrađuju. Posebne komisije bile su određene da utvrde koliko je u jednom selu opljačkano stoke i od koga je opljačkana. U slučaju da su vlasnici stoke bili poubijani, opljačkana stoka je izručivana NOO-ima njihovih sela. Jednako se postupalo i sa ostalim opljačkanim stvarima. Zemlja, kuće, stoka i sve ostale pokretnine, koje su bile stalno napuštene, prelazile su u narodnu svojinu.

Izvršni odbor AVNOJ-a i Vrhovni štab za vojne vlasti u pozadini, sazvali su konferenciju predstavnika svih kotarskih, odnosno sreskih NOO-a i komande područja, sa ciljem da se pretresu pitanja naročito u vezi sa razgraničenjem nadležnosti između građanskih i pozadinskih vojnih vlasti. Naime, često se događalo da su neki organi vojnih vlasti preduzimali i izvršivali neke poslove bez pitanja i znanja nadležnih narodnooslobodilačkih odbora i obratno. Konferencija je održana u Bihaću u prisustvu 60 delegata, od kojih 12 sa komandnih područja. Na ovoj konferenciji sumirana su sva iskustva, utvrđene sve slabosti i svi nedostaci u radu organa nove narodne vlasti. Iako savjetodavna, ona je od ogromnog značaja bila za dalji rad narodnooslobodilačkih odbora.

Izvršni odbor trudio se još u Bihaću ne samo da postavi osnovna načela na području čitavog javnog i društvenog života, već i da posvršava sve one zadatke koji su neophodni kako bi se AVNOJ mogao osjećati i afirmirati na terenu, u širokim narodnim masama, kao zaista pravi, jedini i najviši nosilac narodne vlasti na oslobođenom teritoriju. Ne samo putem pismenih uputstava, raspisa, uredaba, već i na terenu, putem ličnog dodira i konferencija, učestvovali su članovi Izvršnog odbora u

inicijativi oko organizacije ne samo kotarskih, okružnih, već i općinskih, gradskih i mjesnih narodnooslobodilačkih odbora, na cijelom oslobođenom teritoriju.

Na prvim sjednicama Izvršnog odbora stvorili smo planove o organizacijskom radu na terenu. U novooslobođenim krajevima prisustvovali smo mitinzima i agitacionim zborovima u vezi s osnivanjem novih narodnooslobodilačkih odbora, kao i s izborom odbornika. Na jednom mitingu u Bosanskoj Krupi govorio je drug Tito, a u ime Izvršnog odbora Ivan Milutinović i ja. Nurija Pozderac, građanin Bosanske Krupe, organizirao je ovaj miting i pogostio nas u svojoj kući. Tom prilikom smo upoznali članove Nurijine porodice i mnoge druge istaknute mještane, muslimane, sve aktivne članove u narodnooslobodilačkom pokretu.

S Milutinovićem sam obišao kotar Slunj, gdje smo u prisustvu politkomesara Glavnog štaba Hrvatske i sekretara CK Hrvatske održali sastanke. Tom prilikom pozvao nas je komesar Bakarić da prisustvujemo zasjedanju Zemaljskog Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, koje će se održati u toku mjeseca januara, no do kojeg nije došlo zbog četvrte ofanzive. Peruničić je obišao cijeli oslobođeni teritorij Like, Korduna, Banije i Bosanske Krajine i sudjelovao na sastancima kotarskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora.

Neposredno pred neprijateljsku ofanzivu, Milutinović i Iveković su učestvovali u radu konstituirajuće skupštine novoorganiziranog Oblasnog, odnosno Pokrajinskog narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju, održane u Livnu, gdje je bilo sjedište IV operativne zone, kojoj je bio komandant Vicko Krstulović, i politički komesar Ivan Kukoč — Jordan.

Osnivanjem AVNOJ-a znatno se proširio i ojačao narodnooslobodilački pokret na kopnu i svim otocima

Dalmacije. Omladina Dalmacije je jedinstveno i borbeno prednjačila ne samo u Narodnooslobodilačkoj borbi i dala svoj ogromni prilog za stvaranje dalmatinskih brigada, već i u organizaciji narodne vlasti, osnivajući narodnooslobodilačke odbore i na neoslobođenom teritoriju. Prva slobodna luka u Podgori omogućila je osnivanje odsjeka za ratnu mornaricu pri štabu IV operativne zone.

Mjesec dana poslije osnivačke skupštine i zasjedanja AVNOJ-a održan je u Bihaću kongres omladine Jugoslavije, najljepša omladinska manifestacija u ratu. Lolo, kao sekretar SKOJ-a, i njegovi najbliži suradnici odlično su organizirali ovaj prvi Kongres. U ime Izvršnog odbora AVNOJ-a ja sam ih pozdravio, a slušao sam sa zadovoljstvom oduševljene govore omladinaca i omladinki. Pročitan je pozdrav sovjetske omladine sa oduševljenim odobravanjem. Lolo je u svom referatu spomenuo da je za 9 mjeseci rata poginulo 12.000 skojevaca, a na oslobođenom teritoriju je bilo oko stotinu hiljada omladinaca i omladinki. A drug Tito u svom pozdravnom govoru naglasio je da mlada generacija sačinjava tri petine naše Narodnooslobodilačke vojske.

Kongresu je prisustvovao i moj mlađi sin Jurica, koji je ostao kod mene i poslije zaključenog kongresa, jer je teško obolio i sa temperaturom se povratio svojoj brigadi pred samu ofanzivu. Mnogo je zavolio drugove u Četvrtoj crnogorskoj brigadi i uopće Crnogorce, s njima se drugarski srodio u radu i borbi, djelujući u političkom odjelu brigade, nije ih ostavljao, iako je bio pozivan na nove dužnosti, naročito poslije omladinskog kongresa.

Lolo je otišao ranije iz Bihaća, prije Jurice, u Sloveniju. S njim smo se Jurica i ja rastali u veselom raspoloženju u krugu drugova i drugarica, zabavljajući se uz šolju crne kafe dugo u noći.

Novu godinu dočekali smo s drugom Titom u njegovom stanu. On se nalazio u Bihaću sa Vrhovnim štabom pošto se preselio iz Bosanskog Petrovca. Vatrenim i borbenim riječima čestitajući Novu godinu, u prvom

U Bihaću 1942. godine — dr Ivan Ribar na posljednjem viđenju sa sinovima. S lijeva na desno — stoje: Rato Dugonjić (drugi s lijeva), dr Ivan Ribar, Ivo Lola Ribar, Jurica Ribar (drugi s desna), Slavko Komar

redu svim borcima i svim aktivistima u narodnooslobodilačkom pokretu, našim ratnim saveznicima, naročito Crvenoj armiji, on je podvukao dosadanje uspjehe u našoj narodnooslobodilačkoj borbi izražavajući tvrdu vjeru u dalje, još veće konstantne uspjehe do konačne pobjede. Uz pjesmu i glumu članova Kazališta narodnog oslobođenja dočekali smo jutro. Prije nego li smo prišli drugu Titu da mu čestitamo imali smo zajedničku večeru koju

su nam priredili uoči Nove godine hrvatske i srpske građanke grada Bihaća. Isto tako bili smo pogošćeni od muslimanskih žena povodom njihovog bajramskog praznika.

Početkom januara došli su u Bihać hrvatski književnici Vladimir Nazor i Ivan Goran Kovačić. Znali smo da će doći, čim su ušli na oslobođeni teritorij, a ipak smo bili ugodno iznenađeni kada smo ih ugledali u našoj sredini pri zajedničkoj večeri. Zaželevši im dobrodošlicu, ja sam pozdravio Nazora, a Iveković Gorana.

Vladu Zečevića i mene pozvao je Tito da s njim posjetimo borce jedne bosanske divizije u planini Grmeč. Bio sam veoma iznenađen kada sam ugledao u savršenom redu postrojenu diviziju sa artiljerijom. Komandant Kosta Nađ i politički komesar Osman Karabegović, poveli su nas na improviziranu tribinu. Tito je pozdravio borce, čestitao im Novu godinu i govorio o daljim borbama koje nas čekaju. I ja sam nekoliko riječi kazao u ime AVNOJ-a. Nakon izvzršene smotre i zajedničkog ručka sudjelovali smo, vani na snijegu, u narodnom veselju. Sve je igralo, veselilo se zajedno sa Titom u kolu, koje su poveli uz pjesmu naši divni omladinci sa Kozare.

Pred ofanzivu, Vrhovni štab se preselio u zamak Ostrožac, nedaleko od Bosanske Krupe. Milutinović, Goran Kovačić i ja posjetili smo tu Tita i Nazora i s njima ručali. Tu nam je Nazor čitao početak svog Dnevnika, a Goran jedan dovršeni odlomak iz svoje poeme Jama. Poemu još tada nije dovršio i nastavio je sa pisanjem za vrijeme četvrte ofanzive. Po onom što je meni bilo poznato, ona nije bila dovršena.

Slušali smo na radiju, uz ostalo i govor Zlatka Balokovića u kojem je uz Tita pozdravljao i mene kao izabranog predsjednika AVNOJ-a, napominjući da poznaje moj politički rad prije rata.

II DIO

Početkom 1943. godine spremala se nova ofanziva poznata kao četvrta neprijateljska. 19. januara svi vijećnici AVNOJ-a sa Izvršnim odborom napustili su Bihać, a ostao je samo Mile Peruničić zbog evakuacije ranjenika, bolesnika, zarobljenika i njihovog transportovanja.

Povlačeći se preko Bosanskog Petrovca, Oštrelja, Mliništa, zadržali smo se u Glamoču, kamo su pristizale kolone izbjeglica, starci, žene, djeca, tjerajući ispred sebe stoku, konje, ovce i sve ostalo živo što bi moglo neprijatelju poslužiti za hranu. Studen, snijeg, slaba odjeća i obuća otežavali su još više bijedni položaj izbjeglica, koji su u brzini trpali u kola i ponijeli sa sobom mnogo toga, iako im nije bilo potrebno. Svima njima bila je potrebna brza pomoć, u prvom redu djeci bez roditelja, a za ovaj posao bio je zadužen Izvršni odbor. Zahvaljujući inicijativi i organizaciji mjesnih, općinskih, sreskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora, organizacijama žena, Narodnooslobodilačkoj vojsci, direktivama Vrhovnog štaba, sav taj teški posao ipak se polako odvijao i konačno uspješno svršio. Zarobljenici (hrvatski domobranci) tražili su da se vrate kućama. One koje nismo uspjeli da prevaspitamo i polako mobiliziramo, Vrhovni komandant je odredio da ih sve, osim zločinaca, oslobodimo, što je bio odličan politički potez, jer za malo pa da su svi domobranci, došavši svojim

kućama, postali i nehotice agitatori za naš narodnooslobodilački pokret govoreći, naročito u selima, pravu istinu o našoj vojsci i našoj narodnoj vlasti, a protiv laži koju su širili o nama ustaše i četnici.

Izvršni odbor je u Glamoču nastavio svoje poslove započete u Bihaću, naročito o prehrani naše vojske, mobilizaciji i organizaciji narodne vlasti. Svetosavskoj priredbi, koju su spremale žene iz svih okolnih sela, Izvršni odbor je dao punu podršku. Žene sa crvenim zastavama napunile su crkvu u Glamoču, gdje im je održao propovjed njihov pravoslavni sveštenik, pristalica našeg pokreta, no kako je kazao i neke netačnosti suprotne liniji naše borbe, odmah ih je u crkvi opovrgao i ispravio pop Vlado Zečević. Istog dana održana je omladinska priredba, na kojoj je govorio Veso Masleša, naročito protiv četnika, Draže Mihajlovića i kraljevske vlade u Londonu. Priredbi su prisustvovali Peko Dapčević, komandant, i Mitar Bakić, politički komesar Druge proleterske divizije pred njen pokret za oslobođenje Posušja i Imotskog. Tom prilikom primio sam od druga Mitra pištolj, kojeg sam nosio sve do kraja rata.

Iz Livna me je Mitar obavijestio da je moj Jurica teško obolio od zapaljenja pluća i da želi da me vidi. U isto vrijeme dobio je Izvršni odbor obavijest od druga Tita da se povučemo u pravcu Livna. Zbog Jurice ja sam sa svojim pratiocem Lazicom automobilom produžio do Duvna, gdje je Jurica sa visokom temperaturom ležao u franjevačkom samostanu. Tamo sam našao Koču Popovića, komandanta Prve proleterske divizije. U razgovoru spomenuo mi je da je dan prije toga tu boravio drug Tito. S Juricom sam ostao dan i noć, dok mu nije bilo nešto bolje. Za vrijeme bolesti njegovala da je tetka Peka Dapčevića. Znao sam da ništa ne jede, pa sam mu donio nešto suvih šljiva koje mi je dao u Glamoču jedan moj dobar znanac iz Beograda. Vidjeo sam u Livnu i konzerviranih

rajčica, ali ih nisam mogao nabaviti, jer nisam imao kuna, a morao sam žuriti. Za to vrijeme dok sam bio u Duvnu dva puta su nadlijetali neprijateljski avioni nad manastirom, pa sam morao bježati s Juricom u podrum da bismo se sklonili.

Svoj boravak u Duvnu iskoristio sam što sam sudjelovao na konferenciji novostvorenog Narodnooslobodilačkog odbora na kojoj sam saznao za oslobođenje Posušja u pravcu Imotskog. Pri povratku našao sam članove Izvršnog odbora i ostale vijećnike u jednom selu kraj Livna, sve osim Ivana Milutinovića, koji se sa Ivekovićem zadržao u Livnu. Tu nas je čekao neobičan posao. Svi su članovi odbora morali da se potpišu na obveznice „Zajma narodnog oslobođenja", raspisanog još u Bihaću, kako sam to već spomenuo. Skoro osam dana bili smo zauzeti tim poslom, stavljajući dvadeset hiljada potpisa na obveznice. Nemajući čestitog nalivpera, ni mastila, mučili smo se svakojako, a razumije se da smo ostavili poneku obveznicu zamrljanu bez čitkog potpisa, što je mnogo ljutilo pedantnog Milutinovića. Tražili smo od njega da nam kupi u Livnu mastilo, jer je on jedini od članova AVNOJ-a imao mogućnosti da kupuje. Svi smo stanovali u domu katoličkog župnika, franjevca, s kojim smo svako veče u kuhinji vodili razgovore o zločinima ustaša i četnika, u koja su umiješana bila i njegova braća po vjeri, dokazujući mu potrebu jedinstva koje nikako nije shvatao njegov ograničeni mozak. U jednoj sobi spavao sam s Pavlom Savićem, on na stolu, a ja na klupi, i do duboko u noć smo pretresali tekuće događaje. Sjećam se, da smo se dotakli i političkog držanja Staljina protiv naše narodne vlasti, a za kraljevsku izbjegličku vladu. Poslije večere sjedeći i grijući se u kuhinji zabavljali smo se slušajući pričanja i naklapanja drugova o ishodu rata, ili slušajući stihove drugova Ivana Gorana Kovačića i Miloja Dobrašinovića. Razumije se, slušajući

rado stihove Goranove, oštra kritika padala je na Milojeve, naročito od strane Masleše i Sime Miloševića, dok je Goran branio Miloja.

Krajem mjeseca februara stigli smo u razoreni Prozor, odakle smo produžili do obližnjeg sela Gračanice, koje je ležalo uz divnu ali divlju rijeku Ramu, gdje smo se zadržali nekoliko dana. U borbama za oslobođenje Prozora, Rame, Jablanice, cijele te okoline sve do Neretve, Talijani su pretrpjeli veliki poraz, mada su svuda izgradili masivna utvrđenja.

Veliki ratni plijen u oružju, municiji, vozilima, lijekovima i zavojima, čitavi stokovi hrane, odjeće, obuće, ćebadi, dopali su nam sa oslobođenjem Prozora, jer je bila razbijena i uništena jedna cijela talijanska divizija. Uz brašno, šećer i ulje, bilo je i špageta i raznih konzervi. Mnogi naši borci naoružali su se i snabdijeli municijom, obukli se i obuli. Našem pjesniku Ivanu Goranu Kovačiću ispunila se konačno želja da bude pravi naoružani partizan. Ggedao sam ga kako je ponosno i s puno volje čistio pušku, remenje s kojim se opasao, bajonetu koju je privezao, torbu, koju je napunio municijom, kako je urezao na pušci petokraku zvijezdu i inicijale svog imena i prezimena. Opremljen tako, odjeven i obuven partizanski, s titovkom na glavi, sjeo je na jedan panj uz vatru, držeći uvijek spremno u krilu svoju pušku, čitao nam je svoje nove improvizirane pjesme, a uz ove i mnoga pisma, nađena u džepovima talijanskih vojnika, dobivenih od njihovih majki, sestara, a i pjesmice, pune čežnje njihovih zaljubljenih djevojaka.

U Gračanici bio je poslednji put cijeli Izvršni odbor na okupu, gdje je i držao posljednju svoju sjednicu u kojoj smo se, diskutirajući, osvrnuli kritički na naš dotadanji rad, naročito na nedostatke i propuste u izvršivanju naših zadataka. Naročito je Milutinović činio prigovore

svakome od nas po redu. On nas je obavijestio da je predložio drugu Titu da se vijećnici, koji su se zajedno povlačili sa Izvršnim odborom, raspodjele po divizijama i brigadama, a tako i jedan dio članova Izvršnog odbora, u prvom redu zbog lakšeg snabdijevanja i kretanja. Sjednice smo držali u jednom sopčetu u seoskoj brijačnici, u kojoj smo ručali, a Milutinović i ja i spavali.

Jedne noći, nekako pred zoru, ušao nam je u sopče drug Tito, pitajući za mene, saopćivši mi, da podvečer istog dana dođem i ja do njega da bih prisustvovao sastanku Vrhovnog štaba. Došao sam skupa s Milutinovićem, gdje smo uz Tita našli drugove: Marka, Mošu i Đilasa. Tito je bio vrlo zamišljen i u svom obavještenju o situaciji govorio uglavnom o ranjenicima, koje treba makar uz najveće žrtve spasti od zvjerstava neprijatelja. Na kraju izvjestio nas je o oduševljenju boraca, na koje je naišao obilazeći liniju fronta, izražavajući čvrstu vjeru da će neprijateljsko napredovanje biti ne samo odbijeno i zaustavljeno, već i potisnuto.

Poslije ovog izvještaja prisustvovao sam razgovoru Tita s jednim zarobljenim njemačkim majorom, koji je uporno tvrdio kako će Hitler konačno da pobijedi, iako su se njemačke armije neprestano povlačile na Istočnom frontu. Ali je istakao, da vodstvo njemačkih vojnih snaga priznaje našu Narodnooslobodilačku vojsku i, prema tome, da se i odnosi prema njoj, kao i prema svim drugim armijama o pitanju zarobljenika, njihove razmjene, te naročito o pitanju teških ranjenika, nesposobnih za pokret. Mi smo ga razumjeli, jer je to isticao u svom ličnom interesu, bojeći se za svoj život. Na njegov prigovor da naše vodstvo, kako vojno tako i političko, sačinjavaju samo radnici komunisti, drug Tito ga je razuvjerio činjenicom što je mene lično predstavio kao bivšeg predsjednika Ustavotvorne skupštine u predratnoj Jugoslaviji. Zajedno smo večerali

pastrmke i izgledalo je da se smirio i uvjerio da mi ne ubijamo zarobljenike. Znam, da je i on bio u razmjeni zarobljenika oslobođen, te je tako imao prilike da uvjeri svoje pretpostavljene da mi zarobljenike ne ubijamo, a naročito ne teške ranjenike. Razgovori su se vodili u jednom mlinu, gdje se smjestio Tito sa štabom, otkuda se već drugi dan preselio u jedno selo na putu iz Gračanice u Jablanicu.

Tu u blizini Tita stanovao je i Nazor na jednom čardaku, a uz Vrhovni štab nalazio se i štab Druge proleterske divizije, pri kojoj je radio u političkom odjeljenju moj sin Jurica.

Slijedeći dan, pošto se preselio, posjetio sam Tita i tom prilikom obišao sam i Juricu. Drugu Titu podnio je Milutinović, koji je bio sa mnom, prijedlog o raspoređivanju vijećnika. Od članova Izvršnog odbora bili su raspoređeni Pavle Savić, Mladen Iveković i Veso Masleša, a ostali su Nurija Pozderac, Ivan Milutinović, Vlado Zečević, Simo Milošević i ja, kao jedan uži odbor, koji će po ovlašćenju Izvršnog odbora moći da rješava sve što bi spadalo u nadležnost AVNOJ-a. Goran Kovačić, koji nije bio vijećnik, bio je s Ivekovićem raspoređen u Treću udarnu diviziju. U naš uži kolektiv dodijeljeni su slikar Detoni i Vladimir Nazor.

Prije nego su nas ostavili pomenuti drugovi fotografirali smo se svi zajedno. Još su tada bili živi svi članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a i na okupu, a zahvaljujući Mladenu Ivekoviću, koji je imao vrlo dobar aparat, sačuvala se ova dobra snimka.

Za vrijeme pete ofanzive izgubili smo trećinu našeg odbora, drugove Pozderca, Miloševića i Maslešu.

Uza svu tešku situaciju, rado smo izvodili i šale. Ispričaću jednu od ovih, koju je smislio Milutin. Moj pratilac Lazica pronašao je nekoliko talijanskih raketa i jednu od

ovih pokusno je ispalio. Lazičinu vještinu iskoristio je Milutin rekavši mu da za vrijeme večere, kada se zamrači, ispali dvije-tri rakete u sporazumu sa komandirom našeg pratećeg odreda, koji će s jednim dijelom istog odreda odigrati u mraku ulogu četnika što napadaju kuću, u ko-

Članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a u Gračanici na Rami 5. marta 1943. godine. S lijeva na desno — stoje: dr Mladen Iveković, Veselin Masleša, Vlado Zečević, Ivan Milutinović, dr Sima Milošević, Mile Peruničić; sede: Nurija Pozderac, dr Ivan Ribar, dr Pavle Savić

joj su članovi Izvršnog odbora sjedili mirno pri večeri. Na dat znak, čim je prva raketa bila ispaljena, određeni borci našeg odreda ispališe nekoliko metaka iz pušaka i pojuriše s četničkim poklikom: „Naprijed za kralja i otadžbinu". Razumije se, naši drugovi, koji nisu bili upoznati sa ovom šalom, bacili su se ispod stola i povlačili na suprotna vrata u mraku da bi se sklonili. Iako sam i ja bio

upoznat, ostavio sam sobu iza njih da ne bi što posumnjali, dok je Milutinović ostao i dalje sjedeći, smejući se do suza gledao je kako se drugovi potrbuške izvlače. Razumije se, odmah su naoružani doskakali svi drugovi iz Gračanice, a na čelu im je bio s nataknutim nožem na pušci Goran Kovačić. Drug Tito doznavši za ovu šalu također se slatko nasmijao.

Stanovnici sela, naročito muslimani, odnosili su se prema nama dobro i pomagali su nas u svemu koliko su mogli, obskrbljujući nas dobrim pastrmkama iz Rame, rakijom i duhanom. Nurija Pozderac okupljao je oko sebe muslimanski svijet i u razgovorima s njim polučio je velike uspjehe. Mlađi muslimani javljali su se u partizanske redove, a ono što su čuli i vidjeli širili su dalje po svojim naseljima.

Grmljavina topova, te šum i pikiranje aviona nad Gračanicom, primorali su nas da se preko dana sklanjamo u šumu, a bili su znak da se vode velike borbe na položajima Vakuf-Prozor. Stigli su nam izvještaji da je neprijatelj odbijen i potisnut. Hrabra Četvrta crnogorska brigada izvršila je do kraja zapovijed svog Vrhovnog komandanta. Imao sam prilike da izbliza osmatram borce ove brigade, kada su se vraćali natrag preko Gračanice. S njima je bio i moj Jurica i jedva sam uspio da progovorim s njim nekoliko riječi, jer se brigada žurila u mrkloj noći na izvršenje novog zadatka. Od njega sam čuo da su ranjenici spaseni i da se neprijatelj, uz velike gubitke, morao povući, a da među zarobljenicima ima i bugarskih vojnika. Neprijatelj je bio potisnut, te smo se i mi spremali za pokret.

Cestom prema Jablanici prolazili su kamioni, kola, konji, mazge, koji su prevozili teške ranjenike, hranu i municiju, a uz cestu smo nailazili na logore naše vojske, bolnice, tifusare, te lakše ranjenike i bolesnike koji su ležali oko vatre. Sve ih je trebalo što prije na nosilima prebaciti

preko Neretve, te dalje preko hercegovačkih planina i skloniti u sigurniju pozadinu. Zapovijed druga Tita glasila je da po cijenu najvećih žrtava treba zadržavati prodiranje neprijatelja prema Jablanici sve dotle, dok posljednji ranjenik ne bude prebačen.

Veliki željezni most preko Neretve, porušen po naređenju Vrhovnog komandanta da bi se zavarao neprijatelj, ležao je u vodi. Naš pionirski odred napravio je preko ovog drveni most i tako nam je svima omogućio prelaz preko Neretve. I naš kolektiv stigao je u Jablanicu. Svuda gledamo ruševine, vatru kako liže zidine velikog jablaničkog turističkog hotela, povorke ljudi, konja, mazgi. U pokretu prema Neretvi, čujemo glasne zapovijedi, jauk teških ranjenika. Neretva, duboko usječena među klisurama, jezivo huči, a njen šum osluškuju oni koji nisu umjeli da plivaju i predosjećaju najgore. I više strahuju od nje, nego li od neprijatelja. Prilazi Neretvi, kaljavi i kliski niz strmu, kršnu obalu, još više su otežavali kretanje u tamnoj hladnoj noći. Jauku ranjenika pridružila se i vika vodiča natovarenih konja i mazgi, još više onih koji su prenosili ranjenike i bolesnike, te psovke protiv zarobljenih Talijana kojima se nije žurilo da ispunjavaju dobivene naloge. Povicima „Talijano“ u pomanjkanju zapovijedi na talijanskom jeziku požurivani su naprijed. Na ovu buku razlegali su se sa svih strana povici „Gasi vatru, avioni“, mada nitko od nas nije ni pomišljao ni vjerovao, da bi se i u noći moglo bombardovati iz aviona. Ipak se osjećalo da se neprijatelju pružila i te kakova zgodna prilika da napadne naše koncentracije ranjenika, komora i jedinica spremnih za prelaz. Vidljivi znaci bili su logorske vatre i požari zgrada. I mi smo, čim smo prispjeli u Jablanicu, naložili vatru da bismo se ogrijali. Bilo je mnogo ognjišta, ali nam je bilo nemoguće da pristupimo ovima, jer se oko njih nagurala i zbila množina koja se nije dala

probiti i izgurati. Milutinović je bio, kao i za sve drugo, majstor da brzo podjari vatru, a čim se rasplamsala odmah smo potražili Nazora. Međutim, on je po naređenju druga Tita bio odmah sa svojom pratnjom sklonjen u franjevački manastir i tu je čekao prelaz preko Neretve.

Grijući se oko vatre razgovarali smo o novim i teškim predstojećim borbama, divili smo se našoj velikoj pobjedi za oslobođenje Prozora koja nam je omogućila da se izvučemo s malo žrtava sa svim ranjenicima i prebacimo preko Neretve i osjećali smo veliko značenje naređenja Vrhovnog komandanta da Prozor mora biti oslobođen. Moć dalekosežnog predviđanja ovdje se duboko izrazila. Neprijateljski planovi, da nas pobiju ili zarobe, ovdje su se izjalovili.

Silaženje ka mostu i prelaženje preko mosta još je nekako išlo i prošlo, ali je zato penjanje uz drugu, klisku, blatnjavu i strmu obalu bilo svakojako, zaista opasno. Konji i mazge rušili su se sa cijelim tovarom, vukući sobom u Neretvu sve što je stojalo na putu. No, još veća opasnost prijetila je ranjenicima, koje je trebalo hitno na nosilima i zapregama vući uz strmu obalu. A ipak prelaz se vršio i završio preko noći i sve što se htjelo i moralo bilo je na vrijeme učinjeno. Topovi, koji su do posljednjeg časa, dok je trajala municija, sipali u salvama vatru, bili su ukopani od posade. Još je noć trajala kada je naš kolektiv izišao na čistinu, na ravni teren s druge strane Neretve i produžio dalje bez predaha po teško prohodnim hercegovačkim putevima, nailazeći usput na mnogo lješeva pobijenih u teškim borbama s četnicima, među njima i glavešina s velikom bradom i pletenom kosom.

Pred nama se nadvila visoka, snijegom pokrivena, planina Prenj, koju smo morali što prije da pređemo, kako bismo izbjegli prodoru neprijatelja iz Konjica. Nekako u zoru stigli smo u jedno seoce, čini mi se Krstac, gdje smo

stali da se odmorimo i nešto založimo. Jedva što smo u sumrak zaspali, probudila nas je lomnjava nad nama, te smo pomislili odmah na četnike, koji su se možda sklonili na tavanu kućice u kojoj smo spavali. Međutim, bili su tifusari, koji su tražili po tavanima bijeli luk, pa su tako prodrli i na tavan nad nama, našli ga i trpali u torbe. Čekao sam da napune torbe, ali se nisam vraćao ni poslije toga u kućicu koja je bila puna stjenica, a nije bilo u njoj dovoljno mjesta za sve, pa sam ostao u dvorištu i legao s mojim Lazicom na naslagane smrekove grančice. Ujutru sam protrnuo od užasa, kad sam pod grančicama ugledao mrtvog četnika.

Put preko planine Prenj bio je veoma naporan iako veličanstven. Jahali smo do ispod samoga vrha cijelu noć, sa malo odmora na mjestu gdje se utaborio štab brigade Save Kovačevića pri kojoj je bio i Vesa Masleša, član Izvrvršnog odbora. Oni su nas poslužili hladnim pečenjem, a druga Nazora posebno toplim čajem i mlijekom. Iznemogli Nazor izmučen od tvrdog i nepomičnog ležanja na leđima, jer su nosila bila skalupljena od bukovih grana, tražio je toplog čaja i na vrhu Prenja gdje smo se odmarali, ali i uz najbolju volju vođe puta druga Milutina nije se mogla paliti vatra. I cigareta se nije smjela drukčije paliti i pušiti, nego ležeći sa okrenutim licem zemlji. Vrh Prenja bio je gol pod snijegom, a najmanja iskra plamena mogla nas je odati neprijatelju.

Pri silaženju je bilo mnogo teže, nego pri uspinjanju. Zbog okomitih, klizavih padina nismo jahali već smo pješačili u potpunom mraku. Ja nisam ispred sebe ništa razabirao kao da me je zahvatila noćna slijepoća, poznata mi još sa Karpata iz prvog svjetskog rata. Moj pratilac hodao je držeći se konju za rep. Čim bi se osjetila neka provalija, moj konj je rzao i zastajao. I tako smo se otiskivali prema dolje, upavši u svanuće dana, poslije snijega i pole-

dice, u kaljuže iz kojih smo se jedva izvlačili i najzad stigli u selo Gornja Bijela.

Izvan sela, a uz bistri potok, sklonili smo se u pećinu ispod brijega, odličnoj zaštiti od aviona. Od seljaka smo bili posluženi medom u saću, ali bez kruha. Začudo jedini sam ga ja mogao jesti, dok su ostali drugovi rađe otvorili konzervu sa mesom.

Dok sam bio na Oštrelju i stanovao s Titom u željezničkom vagonu imali smo za večeru zgusnuti kruti med u saću i skoro sam ga sav ja pojeo. Tito me je gledao, jer je uzeo malo, dok je sekretarici Zdenki bilo muka gledajući me kako ga grizem.

U selu Glavatičevo saznali smo da je umro vijećnik Stojan Cerović, urednik lista „Narodno oslobođenje", koji smo izdavali u Bihaću poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a. Izašla su svega tri broja, jer je dalje izlaženje spriječila četvrta ofanziva. Poslije pete ofanzive, kada se Izvršni odbor nalazio u Skradu, Gorskom Kotaru, spremili smo, pod redakcijom druga Moše Pijade, materijal za slijedeći broj, no nemogućnost štampanja odgodila je izlaženje lista.

Cerovića sam odavno poznavao, još mnogo godina prije rata. Politički je pripadao Srpskoj zemljoradničkoj stranci Milana Gavrilovića. U Bihaću sam pročitao njegovo pismo upućeno političkim stranačkim suradnicima u Crnoj Gori, na ruke Marka Vujačića. Druga Milutina je potpuno zadovoljilo pismo, u kojem su bili dobro podvučeni ciljevi naše narodnooslobodilačke borbe a napisano je po njegovom uputstvu.

U Glavatičevu smo se okupali, Milošević, Zečević i ja, u Neretvi, a Tito doznavši za to poručio je, da se ne čudi „Agamemnonu" (tako nazvan od Nazora Vlado Zečević), već Miloševiću i meni što činimo takve bravure, kupajući se u mjesecu martu u brzoj Neretvi. U tom selu optužio nas je jedan musliman kod Tita, da smo uzeli njegov ko-

tao. Zaista, naš kuhar, također musliman, uzeo je kotao bez pitanja gazde, jer se naš probušio, no kako smo ga popravili, povratio je kuhar uzeti kotao još prije nego što smo pošli dalje.

Saznali smo još jednu tužnu vijest. Umro je od pjegavca dr Radoje Mijušković a mi smo izgubili odličnog liječnika u jeku naglog širenja ove teške bolesti. Milenko Kušić, politički komesar Četvrte brigade izvršio je u bunilu od pjegavca samoubistvo, nakon što se oporavio od amputacije noge. Na Omladinskom kongresu u Bihaću gledao sam ga, kako je bez jedne noge igrao u kozaračkom kolu.

Ne samo u Glavatičevu, već u cijeloj dolini Neretve vladao je pomor od tifusa i jedva smo čekali da izađemo iz tog pakla. A uz to je vladala i glad, zbog koje su tifusari i umirali. Od dr Dejana Popovića, s kojim sam se prije njegove pogibije nekoliko puta sastajao, saznao sam da su većinom umirali od pjegavca oni koji su gladovali, odnosno oni koji nisu mogli jesti.

U Kalinoviku smo se susreli s Milom Peruničićem, pomoćnikom komandanta Sandžačke brigade. Komandant Jakić saopštio nam je da je Mile teško bolestan i zato sam ga pozvao da se priključi našem kolektivu AVNOJ-a kamo je i spadao, kao član Izvršnog odbora. No ni za živu glavu nije htio napustiti svoje Sandžaklije i njihovu brigadu.

U Kalinoviku su mi pokazali kuću, u kojoj je stolovao Draža Mihajlović i njegov politički mentor Dragiša Vasić, bivši književnik i potpredsjednik Srpskog kulturnog kluba, a tada četnički glavešina.

Slijedećeg dana rano ujutro probudila nas je muzika. Sa prozora sam prepoznao naše Dalmatince sa muzikom, koja je pod vodstvom Bombardelija prolazila ulicama svirajući naše dalmatinske koračnice.

Stigli smo u muslimansko selo Govza, gdje smo se nekoliko dana odmarali i dobro oprali i smjestili u čiste sobe. Ovdje smo mogli i politički raditi, te posvršavati poslove u nadležnosti Izvršnog odbora. Briga za ranjenike bila je jedna od glavnih. Iznenada su nam došli Pavao Krce, vijećnik AVNOJ-a, i Mate Jakšić, bosi i krvavi, žedni i gladni. Drugarski smo ih primili i zadržali u našem kolektivu. Sjećam se dobro, da smo im ponudili, čim su došli, kašu od zobi, razumije se neočišćene. Mato ju je s nasladom jeo, nazivajući je poslasticom.

S nama se hranio i ruski pukovnik Mahin. S njime smo svako veče diskutirali o raznim pitanjima. On se uglavnom slagao s nama u našoj politici. U Rusiji je pripadao takozvanim „Eserima“ (socijalrevolucionarima), i kao takav morao je da bježi iz Rusije nastanivši se u Beogradu. Kako je pripadao naprednoj struji, slagao se s našim lijevim političko-stranačkim grupama i bio je stalno u sukobu sa belogardejcima, te je, na njihovu dostavu, došao u spisak sumnjivih lica kod beogradske policije. U Risnu (Boka) zatekla ga je kapitulacija i on se odmah, skupa sa Simom Miloševićem, uključio u partizanske redove. U ratu nam je dobro poslužio. Nosio je crnogorsku kapu i predstavljao se za Crnogorca.

Slikar Marijan Detoni i njegova supruga Alka ostali su i dalje u našem kolektivu. Drug Detoni trpio je od halucinacija, kao i mnogi drugi naši drugovi, pa je u Govzi po noći bježao iz sobe. Zato ga je njegova supruga morala da veže za sebe. Obično je iskakivao kroz otvoren prozor, ispod kojega sam ja ležao na klupi. No, to ga je prošlo još u ratu.

Iveković u svojoj knjizi „Nepokorena zemlja“ piše kako je, jašući na konju gladan i iznemogao, mokar i ozebao, u noći osmatrao pred sobom velike palate s terasama i balkonima, fantastične tornjeve i crkve, a iz prozora

nekih luksuznih vila prodirala je svjetlost. Činilo mu se kao neki nepoznati grad ili naselje s gospodskim vilama. Vizija je bila kratkotrajna. Grad se sve više rasplinjavao, nestajalo je balkona, terasa, koje su se pretvarale u obične jelove ili bukove grane pune inja ili kapljica kiše, osvjetljeni prozori u hrpice svijetlih oblaka, koji su provirivali kroz granje.

Tifus se pojavio i u redovima našeg kolektiva. Simo Milošević, koji je ležao do mene probudio se jednog jutra s visokom temperaturom. Razumije se, tifus. Ali on je jeo sve što mu je pod ruke došlo i prizdravio za kratko vrijeme tako da je mogao s kolektivom da produži put.

Milutinović je uputio popa Vladu Zečevića u obližnja srpska sela da obiđe seljake prigodom uskršnjih praznika. U društvu s čika Devom i Lukom zadržao se na putu nekoliko dana.

U Govzi nas je posjećivao Terzić, pomoćnik načelnika pri Vrhovnom štabu, koji nas je redovno, po uputstvu druga Tita, obavještavao o vojnoj situaciji na ratištima. Još su nas posjetili Crnogorci, Nikola Popović i Voja Nikolić, koji su nas obavijestili da se situacija u Crnoj Gori popravila na bolje, ali da još ima velikih poteškoća u radu, najviše zbog toga što neprijatelj drži gradove, a mi samo sela. Talijanske i četničke jedinice ispadaju i zajednički pljačkaju, hapse i premlaćuju u selima. Naročito partizanskim porodicama sve uništavaju, a starce, žene, djecu preseljavaju i izvode na streljanje. Ispričaše nam drugovi mnogo toga, spominjući pri tome vrijedne i hrabre naše borce, koji su ostali u Crnoj Gori sa svojim odredima, održavajući vezu sa gradovima u kojima su postojale partijske organizacije. Interesantno je bilo pričanje Nikole o svom ocu Krsti Popoviću, generalu, koji je bio u službi Talijana a njegova se vojska nalazila na granici Crne Gore i Hercegovine. Sa te granice izvikivao je ime svoga sina

nazivajući ga izdajicom, naređujući svima da ga ubiju. Priča dalje Nikola, kako je okupatoru uspjelo da ujedini sve neprijatelje jedinstva i slobode naših naroda: zelenaše, bjelaše i četnike. Na moje pitanje za Marka Vujačića, da li su on i njegovi drugovi u Crnoj Gori primili pismo iz Bihaća od Stojana Cerovića, nisu mi drugovi ništa mogli da odgovore. U Govzi smo stalno posjećivali Nazora, koji je povrh nas, malo dalje, sam stanovao sa svojom pratnjom u jednoj muslimanskoj kućici. Donijeli smo mu jednom jednu knjigu Srpske književne zadruge, lirske pjesme cijele Jugoslavije u kojoj je bila i jedna njegova pjesma. Uzevši knjigu čitao nam je glasno svoju pjesmu i bili smo razdragani od ljepote stihova.

Svakodnevno smo bili obavještavani o događajima, o našim uspjesima i o krahu četvrte neprijateljske ofanzive. Vrhovni komandant drug Tito uporedo nas je upozoravao o potrebi pripravnosti, jer će neprijatelj produžiti sa novim ofanzivama.

Na pomolu je peta ofanziva. Nadlijetanja aviona preko cijelog dana ovu su naviještali. A započela je 16 maja 1943. dok se četvrta završila krajem marta krahom neprijatelja.

U pokretu smo s Milutinom na čelu žurili da što prije stignemo u Crnu Goru. Zaustavili smo se iznad sliva rijeke Tare i Pive u Drinu. Gladan, jeo sam zajedno s mojim konjem mlado bukovo lišće, koje je bilo puno jutarnje rose. Usput smo susreli druga Tita, pa nakon pozdrava i kraćeg razgovora, pošli smo s njim i stigli u Kruševo, podno Vučeva planine, gdje smo se zadržali nekoliko dana. U razgovoru sa Crnogorcima doznali smo potankosti o našoj uspješnoj borbi protiv Nijemaca na Vučevu. Konačno smo se ovdje našli s Mladenom Ivekovićem, od koga smo

dobili interesantna obavještenja. Mene je posjetila lično drugarica Herta, koju sam upoznao prošle godine u Zagrebu u partijskoj kući u okolini Vrapča.

Pošto smo bili u blizini Vrhovne komande, lako smo posvršavali neke poslove. Po uputstvu druga Tita pozdravio sam Sveslavenski kongres koji se održavao tih dana u Moskvi. Kod druga Tita slušali smo radio-vijesti iz Moskve, između ostalog i prenos Kongresa s pozdravima koji su stigli. Pozdrav Tita, kao vrhovnog komandanta, je objavljen, dok moj, u ime AVNOJ-a, nije. Znali smo već tada da je to učinjeno namjerno, ne od strane organizatora Kongresa već po nalogu Staljina, jer on je bio protiv AVNOJ-a kao organa vrhovne vlasti na oslobođenom teritoriju.

Krenuli smo dalje, ovog puta sa Vrhovnim štabom, i preko visećeg mosta na Tari ušli opet u Bosnu i uz brdo, kroz velike šume, popeli se na jedan visoki proplanak iznad Tare, gdje smo stali i zajednički ručali. Tito je bio veoma raspoložen i interesirao se za svakoga od nas, a naročitu pažnju ukazivao je Nazoru, brinući se da ima sve što se moglo nabaviti, kako bi očuvao svoje zdravlje. Uz pratioce, posebne kuharice koja je bila odgovorna za spremanje hrane, imao je konja i dvije mazge, koje su vukle njegov prtljag, rasklopljeni poljski krevet, namirnice za njega, a uz to i svoju kravu, tako da mu je bilo osigurano uvek dovoljno mlijeka. I on se već privikao da jaše po nekoliko sati, dakako uz pratnju konjovoca i još dvojice koji su mu pomagali da uzjaše, sjaše i da se drži na sedlu. Pri ruci mu je bila doktorica Olga Milošević, koja je pazila na njegovo zdravlje i hranu.

Toga dana smo prevalili blizu 50 kilometara. Nazor je izdržao na konju taj veliki napor. I slijedeći cijeli dan smo putovali i izišli na granicu Bosne i Sandžaka koje nije dijelila nikakva prirodna naročita granica, već drveni plot što su ga podigli sami seljaci da zaštite svoja imanja. Pred

sam suton spuštali smo se puteljkom duboko do vodenice, kojim se nije moglo jahati a otuda smo se penjali i ušli u selo Bobovo, gdje smo prenoćili. Jedini je Nazor, uz pomoć svoje pratnje, jahao nizbrdo, pa i onda kada je sedlo padalo konju na vrat.

Mene je pozvao sebi u kuću moj znanac iz političke suradnje u Demokratskoj stranci za vrijeme predratne Jugoslavije, a upoznao sam ga preko Mila Peruničića, koji je u Sandžaku bio narodni poslanik. Zaista primio me je drugarski, domaćinski. Prvi put u partizaniji jeo sam odličan sir i kajmak i kuvana jaja, a da ne govorimo o čistoj mekoj postelji. Jednako sam dočekan od seljaka demokrata i u selu Glibaćima.

Većina seljaka u Sandžaku bez razlike Srbin ili musliman sve do diktature 1929. na izborima za narodnu skupštinu glasali su složno za Demokratsku stranku. Uz Milu Peruničića, Sretena Vukosavljevića, znao sam narodne zastupnike još iz Ustavotvorne skupštine 1920. godine, pokojne već, Kurtovića i Todora Božovića, sjećam se njihovih slobodarskih istupa u demokratskom poslaničkom klubu protiv kompromisne politike, koju je vodilo vodstvo stranke, mislim na koaliciju s radikalnom strankom Nikole Pašića. Pravi republikanci tražili su odlučno da se obnovi solunski proces i potpuno rehabilituju preživjeli takozvani zavjerenici protiv kralja Aleksandra. Narod Sandžaka spremao je i od prvog dana pomagao narodnooslobodilački pokret. Dugo u noć sjedio sam zajedno s domaćinom i još s nekim starijim seljacima obnavljajući uspomene i obavještavajući ih o uspjesima našim i naših saveznika na ratištu i odgovarajući im na njihova pitanja.

Nekako sredinom mjeseca maja, prolazeći visokim glavicama planinskih krajeva Sandžaka povrh kanjona Tare, pala nam je svima, a naročito Nazoru u oči planina Pirlitor. Jašući prema selu Levertari, Nazor je pričao o vojvodi

Momčilu, koji je prema legendi stanovao u svojoj kuli na vrhu Pirlitora i imao krilatog konja i mač sa očima. On je prije opjevao ovu legendu, kada još nije ni slutio da će ikada jahati na konju i gledati Pirlitor.

U Levertari smjestili smo se u kuću seljačkog kulaka, koji je pred sam naš ulazak u selo preselio svoja goveda i ovce, a kuću zatvorio, mada je bila jedina prikladna da se svi smjestimo pod krov. Usput smo sreli djevojku, koja je tjerala ispred sebe goveda i ovce da bi ih sklonila negdje u šumu. Ujutro smo spazili istu djevojku u kući i dosjetili se da su goveda i ovce svojina njenog oca, domaćina kuće u koju smo se smjestili. Mi smo morali, jer je već pao mrak, da otvorimo kuću i da se porazmještamo. Čim se domaćin povratio, odmah sam mu se izvinio, što smo morali bez njegove privole ući u kuću. Prije toga on je obišao svaki kutak kućnih prostorija, otvarao i pregledao svaki sanduk i kad se uvjerio da mu ne manjka ni igla, da smo spavali na golom podu, ne uzevši ništa od njegove posteljine, dobrostivo je prišao k nama i počeo s nama razgovarati, ali ne nudeći nam ni čašu mlijeka iako smo ga pitali gdje bi ga mogli kupiti.

Vlado Zečević i Nurija Pozderac obilazili su Sandžak da bi pomogli organizaciju opštinskih i sreskih narodnooslobodilačkih odbora, okružnog, odnosno oblasnog za cijeli Sandžak. Oni su nam prvi donijeli vijest o desantu savezničke vojske iz Tunisa na Siciliju i da Nijemci razoružavaju četnike, dovodeći to u vezu sa otvaranjem savezničkog fronta na Balkanu.

U Levertari smo se zadržali dulje nego što se predviđalo. Milošević, Iveković i ja, na poziv Nedeljka Lekovića iz susjednog sela Zaglavak, prisustvovali smo tužaljci povodom smrti sina Dragoga, partizana. Približavajući se kući čulo se naricanje žena. U kući je bilo mučno, jer je

majka izgubila jedinca sina. Poslije smo prisustvovali obligatnom posluženju. Seljaci dolazeći na daću ponijeli su jelo i piće. Milošević je govorio o značaju naše narodnooslobodilačke borbe, a i ja sam pri rastanku odao priznanje sinu koji je poginuo u borbi za slobodu, protiv neprijatelja. Bila je noć, kada smo se rastajali od prisutnih, a već slijedeći dan bili smo u pokretu.

Kasno uveče prešli smo Taru preko partizanskog visećeg mosta, a pored ovog stajao je oko 150 metara visoko betonski most s lukovima. Pre godinu dana naši su borci porušili jedan dio mosta, a Talijani su pokušavali da ga poprave, no nisu uspjeli. Cesta koja vodi preko njega nova je, turistička, vodi na Žabljak. Opet smo se našli u Crnoj Gori. Nazor nije s nama prešao Taru, jer se osjećao bolesnim i zato smo ga čekali na drugoj strani Tare sve do jutra. Ništa nismo primili za jelo, a noć je bila hladna. Utrpao sam se u neka seljačka kola uz koja su bili privezani konji grickajući slamu, koju sam ja stavio sebi ispod glave.

Ujutro se nadvila gusta magla oko Tare, dobar zaklon od aviona. Milutinović je već dan prije otišao u Žabljak, a ja sam primivši komandu kao najstariji, naredio da pod zaštitom magle krenemo odmah ne čekajući Nazora, s tim što ćemo ostaviti drugove iz pratnje koji će ga prihvatiti. Došavši do jednog šumarka, zastali smo i sačekali Nazora, a predveče produžili u pravcu Žabljaka. Odmarajući se ugledali smo pred sobom obasjan snježni Durmitor i gledajući ga još nismo slutili da ćemo ga morati prelaziti. Vjerovali smo, da ćemo moći u blizini Žabljaka da se za izvjesno vrijeme održimo, jer je trebalo da sa crnogorskim vijećnicima, rukovodiocima i ostalim rodoljubima povedemo razgovore o aktuelnim političkim problemima. U selu Njegobuđi zaustavio nas je i ugostio komandant mjesta Miloš Radović.

Po mjesečini, jašući cestom, stigli smo u Žabljak, prije rata lijepo turističko mjestance, a u ratu popaljeno i porušeno, bez stanovnika. Istog dana pred podne njemačke „štuke" zapališe i porušiše još ono nekoliko preostalih kućica, koje su bile barem toliko obnovljene i popravljene da su bile osposobljene za stanovanje. Žabljak na mjesečini ličio je na jedno zgarište, te smo bez zadržavanja jahali dalje, ostavljajući Nazora u malom seocetu Razvorje, do sela Motički Gaj. Kuća u koju smo se smjestili, sa šumovitom okolinom prema Durmitoru i velikim pašnjakom prema Tari, opravdavaše ime sela. Nalazili smo se podno Durmitora na 1.400 metara nadmorske visine. A Durmitor je visok nešto preko 2.500 metara. Već drugo jutro posjetili smo Nazora i s njim drugove Marka Vujačića i ostale, koji su se tamo nastanili. Jedva što smo ušli, morali smo da se sklanjamo oko stabala, jer su se iznenada nadvili avioni. Gledajući gore u avione vrtjeli smo se oko stabala prema tome s koje strane su dolazili.

Iz Žabljaka je došao Milutinović, a s njim uz Marka Vujačića, bivšeg senatora, rodoljubi, prvaci Demokratske i Zemljoradničke stranke Crne Gore, meni svi dobro poznati: Jefto Pavić, Ivan Vujošević, pop Jovo Radović, Gojko Garčević, danas savezni narodni poslanik i još drugi. Na poziv Milutinovića održali smo u našem stanu političku konferenciju, koju sam ja otvorio uvodnom riječi i njome predsjedavao, a Milutinović podnio izvještaj o aktuelnim problemima, o zadacima narodnooslobodilačke borbe i Narodne fronte, kao političke organizacije, te utvrđivanje naše revolucionarne narodne vlasti. Svi su se izjasnili za novu našu narodnu politiku, koju predvodi Komunistička partija i složili su se u tome, da su vodstva svih građanskih političkih stranaka ostavila i izdala ne samo svoje stranačke pristalice već i narod. Nakon izveštaja o postojećoj političkoj i vojnoj situaciji, svi prisutni stavili su se na

raspolaganje AVNOJ-u, priznavši ga kao vrhovno međustranačko tijelo. Svi su bili spremni, osim prvaka Zemljoradničke stranke Jefte Pavića, da objave odmah izjavu kojom će se ograditi od vodstva svojih stranaka ne priznajući kraljevsku vladu u Londonu. Jefto Pavić je tražio da mu se da vremena, kako bi se još tačnije mogao obavijestiti o političkom držanju svog partijskog šefa Milana Gavrilovića.

Na ovoj konferenciji bili smo upoznati od Milutinovića o situaciji na ratištu.

Nova, peta njemačka ofanziva započela je napadom na Sandžak i Crnu Goru, dakle, nove njemačke snage okupile su se da vode borbu u krajevima koji su spadali u interesnu sferu Italije. Govoreći o drugoj fronti Milutinović je podvukao da bi se, u slučaju brzog otvaranja ove u Evropi, položaj naše vojske utvrdio na prostoru između Tare i Pive, tako da nam između ove dvije rijeke i na planinskim masivima ne bi mogla naškoditi nova ofanziva. Ali je i dodao da bi nam jaki njemački garnizoni u gradovima mogli spriječiti proširenje oslobođenog teritorija i prodor dalje na istok prema Srbiji i Albaniji. Prisutni drugovi Crnogorci optimistički su gledali na brzo otvaranje druge fronte, dok smo mi u AVNOJ-u bili skeptičniji. Mi smo vjerovali, da će zapadni saveznici otvoriti drugu frontu, ali kada, nije se još moglo predvidjeti. Želja je svih nas bila, da to bude što prije, još u toku pete ofanzive. Na kraju Milutinović nas je još obavjestio da je Eksekutivni komitet Kominterne donio prijedlog o raspuštanju Komunističke internacionale. Prisutni rodoljubi vjerovali su da će raspust Kominterne djelovati na klimavce i razuvjeriti ih u tome da je naša narodnooslobodilačka borba isključivo komunistička i da se komunisti povode u borbi isključivo za klasnim ciljevima.

Avioni su nas redovno posjećivali, a sklanjali smo se u obližnju šumu ispod drveća posmatrajući one koji su se nalazili na otvorenom polju. Rijedak i interesantan slučaj smo tom prilikom zapazili, da su se sa ljudima bacali na zemlju i konji, da li to po instiktu ili po izvjesnoj dresuri jahača i konjovodaca, nismo uspjeli da doznamo.

Bura i kiša ometali su da nam u zakazano vrijeme dođu saveznički avioni, koje smo očekivali nekoliko noći. Naše su vatre na određenim mjestima na livadama između Žabljaka i Njegobuđa gorjele, ali avioni, iako avizirani, nisu dolazili. Jedne noći trgla nas je iz sna buka četvoromotornih engleskih „halifaksa". Požurili smo svi iz kuća. Prisutnim seljacima smo tumačili o velikom političkom i vojnom značaju ovog događaja, uvjeravajući ih da dolazak vojnih savezničkih misija znači punu i veliku našu političku pobjedu, koju smo konačno izvojevali našim ispravnim stavom u borbi protiv okupatora i njegovih slugu. Velike su nam nepravde na našu štetu učinili naši saveznici priznajući izbjegličku kraljevsku vladu i njenog eksponenta Dražu Mihajlovića. Kako nam je bilo mučno kada su uspjehe naše borbe pripisivali četnicima i Draži Mihajloviću, a naši partizani bili nazivani banditima. Zaista, kazali smo Crnogorcima, možemo se diviti divovskoj snazi Komunističke partije i naše Vrhovne komande s Titom na čelu.

Dolazak engleske misije bio je priznanje naše snage, druga Tita kao Vrhovnog komandanta jedne regularne Narodnooslobodilačke vojske, kao priznanje da smo mi faktor u antifašističkoj koaliciji u borbi ujedinjenih nacija protiv fašizma. U ovoj su se misiji nalazili kapetan Stjuart O Diken, Džons Starčević, Hrvat — iseljenik, i još trojica, s kojima smo mi bili za vrijeme čitave pete ofanzive u neprestanom kontaktu.

Jedno poslije podne otišli smo do Crnog Jezera. Znali smo da je blizu jezera negdje u šumi Vrhovni štab, no kada smo pokušali, nas nekolicina, da se okupamo bili smo upozoreni od Olge Milošević, da se što prije raziđemo da ne bi našim prisustvom pružili priliku iznenada dolazećem avionu da bombardira položaje Vrhovnog štaba.

Prelazak preko Durmitora bio je težak i naporan, no ne jedan od najtežih, jer je prelaz preko Prenja bio teži, da ne govorim o prelasku preko Vučeva i Sutjeske. Tamna noć otežavala mi je da vidim svoga konja, iako je bio bijele boje. Osjećao sam ga samo po rzanju i to je bio jedini znak da je u mojoj blizini. Rekao sam već jednom, da su se naši konji u noći bolje orijentisali nego mi jahači, i zato sam se i ovog puta prepustio snalažljivosti moga konja na tom neprohodnom i od snijega klizavom putu.

Prije nego što smo se popeli na durmitorsko sedlo zastali smo da predahnemo, odmorimo se i ogrijemo. Zapalili smo vatru, nismo mogli više izdržati, jer smo izgladnjeli, prokisli, a i ožednjeli. Vatra se rasplamsala, osvjetljavajući naše siluete, koje su prema vatri okretale prozeble i mokre ruke, noge i leđa. Zaželio sam jedan krumpir ispečen u žaru, ali nismo imali ništa, jer što smo ponijeli odavno smo već pojeli. Za Nazora se moralo ugrijati malo čaja i mlijeka, jer je iznemogao. Na nosilima se premorio i silazeći s njih nije se mogao održati na nogama. Jedva što je popio čaj i mlijeko i nešto pojeo, a onda je malo prodrijemao, dok mu se odeća sušila kod vatre. Iz naše obuće i odjeće pušio se dim, kao da smo ih pripalili na vatri. I ja sam, kao i drugi, zadrijemao, a moj pratilac me trgao da ne bih pao u vatru.

Na povik „pokret“ pošao sam dalje pješice, da bih ozeblim žilama mogao povratiti cirkulaciju. Konačno smo se popeli na Durmitor i u ranu zoru se spuštali niz njegove

obronke i strmine. Nizbrdo sam neprestano pješačio i dobro se ugrijao i oznojio.

U selu Nedajno ostali smo do sumraka. Pri ruci nam je bila jedna ljupka drugarica, koja nam je spremila nešto za jelo. S njom smo se ovdje i fotografirali. Svukavši košulju da bih peškirom osušio oznojena leđa, iz mene je potekla para, kao iz kakve posude sa kipućom vodom.

Odavde smo morali žuriti, bolje reći bježati, da bismo što prije stigli u selo Kneževiće, nedaleko od puta Rudine —Šćepan Polje, zbog sve češćih iznenadnih neprijateljskih napada. Nalazili smo se već u jednom uzanom prostoru između Pive i Tare, a Nijemci su napadali velikim snagama sa svih strana. A i avijacija je bila vrlo aktivna. Mi smo vjerovali, da će naši saveznici intervenirati i da će saveznička misija, koja se nalazila s nama preko svoje radio-stanice učiniti što je potrebno, ako ni za što drugo, a ono barem u svojem interesu.

U Kneževićima čestitali smo Nazoru rođendan, naslađujući se prgom bez šećera koju nam je spremila njegova kuharica. Pročitao nam je svoju pjesmu „Kasna godišnjica". Vraćajući se od Nazora saznao sam da mi je nestao moj dragi, nezaboravni konj bijelac, kako sam ga zvao. Žalost za mojim bijelim konjem bila je veća od brige kako ću dalje bez konja i kako ću sa stvarima, koje su mi srećom ostale sa sedlom. Susreo sam svog dobrog starog druga i na pitanje kako mi je, odgovorio sam da sam ostao bez konja, da mi ga je netko uhvatio dok je pasao u obližnjoj šumi. On mi odmah bez riječi odstupi svoga konja, crnog za razliku od mog bijelog.

Dalji put bio je zaista naporan i dug, jer je trebalo izbiti do klanca nad Pivom, na suprot visokoj snježnoj planini Magliću. Teško bi mi bilo bez konja.

Nalazimo se ponovno u blizini sastavaka Pive i Tare. Obruč kojim nas stežu Nijemci sve je uži, stisnuti smo

i opkoljeni sa svih strana. Mi osjećamo obruč, ali nismo bili još dovoljno svijesni jedne ozbiljne i teške situacije, jer nas je držala čvrsta vjera u pobjedu i neograničeno povjerenje u naše vojno vodstvo, u druga Tita. Vjerovali smo da će naše ranjenike i nas naši hrabri borci izvući iz obruča.

Kako sam već jednom napomenuo u četvrtoj ofanzivi odstupao je Izvršni odbor AVNOJ-a, zajedno sa jednim dijelom vijećnika, većinom iz Crne Gore i Sandžaka, kao poseban kolektiv povezan sa Vrhovnim štabom. U Jablanici, prije prelaza Neretve, drug Tito je odlučio da se taj kolektiv smanji, da ostanu zajedno samo ovi članovi Izvršnog odbora: Pozderac, Milutinović, Milošević, Zečević i ja. Ostali su bili raspoređeni po raznim borbenim jedinicama. Tako Pavle Savić u Prvu proletersku, Koče Popovića, Veso Masleša u diviziju Save Kovačevića, a Mile Peruničić bio je stalno u svojoj Sandžačkoj brigadi. Ovako smanjeni broj našeg kolektiva, kome su se kasnije priključili Nazor i Detoni, ostao je na okupu za vrijeme četvrte i na početku pete ofanzive. U mjestu Barni Dol u Crnoj Gori, kolektiv je po odluci Vrhovnog štaba rasturen, zbog poteškoća nastalih na frontu. Milutinović nas je upoznao s vojničkom situacijom i da svi moramo po odluci druga Tita da uđemo u sastav naših borbenih jedinica.

Sa Ivekovićem sam raspoređen u Sedmu banijsku diviziju, u kojoj su bili Pavle Jakšić, komandant i Đuro Kladarin, komesar. U Barnom Dolu rastao sam se s drugovima. Posljednju noć prespavao sam na jednom ležaju s Nurijom Pozdercem. Sjećam se, da me je Nurija ispitivao detaljno o situaciji, jer je mislio da sam kao predsjednik bio tačno informisan. Čini mi se, govorio mi je Nurija, da smo opkoljeni sa svih strana u jednom uzanom krugu od neprijatelja. Odgovorio sam mu da smo opkoljeni i uklješteni i zato i raspoređeni po divizijama da bi se lakše mogli probiti, dakako uz velike žrtve. Nekoliko dana poslije

ovog našeg posljednjeg razgovora poginuo je Nurija sa oružjem u rukama, kao borac.

Slijedeće jutro krenuli smo Iveković i ja sa pratiocima na položaj štaba Sedme divizije. Hladna je kiša padala svih tih dana. Vlado Zečević dugo nas je pratio pogledom dok smo jašući odmicali. Kada smo se opet našli zajedno, kazao mi je da nije vjerovao da ćemo se ikada više vidjeti. Nas dvojica bili smo još od prije rata znanci i politički suradnici kao članovi jedne te iste demokratske grupacije.

Štab divizije nalazio se negdje u blizini sela Rudine. Nazor je trebao, po želji druga Tita, da ostane u jednom selu u Crnoj Gori, gdje bi ga sigurno sklonio Milutinović kod svojih povjerljivih seljaka. Međutim, već drugi dan dojahao je sa svojom pratnjom u štab, pun radosti što je opet sa mnom i Ivekovićem. Kako je padala kiša i bilo maglovito, nisu nas nadlijetali avioni, a želja nam je bila da kiša dugo potraje, ne vodeći mnogo računa o tome da će s kišama nabujati i rijeke, koje ćemo morati da prelazimo. Za Nazora su se odmah pravila dvoja nosila, kojima će ga borci prenositi, jer on više nije mogao jahati a pješačiti nikako.

Jakšić nas je upozorio da naš prtljag reduciramo na minimum, a to što odbacimo da predamo komori. Ja sam ostavio najnužnije, onoliko koliko sam mogao na sebi i sobom ponijeti kao pješak. Uz pušku i municiju navukao sam dvije košulje, gaće i čarape, u džepove spremio dvije maramice sa češljićem i četkicom, kašiku, nož i viljušku. Pribor za brijanje sa peškirom strpao sam u torbu kraj sedla, a sve sam drugo predao komori. Nazoru nije bilo potrebe da odbacuje svoje stvari, jer je pored jahaćeg konja imao i tovarnu mazgu. U torbi na sedlu nosio sam i arhivu Izvršnog odbora AVNOJ-a, zapisnike sa zasjedanja plenuma održanih u Bihaću, kao i originale odluka,

rezoluciju s proglasom narodima Jugoslavije, koju su potpisali svi prisutni vijećnici. Čim je bilo odlučeno da se kolektiv rasturi, predao sam svu arhivu Milutinoviću na njegov zahtjev, jer će je on lakše sačuvati. Nažalost, sve je izgorjelo pri prvom bombardovanju kuće u kojoj su bili sklonjeni.

Titova odluka je glasila da Sedma divizija s ranjenicima i bolesnicima, članovima AVNOJ-a i Nazorom požuri odmah iza Vrhovnog štaba. I zato smo već slijedećeg dana, čim je Nazor došao, bili u pokretu tako da se on bolestan i iznemogao nije mogao čestito ni odmoriti. U predvečerje smo prešli Rudinu, a u noći smo se približili Pivi. Spuštali smo se strmim, kozjim putem, na kojemu su se preturali tovarni konji i mazge. To je još više otežavalo kretanje. Topovske granate, usmjerene prema mostu na Pivi kod Kruševa, stvarale su među naše ranjenike i bolesnike neizvjesnost da li i kako ćemo se moći prebaciti na drugu obalu rijeke. I mi smo vjerovali da je taj most jedini mogućni prelaz, iako nam je bilo poznato da je Jakšićev štab spremao materijal, naročito čavle, za postavljanje još jednog prelaza. Pošto je put bio sve strmiji i opasniji, a ranjenici i bolesnici su zaostajali, kolona se zaustavila. Na toj strmini blatnjavoj i klizavoj, a u tamnoj noći, pipali smo oko sebe ne bi li našli mjestance gdje bi mogli otpočinuti. Vatru nismo smjeli paliti, a bila je itekako potrebna Nazoru da popije malo toplog čaja i mlijeka da bi se ugrijao. Dok je tražio mjesto da bi se Nazoru mogao napraviti bilo kakav ležaj, Iveković je položio svoju torbu sa stvarima kraj jednog drveta. Torba je odjednom počela da se kotrlja padinom prema Pivi, a mi smo mogli da čujemo njeno kotrljanje preko uglačane kamenite strmine i udarac u vodu. Jadni Iveković za trenutak je izgubio sve svoje stvari. Teško je bilo leći na blatno i studeno kamenje, ali što se moglo drugo i mi smo polegali. Kuharica Nazorova

uspjela je da pomuze kravu i to nešto mlijeka ipak je koristilo Nazoru. Zle slutnje su ga obuzele, šaputao je da neće moći izdržati do kraja rata. Ivekoviću je saopštio svoju posljednju volju, kao neku oporuku, naročito u vezi s njegovim rukopisima.

Rano ujutro pod zaštitom magle, koja se slegla u kanjonu Pive, prelazili smo preko improviziranog mostića, koji je bio sličan ljestvama položenim preko kamenitih gromada, koje su stršile iz rijeke. Zaista je uspjelo Jakšićevom štabu da iskonstruira poseban prelaz, te tako nismo trebali preko mosta, koji je bio pod neprekidnom paljbom njemačkih topova. Bojao sam se za Nazora da li će onako bolestan moći da pređe, jer ga njegova pratnja na tom uzanom mostiću nije mogla nosilima da prenese. No srećno se svršilo i Nazor se sam, svojom vlastitom snagom, spuštao ljestvicama na drugu stranu. Naši konji bili su natjerani da pregaze rijeku. Tom je prilikom moj crni konj, isplivavši na drugu stranu, pao i uginuo. Tako sam po drugi put ostao bez konja, no Jakšić mi je brzo našao drugog, opet bijelog.

Ležeći uz obalu Pive bili smo posmatrači nevjerovatnih napada njemačkih aviona na most kod Kruševa. Čim je magle nestalo, „štuke" su svakog časa uz prodornu pisku sirena i detonacija uzlijetale i izlijetale po sredini visokih, uskih kanjona Pave. Mnogi naši borci bili su pobijeni.

Sa obale Pive ispeli smo se puteljkom, prilično zaštićenim, na vrh planine Vučevo, gdje smo i zanoćili, odmarajući se na njegovom golom kamenitom platou. Posljednji ostaci konjskog mesa razdijeljeni su nam da bi ih ispekli na vatri u jednoj kamenoj uvali. Ja ga nisam mogao jesti, pregladnio sam a nismo imali ni kruha ni vode. Doduše dobro smo se osvježili tekućom vodom Pive, a napunili smo i naše čuturice, koje smo putem iskapali, jer

nas je morila žeđ. Drugovi, koji su jeli polupečeno meso morali su se zadovoljiti žutom vodom iz neke obližnje bare. S nama prisutni dr Gojko Nikoliš usuo je u nju prije neke dezinfekcione praškove.

Od Vučeva pa dalje počinjala je glad, koja je potrajala nekoliko dana. Spustivši se niz padine Maglića, bilo je to u samo praskozorje, mogli smo da posmatramo na vrhu neprijateljske vojnike. Oni nas vjerojatno nisu mogli zapaziti, pa je tako komandant mogao da izvrši pregrupaciju divizije po brigadama. Tužno je bilo gledati našu bosu i pocijepanu vojsku, a uz to još i gladnu, takoreći neprestano gladnu, od prvog dana povlačenja iz Banije. Mršavi, iznemogli, neobrijani, ličili su po spoljašnosti svi jedan na drugog tako da ih nisam mogao prepoznati. Nijemci uza sve svoje teško naoružanje, topove, tenkove, avione koje nismo imali, te nadmoć borbenih jedinica, nisu nam mogli spriječiti probijanje njihovih željeznih obruča. Moramo žuriti poručili su nam Jakšić i Kladarin, a oni su vrlo vješto, snalažljivo i oprezno zaobilaznim šumskim puteljcima vodili našu kolonu.

Nakon zamornog pješačenja, hraneći se bukovim lišćem, divljim lukom i kiselom šumskom travom, zaustavili smo se na strmom šumskom proplanku, slušajući huku zbog kiša nabujale Sutjeste, koju treba u noći da pređemo. Istina, dobili smo svaki po pola kile sirovog konjskog mesa, no nismo mogli vatru da palimo. Mnogi su ga grizli i žvakali iako sirovo i žilavo. Žvakanje se čulo po noći i pored buke Sutjeske i neprijateljske paljbe. Konjsku kost lomili su da bi izvukli njenu srž, a bilo je i takvih koji su sa uginulog konja rezali meso da bi utolili glad.

Dolje u kotlini Sutjeske vodile su se očajne borbe. Naši položaji bili su neprekidno zasipani vatrom. Puške i mitraljezi štektali su oko nas, kao pobješnjeli psi, no i pored svega toga oči su nam se zatvarale i protiv naše

volje. Svaki se od nas borio protiv sna, jer se događalo da je poneki usnuo i ostao u mraku spavajući, kada je naređen pokret. Sjedeći slušao sam razgovore i priče drugova, pa je odjednom nastupila ćutnja, koja se teško osjećala, kao neka nepodnošljiva praznina i osamljenost. No ova je kratko trajala, započinjala su nova pričanja. Jedan od drugova preporučio je kao najbolje sredstvo protiv sna: treba staviti petu jedne noge na palac druge, pa čim zahvati drijem peta bi sa palca pala i odmah ga probudila. Nazor od zamora nije mogao ni jednu riječ prozboriti, pa ni na naša pitanja nije odgovarao. U razgovore drugih nisam ulazio, ali sam ih s pažnjom slušao i divio se riječima koje su bile upravljene protiv domaćih izroda, protiv Bugara, koji su nas u sastavu njemačkih divizija gađali s Durmitora po komandi njemačkih oficira. Za cijelo to vrijeme najteže pete ofanzive nisam mogao čuti, ili od drugog doznati, da se i jedan od naših boraca tužio na nekoga ili nešto, i posumnjao u prodor obruča. Svaki je vjerovao da ćemo se probiti i konačno pobijediti, imajući neograničeno povjerenje u svog Vrhovnog komandanta i njegove suradnike. Uza sve nevolje, gladni i žedni, goli i bosi, oni su bili uvijek spremni, da jedan drugog ispomognu, dijeleći međusobno posljednje zalogaje hrane i gutljaj vode. Prve trešnje i jagode, na koje su naišli, donosili su Nazoru i meni. Nemam riječi kojima bih mogao izraziti njihovo drugarstvo, odanost i vjernost.

Od druga Tita primili smo poruku da hitamo s probojem, a na njegovu poruku odgovorili smo da ćemo se do posljednjeg herojski boriti da bismo se probili.

Pošto smo u koloni uspostavili vezu, te prikupili na čelo naše ranjenike, krenuli smo u noći naprijed spuštajući se sve dublje i ostavljajući iza nas crnogorske i hercegovačke kamenjare osjetili smo mekane travnjake. Najzad smo jurnuli naprijed i zagazili na konjima u brzu

Sutjesku. Za rep moga konja, a tako i drugih, hvatali su se borci i kao povezani u lanac jedan za drugim prebacivali se preko na drugu obalu Sutjeske, koja je hučala bučno i zlokobno. I kada smo je gazili, ona je progutala mnoge naše drugove i drugarice. Još danas mi je u ušima vrisak drugarica, koje su se utapale, držeći se za ruke, otimajući se jakoj vodenoj struji.

Na drugoj strani nastale su nove tegobe, trebalo je popeti se na strme brijegove Zelengore i žuriti da bismo se što prije izvukli iz obruča kojim nas je sapinjao neprijatelj. Jahao sam uzbrdo neposredno iza Jakšića i Kladarina, a sa mnom moj pratilac Lazica, držeći se za kojna, jer su nam poručili da ih slijedimo u stopu. Negdje gore na šumskom zaravanku u osvit zore zastali smo, nerazgovarajući ni o čemu, već samo okrećući se dolje prema Sutjesci, koja nam je otela naše drage drugarice i drugove. Jašući puteljkom uz brijeg nisam vidio ni prst pred nosom, osjećao sam se slijep, no moj konj je umjesto mene osmatrao puteljak, i kao da je bio svijestan opasnosti bježao je, oprezno se provlačeći između šumskog šiblja da bi me sklonio od neprijateljskih metaka, koji su nam zujali nad glavom. Nazora je nosila njegova pratnja, jer je bio iscrpen od napora, ali je ipak smogao snagu da, kada je prešao Sutjesku, podvikne da ćemo pobijediti sami bez ičije pomoći. Zaista iz usta svih, pa i onih najmlađih, potekle su jedinstvene, ohrabrujuće riječi: Pobjeda je na vidiku.

Osim ovog obruča na Sutjesci, još su nas čekala dva, jedan na cesti Foča — Kalinovnik i drugi na željezničkoj pruzi Sarajevo — Višegrad. I ova dva su bila probijena, a neprijateljski plan o uništenju naše vojske konačno je i definitivno propao. Naši borci, komandni kadar — svi ovi s Titom na čelu — svladali su sve te zaprijeke. Odsudne borbe vodile su se sve do Olova, Kladnja, za cijelo vrije-

me pete ofanzive, koja će, prema Titovim riječima, ući u historiju kao najslavnija epopeja narodnooslobodilačkog rata. A Sutjeska nam je — iako su naši borci bili iscrpeni i njihovi redovi prorеđeni, naš kadar smanjen, da ne kažemo u opasnosti da bude uništen, — ulila novu, borbenu, pobjedonosnu snagu i dala čvrstu, nepokolebljivu vjeru da moramo pobijediti, iako smo imali da probijamo i dalje nove željezne neprijateljske obruče.

Sa visokog brijega sišli smo u jednu šumsku guduru, kroz koju je tekao potočić bistre gorske vode. Kolona je sjela u guduru da bi ispekla meso i napila se vode. No, jedva što smo ga pristavili na vatru iz koje je okomito uvis kuljao gusti dim od mokrih grana i lišća, čujemo nad nama zvuke aviona. Ja sam se baš prao u potoku, stavio blizu vatre čarape, maramicu i peškir da mi se osuše i, kako sam se morao žuriti, zaboravio sam ih i tako ostao bez njih. Neprijatelj nas nije nikako napuštao. Avijacija je od ranog jutra do kasno uveče bombardovala i mitraljirala nad našim glavama.

Kod Mrčin—Koliba naša Sedma divizija je dostigla Vrhovni štab. Nazor, Iveković i ja ostali smo uz štab i produžili s njim sve do okončanja pete ofanzive. Od Terzića smo doznali da su naše divizije presjekle neprijateljsku liniju i otvorile nam put Kalinovik — Foča. U susretu s ranjenim Titom, snimio nas je, ispred jedne pećine, Savo Orović, koji se nalazio tada u Vrhovnom štabu.

U daljem pokretu s jednim dijelom pratećeg bataljona izgubili smo vezu s Vrhovnim štabom. Posrijedi je bila zabuna, jer su bila dva sela sa istim nazivom Božanovići. Mi smo se zadržali u jednom, a Vrhovni štab u drugom, pa pošto to nitko od nas nije znao, mi smo dulje nego što bi smjeli ostali čekajući na vezu, a kada smo saznali Vrhovni štab je već daleko odmakao.

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito i dr Ivan Ribar na Zelengori 12.VI 1943, poslije njemačkog bombardovanja Milinklade (9.VI) u toku bitke na Sutjesci kada je drug Tito ranjen u ruku

Drugog jutra uhvatili smo vezu u šumi i saznali pravac pokreta. Put nas je vodio prema Sjetlini, željezničkoj stanici Sarajevo—Višegrad. Nikad prije nismo imali tako forsirani marš, a nikada ni tako strašnu noć. Kiša je neprekidno cijelu noć pljuštala, blatnjav, klizav i strmovit teren, padanje u blato zajedno s konjem po gustom mraku, sve nas je to strahovito izmučilo, a pritom još gladni i žedni. Do kože prokisla kolona, stisnuta, vukla se prema pruzi. Moja kabanica, čakšire, čizme, sve se to napilo vode, koja je curila niz tijelo od glave do nogu. Cijeli marš trajao je punih 36 sati. A bili su to natčovječanski napori, koje je izdržao i bolesni Nazor. Kulminacija je bila kada smo na jednoj blatnjavoj strmini morali stajati priljepljeni jedan uz drugoga nekoliko sati, jer je put prema pruzi bio zakrčen vojskom. S druge strane, kiša je bila za nas i spas, jer smo bili zaštićeni od avijacije. Ovdje smo izgubili u mraku drugaricu Detonijevu, zaostalu i posle od Nijemaca zarobljenu.

Samu prugu prešli smo najlakše, takoreći bez naročite žurbe, dok se na neke jedinice poslije nas osula vatra iz oklopnog voza i tenkova, koji su patrolirali. Neispavani, izmučeni i gladni penjali smo se na drugoj strani uz strmo brdo u pravcu Romanije. Čitavu noć izgubili smo dok smo se konačno popeli na brdo, gdje smo se u jednoj kućici nabili jedan uz drugoga, kao sardele u kutiji, da bi se barem malo odmorili i osušili. Para, koja je kuljala iz naše mokre obuće i odjeće, zgusnula se tako da smo se, iako je bio dan, jedva vidjeli i prepoznavali. I nije čudo što nisam video pored mene moga Juricu. On mi je dao suhe čarape, komadić mesa i nekoliko kapi čaja, ali me upozorio da požurimo naprijed u naređenom pravcu, jer neprijatelj može svakog časa da nas iznenadi. Izišavši iz kuće nismo nikoga našli od naše kolone, jer su već ranije otišli u obližnje selo Markovci, gdje je trebalo da se i mi

zaustavimo i odmorimo. Na putu je zaustavio iznemoglog Nazora Peko Dapčević i odveo ga u kućicu gdje se nalazio sa svojim štabom.

Došavši zajedno sa Ivekovićem u Markovce popunili su prije nadošli drugovi sve raspoložive prostorije. Nijedno prazno mjesto da sjednem ni na podu nisam mogao naći, a ni prisutni komandant pratećeg bataljona Moma nije se ni makao kada sam ga zamolio za nešto malo mjesta gdje bih začas mogao da sjednem. Ali me je prihvatio Dušan Ivović i odveo u jednu ovčaru, napravio vatru i ispekao meso, doneo vode i spremio mi kraj vatre ugodan ležaj na trijeskama od drveta. Po prilici dva sata sam odspavao i osušio malo odjeću i obuću, kada se iznenada pred sam pokret uveče privukao do nas neprijatelj i sasuo vatru iz mitraljeza i pušaka. Za ovaj iznenadan napad snosio je krivnju komandant bataljona Moma, jer se uopšte nije pobrinuo za obezbjeđenje. Nizbrdice po visokoj travi bježali smo prema šumi, meci su zviždali praćeni eksplozijama bombi i bacača. U trku domogli smo se potoka, koji je proticao kroz uski kameniti klanac u šumi i gazeći ga penjali smo se uz brdo i na vrhu smo stali da bi se sakupili, jer smo se razdvojili i mi i naši konji. U ovčari sam zaboravio kožni kaput, koji me je dobro služio po kiši i snijegu od prvog dana partizanije. Do kraja rata, naročito u zimi šeste ofanzive mnogo sam na njega mislio, i kada smo u ledenim noćima ležali po bosanskim šumama.

Drugi dan u selu Bogovići pri Vrhovnom štabu upoznali smo članove engleske misije i s njima smo jedno vrijeme bili zajedno u pokretu. Oni su bili dobro snabdjeveni, uvijek su imali topao čaj u termosima, kesice napunjene keksom i čokoladom i pokrivačima za spavanje.

Po naređenju druga Tita požurili smo pokret da bismo što prije došli tamo gdje bismo se mogli malo odmo-

riti, očistiti, presvući i skinuti čizme, jer nam je dotada to rijetko bilo moguće. Samo nada da ćemo naći brašna podržavala nas je da fizički ne klonemo, jer već davno nismo vidjeli hljeba. Naša odjeća i obuća bile su pohabane, poderane. Konačno sam i ja, kao i ostali drugovi, ostao s jednom košuljom. Oficiri engleske misije rekoše nam da će uz ljekove i suhu hranu stići obuća i odjeća.

Od Vrhovnog štaba postavilo se kao najvažnije i prvenstveno pitanje ishrane. Postavljena povjereništva dobila su zadatak da diriguju radom svih intendantskih organa po brigadama. Rekvizicija se mogla vršiti isključivo uz odobrenje i kontrolu povjerenika (član Izvršnog odbora Iveković bio je takođe jedan od povjerenika).

S Nazorom sam se zaustavio u jednoj šumi, pred mjestom Olovom, gdje smo prvi put u petoj ofanzivi dobili šećer. Odmah sam pojeo dvije kocke, spremivši ostale u kesicu da mi se nađe svakog jutra po jedna. U šumi, gdje smo dobili i nešto toplo za jelo, saznali smo od Marka (Rankovića) potankosti o uspjesima savezničke vojske, naročito Crvene armije, o skorom drugom frontu, o izbjegličkoj kraljevskoj vladi u Londonu, a koju su još tada priznavale vlade naših saveznika. Neprijateljski avioni su nas svakog dana pratili, no drug Tito je znao da ih zavarava našim pokretima. I u sumrak su pikirali, izviđajući naše pokrete, no Tito je, čim su se avioni izgubili u noći, mijenjao pravac pokreta i događalo se često da smo se vraćali u mjesta u kojima smo se prije zadržavali.

Mnogo je opet bilo povike na mog bijelog konja, kojeg sam dobio od komandanta Sedme divizije, jer je otkrivao naše pokrete po danu. Ja sam po danu redovno pješačio i privikao sam se na pješačenje, osjećajući se sa puškom na ramenu mnogo sigurniji, lakše sam se sklanjao od aviona. Ovo mi je i spaslo život u pokretima preko Zelengore. Povlačeći se pred iznenadnim neprijateljskim na-

padom, a sklanjajući se od aviona, podizao sam ovratnik od kaputa kao i kada je padala kiša ili snijeg. U Sedmoj diviziji naučio sam da se odmah bacim na zemlju čim čujem avione, a ne da bježim tražeći zaklon. Tako sam u jednoj dolini na otvorenom polju ležao nepomično cijeli sat, dok se nisu obredali mitraljirajući nas i bombardujući naše položaje avioni svih mogućnih tipova. Tu, kraj jednog potoka, kada se već spuštao mrak, zatekao sam uz ostale Pavla Pekića, koji me je posmatrao dok sam ležao i čudio se mojoj izdržljivosti. I opet sam izgubio mog bijelog konja, kojeg sam poslije prepoznao u jednoj brigadi koja nas je mimoišla, no sa odrezanim repom. Koča Popović mi je dao drugoga.

Naš novi cilj bio je Kladanj, mjesto krcato opljačkane robe, te ostalih namirnica, a uz to oružja, municije i prevoznih sredstava. Naše divizije zauzele su ga i oslobodile na juriš, a naši povjerenici su se opet pobrinuli da su sve pronađene namirnice prema utvrđenom ključu bile razdijeljene među vojne jedinice i kolektive. Poslije mnogo dana gladi, počeli smo se svi oporavljati. Nismo više bili izgladnjela vojska, ali smo još bili bosi i pocepani.

U selu Plahovići, nedaleko od Kladnja, posjetio nas je drug Tito. Sa njim je bio i Roćko Čolaković. Tom prilikom Nazor je čitao pismenu poruku koju upućuje hrvatskom narodu povodom svog izbora za predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske. Ona je pjesnička tvorevina, ne sadrži neki program, a ni neke političke smjernice, a pisana je olovkom u jednom malom selu na desnoj obali Neretve. Najpre ju je pročitao meni, pitajući me prethodno za mišljenje, da li da primi povjerenu mu tešku i odgovornu dužnost, jer da on nije nikada bio političar, već samo književnik, pjesnik. Ja sam ga uvjerio da za vršenje povjerene mu dužnosti nije potrebno biti političar, ako misli na politiku i po-

litičare predratne Jugoslavije. Drug Tito se složio sa Nazorovom porukom, koja je još iste noći bila upućena našoj radio-stanici „Slobodna Jugoslavija". Original poruke sa originalnim potpisom poklonio je meni i ja sam ga sačuvao i predao književnom muzeju u Zagrebu. Drug Tito savjetovao je Nazora da sa Roćkom ode u Majevicu, gdje bi se mogao odmarati ili liječiti sve do kraja rata. On je i pošao, no uskoro se povratio zbog neprijateljskih pokreta. Pri kraju Roćko i drugovi iz Majevice pjevali su jednu Nazorovu pjesmu Titu, koju je kao koračnicu komponirao Danon.

U Plahoviću sastao sam se prvi put s Lolom, nakon što se povratio sa puta po Sloveniji, Hrvatskoj i zapadnoj Bosni. On me je opskrbio s malo presvlake, a dobio sam od njega i novog konja, vranca sa sedlom i ćebetom i nekoliko tablica čokolade. Na sjednici Izvršnog odbora u Plahoviću, kojoj su prisustvovali Iveković, Zečević, Savić i ja, sjetili smo se minutom ćutanja poginulih članova Odbora. Sva trojica, Pozderac Nurija, dr Milošević Sima i Masleša Veso poginuli su kao borci u petoj ofanzivi. Sjednici nisu prisustovali: Ivan Milutinović, koji je ostao u Crnoj Gori, i Mile Peruničić koji je bio u sastavu svoje Sandžačke brigade. Na ovoj sjednici uz ostalo rješavali smo i pitanje prehrane naše vojske preko općinskih, mjesnih i sreskih narodnih odbora. Ivekoviću je povjeren taj zadatak u novooslobođenim srezovima, Zvorniku i Vlasenici.

U daljem pokretu kružili smo posred ogromnih šumskih kompleksa istočne Bosne, išaranih selima i zaseocima i planinskim čistinama. Njemački bombarderi i izviđači muče brigu da nas pronađu, što im je bilo otežano gustim zelenim krošnjama stabala. Putem iz Plahovića, preko Milan-planine, pričao mi je Lolo da se u Hrvatskoj, prelazeći Kupu, navratio u selo Zapeć, uz Kupu na granici Slovenije, gdje je posjetio sestru svoje majke i od nje doznao

da su majka i sestra Božena partizani u Srijemskim bazama, gdje čekaju da budu prebačene na oslobođeni teritorij i dodao da će se on pobrinuti da budu izmijenjene, a ako bi to bilo nemoguće, da budu svakako prebačene u Bosnu zajedno s drugovima iz Beograda, koji će uskoro doći. Međutim, tražena izmjena se izjalovila, njihovo prebacivanje u Bosnu nije na vrijeme organizovano, te je tako moja drugarica stradala u Srijemu. Dostavljena od jednog izdajice, ona je od Nijemaca uhvaćena i odmah ubijena kao majka Lole i Jurice. Govorio mi je dalje da je iz Londona slušao radio-vijesti, kako izbjeglička kraljevska vlada nema nikoga za sobom u zemlji, da su u vezi s time spomenuli Izvršni odbor AVNOJ-a iza kojeg stoji narod.

Na putu kroz Bosnu za Vrhovni štab, Lolo se pridružio Udarnoj diviziji bosanskog korpusa, koja je uništila najveći bosanski ugljeni rudnik Kakanj. Povodom toga organiziran je miting na kojemu je govorio Lolo. Na tom istom mjestu, sa kojeg je govorio, radnici u Kaknju podigli su mu spomenik.

Dok smo se peli uz brijeg Milan-planine kiša je nemilosrdno pljuštala. Da nije bilo Lole i njegove lampice ne bih mogao ni s konja da se skinem kada je to trebalo zbog spuštanja u dolinu.

Na tom teškom putu prenosila se u koloni vijest koju je predao Tito: Rim bombardovan, a to je značilo da će Italija skoro kapitulirati. Zaokrenuvši u jugozapadnom pravcu prešli smo preko drvenog mosta reku Krivaju i industrijsku prugu Olovo—Zavidović, žičaru, koju je izradilo Preduzeće drvne industrije „Šipad“. Za vrijeme odmora saopćio sam drugovima da su svi, — počevši od kralja i generala, pa preko članova njihove dvorske klike, zatim ministri šuma i rudnika sa svim višim činovnicima u ministarstvu, banovini i srezu, članovi direkcije uprav-

nog odbora u kojima su sjedili kapitalisti i političari zaslužni za diktatorsku profašističku vladu, — pljačkali prihode i imovinu ovog preduzeća. Krađe i pronevjere uz korukciju utvrdile su se kao sistem, kao nešto što je potrebno da bi se održala vladajuća reakcionarna profašistička klika. Naši borci slušali su me i snebivali se od čuda, naročito Bosanci, jer su neki od njih bili u tom preduzeću zaposleni i iskorišćavani time što su im davali najniže dnevnice.

Vrtimo se više dana na istom terenu u krugu istočne Bosne, a odmaramo se i noćimo u šumama, zaštićeni od kiše i rose gustim krošnjatim bukvama i jelama. Stjenice i buhe nas ne progone, a od vaški se lakše čistimo. Životne namirnice, kojima smo se dobro opskrbili u Kladnju, pomalo nestaju, nema ni pure, ni pasulja, a nekoliko dana nismo okusili hljeba, tako nam je krumpir ostao jedina hrana. Drugovi su ga sami iskopavali u okolini sela napuštenih od stanovnika. Za konje je bilo dosta paše, pa i zelene zobi. Ali je zato bilo jagoda koje su skoro svakog dana brali drugovi i donosili ih Nazoru i meni. Kako smo imali šećera jeli smo ih kao najdražu poslasticu.

Prolazili smo opustjele krajeve i sela u kojima su mnoge kuće bile popaljene, a njeni stanovnici izbjegli. Razumije se, da smo ove kuće koristili za prenoćišta, ako bi prenoćili u selu. Preostali stanovnici nisu nas s povjerenjem gledali a neki su se odnosili prema nama i neprijateljski. Naročito oni koji su još imali zalihe u namirnicama, mada bez njihovog dopuštenja nismo uzimali ništa, iako smo osjećali da su im podrumi bili puni mlijeka i kajmaka. Postojala su stroga naređenja da ne diramo u tuđu svojinu. Ako smo imali novaca, mi smo kupovali i plaćali onu cijenu koju su nam tražili seljaci za mlijeko i slično. Svagdje gdje sam našao med, ja sam ga za sebe kupovao i jeo.

U međuvremenu prispjeli su engleski avioni uz ostalo sa nešto odjeće i obuće i ja sam se na nagovor Lolin obukao, jer sam bio pocjepan, no, čim sam došao u Otočac zamjenio sam englesku uniformu našom partizanskom.

Prva proleterska divizija kretala se pred nama i s nama u istom pravcu i tako smo jednom zanoćili u selu Vladojevići sa komandantom Kočom Popovićem. Zečević i ja smo bili kod njega u štabu na večeri zajedno s Titom. Poslije večere malo smo sjedili i Tito me povukao da nešto propovijedam o gledištima radikalne Pašićeve stranke. Uz ostalo pričao sam kako su se za vrijeme diktature sastajali redovno svake večeri ministri na raspolaganju, dakle neaktivni, uvijek u istoj radikalnoj kafanici, razgovarajući o mogućnostima i uslovima pod kojima bi mogli smijeniti sa vlasti one radikale, koji su bili ministri po onoj narodnoj: „Sjaši Kurta da uzjaši Murta". Iako u jednoj frakciji, ipak su se međusobno ogovarali i prišivali jedan drugome sebičnost i zavist. Čim je jedan od njih došao urnebesom bi ga pozdravili, a kad bi ostavljao društvo i tek što bi zatvorio iza sebe vrata, odmah bi mu prilijepili nešto neprijatno ili nepovjerljivo. U tom ogovaranju bio je neiscrpan Krsta Miletić, poznati denuncijant i konfident kraljeve policije na Solunskom frontu, zbog čega je i postao kraljev ministar brzo po svršetku rata. Jednom kada je otišao poznati Lazica Marković, Krsta je prvi dobacio: majku mu njegovu i ovaj se mnogo vrzao oko dvorske klike za svoj račun. I tako redovno za svakoga je našao po nešto, a kad je on ostavljao društvo i prije nego što će da zatvori vrata za sobom doviknuo je onima koji su još ostajali umjesto pozdrava: da vam svima majku, jer znam da ćete me olajavati. I tako dok sam pričao Tito se, pošto je poznavao ove glavešine, od srca smijao.

Skoro svaku noć jašemo ili pješačimo, od sutona pa do svanuća. Na konju ne možemo izdržati, jer umorni spa-

vamo, a bojimo se da ne padnemo i ostanemo. Dok je lijepa noć još i nekako, ali kad je mračno i pada kiša, svakojako. Umorni ujutro, ne možemo da usnemo od zamora, boli nas cijelo tijelo, a čim u noći posjedamo u sedla, odmah nas hvata drijem. Kako je konj mahao glavom, to me je slučajno i udario, dok sam spavao s glavom na vratu, po oku tako snažno da sam se od bola odmah razbudio. Vidio sam da je sedlo skliznulo na vrat konja i zahvaljujući konju koji me je probudio nisam pao na neki kamen, pa je moglo da bude većeg zla od toga udarca po oku. Pratilac, koji je uz mene jahao, također je spavao, a konji su išli umjerenim korakom u koloni, održavajući vezu i izbjegavajući opasnosti.

Jednoga jutra, upravo što smo legli pod bukvu, jer se spremala kiša, viknuo mi Lolo s brda, stotinu metara dalje, da pođem u obližnju kućicu, gdje se nastanio Nazor. Jedva što sam se ja pozdravio s njim, kad uđoše da pozdrave Nazora Koča Popović i Radovan Zogović, s molbom Zogovića da mu da svoje pjesme, koje je napisao u partizaniji. Nazor koji dotada nije ni vidio a još manje poznavao Zogovića malo ga jednim okom omjerio i okrenuo se prema Koči i meni, kao da je želio od nas nešto da čuje. No prije nego li je on progovorio, Zogović upadne i skreše Nazoru, kao iz mitraljeza u lice, da on nije nikada pročitao ni jednu njegovu pjesmu, izdižući kao mnogo boljeg pjesnika Đuru Jakšića, ali se odmah ispravio da je ipak pročitao njegovu pjesmu „Šikara“ , koja ima vrijednosti. Nazor umoran i bolestan, očito iznenađen ovakvim ispadom, naprezao se da bude miran i na nagovor Kočin i moj, a da bi Zogovića također umirili, počeo je da čita jedgu svoju najnoviju pjesmu. Jedva je pročitao prvu strofu, ponovo upadne Zogović, prigovarajući ritmu i izvjesnim riječima, koje bi zbog sroka trebalo izmijeniti s primjedbom da bi se morao približiti stihu Majakovskog. Nazor je neko vrijeme ćutao,

a zatim se digao i planuo pokazujući rukom na vrata. Istom tada se Zogović otrijeznio i shvatio da je situacija ozbiljna i bez riječi izišao a za njim i Koča, zdraveći se sa mnom i Nazorom. Nazor je sjeo za stol, na kojem je već stajao spremljeni ručak, i počeo da jede, upravljajući poglede meni s pitanjem da li je dobro uradio i da li mu se divim, što je uspevao da se tako dugo savlađuje da ne reaguje oštro na Zogovićeve ispade. Izgledalo mi je da je, poslije mog odgovora da je pravilno postupio, po svemu zaboravio na moju prisutnost. Jer kada je završio s jelom pitao me da li sam gladan, jer je njegova kuharica jedva nešto za njega spremila, pa me uputio da požurim do Koče koji se u blizini nalazio sa svojim štabom, gdje ću vjerojatno moći s njim ručati. Otišao sam, no kod Koče je ručak već bio završen, ali sam ipak dobio nešto hladnog da prigrizem. Za to vrijeme Zogović je ležao na podu uzrujan, sigurno je osjećao da je pogriješio spram Nazora.

U jednom lijepom čistom planinskom selu, kome nisam zapamtio ime, gdje smo došli jednog jutra, zaista smo se lijepo odmorili preko dana. Većina stanovnika ovog sela ostali su, a po svemu, naročito po slikama i raspećima i molitvenim knjižicama, sam osjetio da su pravi katolički vjernici, bolje reći prave sluge svećenika.

Slušajući u kući radio-vjesti doznali smo da je Musolini dao ostavku. Mi smo se složili da ostavka znači i skoru kapitulaciju Italije. I ovdje sam se najeo meda, na sreću sa kruhom, kupljenim od domaćice kuće, u kojoj sam se smjestio sa Nazorom. Morali smo i prije još za dana ostaviti selo, jer smo osjetili sumnjivo izlaženje iz sela dvojice starijih seljaka, kao da su ustaška veza. U višesatnom pješačenju približavali smo se Varešu na pruzi Brod—Sarajevo. Lolo me obavijestio da se sprema prelaz rijeke Bosne. Dakle, ostavljamo istok, iako su se naši drugovi u pratećem bataljonu, većinom iz Srbije, radovali da ćemo nakon

oslobođenja Zvornika i većeg dijela istočne Bosne pregaziti Drinu i tako skoro u Srbiju. Moram priznati, i ja sam se radovao, vruća mi je bila želja da u nju zakoračim. Usput smo zapazili nekoliko svezanih i pod stražom čuvanih četnika.

Zahvaljujući našoj narodnoj vlasti, čitav ovaj prostor, kojim smo prolazili, bio je očišćen od njemačkih špijuna, što nam je omogućilo nezapaženo napredovanje. Ima već 12 sati kako nisam ništa pojeo, osim tablice čokolade koju mi je dao Lolo. Prešli smo u tamnoj noći široku rijeku Bosnu. I jedino svijetlo prije nego smo se spustili do same obale dolazilo nam je sa željezničke stanice Vranduk. Prelaz je bio odlično odabran i spremljen. I ovog puta čuo se vrisak drugarica, koje nisu znale plivati i bojale se vode.

Pregazivši rijeku zašli smo u centralnu Bosnu na čvrst put, no za kratko, jer smo se ubrzo peli obilaznim šumskim puteljkom planine Vlašić. Verući se po jedva prohodnim puteljcima stigli smo do štaba Sedme divizije u muslimansko selo Šerići. No i ovdje se nismo odmorili, jer se svakog dana, odnosno večeri, čuo povik „pokret“. Nekoliko dana trajalo je naše kretanje sa jednog brijega na drugi, iz jednog sela u drugo. Drug Tito vodio nas je majstorski, većinom je pješačio, kao svaki drugi borac, s planinarskim štapom u ruci, s kartom na prsima, busolom i dalekozorom oko vrata, naoružan puškom i pištoljem. Sa lakoćom je prelazio svakojaki teren, kao izvidničar, a svi mi, koji smo ga slijedili, bili smo sigurni da su isključena iznenađenja. Ako ih je on predviđao, skrenuo je odmah natrag, ili drugim putem, ali ako je trebalo da probijemo neprijateljske linije iz zasjede, organizovao je napad sa što manje žrtava.

U selu Pavlovići sreli smo se sa Kostom Nađom, komandantom bosanskog korpusa. Povrh toga sela i potoka Vrbanje, zanoćili smo i odspavali u šumi. Ujutro smo u lijepoj šumi, nedaleko od Jajca, napravili svoj logor. Još istog

dana sišli smo Zečević, Iveković i ja sa pratiocima do potoka, gdje smo se dobro očistili i oprali. Ovdje smo se odmorili nekoliko dana i dobro hranili. Savezničkim avionima prispjela je i suha hrana: sir, slanina, čokolada i slično. Zatim i odjeća, džemperi, košulje itd. Pop Vlado i ja smo dobili jednu kutiju. Svaku dobivenu sitnicu podijelili smo najdrugarskije. Drugi dan posjetio nas je Kosta Nađ, a Lolo skoro svakog dana. S Kostom su došla i dva majstora, jedan od njih kurir, dječak od 14 godina, koji su za manje od dva sata bez naročitog alata sa pilicom, sekiricom i nožićem sagradili za Nazora kolibu. Sa oguljenom korom od stabala pokrili su kolibu i tako se Nazor nije morao bojati kiše.

Dnevno su nas obilazili naši drugovi vijećnici, čika Deva i Luka, i donosili su mi pečene na žaru krumpire i bijeli luk, jer su znali da ih volim, a jednom su nas posjetili sovjetski oficiri iz zarobljeništva. Dan prije nego što ćemo napustiti logor, posjetili smo druga Tita, da bismo prije našeg odlaska i rastanka s Vrhovnim štabom, primili od njega uputstva i obavještenja za naše putovanje u Hrvatsku. Nazor je odlazio da bi primio dužnost predsjednika Zemaljskog antifašističkog vijeća Hrvatske, a mi, članovi Izvršnog odbora AVNOJ-a, da bismo na teritoriji Hrvatske i Slovenije pomogli izgrađivanje narodne vlasti. Drug Tito skrenuo je Nazoru, kao predsjedniku, pažnju na dosljedno sprovođenje naše narodne politike jedinstva, jačati je i čuvati svuda i svagdje ne puštajući iz vida zajednicu ravnopravnih naroda. Uveče smo prisustvovali još i smotri pratećeg bataljona u prisustvu boraca, na kojoj je, nakon donošenja naredbe o uvođenju činova u vojsci, pročitan Ukaz Vrhovnog komandanta o postavljanju i imenovanju prvih oficira u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci. Jedva što su se smirila oduševljena klicanja boraca drugu Titu, mi smo sa Nazorom krenuli dalje, prema rijeci Vrbas,

koju smo, nakon marša od trideset sati sa malo prekida, pregazili oko ponoći drugog dana.

Zajedno s nama putovali su u Hrvatsku članovi Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba Žujević Crni, Đilas i Lolo, te Vicko Krstulović, razumije se po svojim posebnim zadacima.

U daljem forsiranom maršu prošli smo našu tada zvanu „Republiku" Janj, čiji su mnogi stanovnici bili poklani, kuće popaljene, ali je ona uvijek ostajala partizanska. Prolazeći Janjsku dolinu, susretajući starce, žene i djecu, s kojima smo razgovarali, primicali smo se Kupreškom polju na čijem je drugom kraju ležalo krvničko ustaško gnijezdo Kupres. Zaustavili smo se tu i prenoćili u mjestu Vagan. Drugi dan ujutro naša grupa se razdvojila. Lolo i Vicko Krstulović sa svojom drugaricom i troje djece zajedno sa Prvom dalmatinskom brigadom, te drugovima Jerkom Radmilovićem i Matom Jakšić u Dalmaciji, a mi ostali u Liku. Pred zoru stigli smo u naše ustaničko mjesto Prekaju, polijegali u jednom šljiviku na zemlju, potpuno obuveni i odjeveni. Ujutro su nas posjetili komandant Rodić i komesar Velimir Stojnić iz Drugog bosanskog korpusa, te Đuro Pucar Stari, prigovarajući nam što smo bili u američkim uniformama. Odmah sam odgovorio da ću biti srećan, ako nam daju bilo naše partizansko ili pak građansko odjelo. S njima zajedno uputili smo se do štaba korpusa, udaljenom sat hoda od Prekaje, gdje smo se zadržali nekoliko dana da bismo se mogli informirati o situaciji, zbog daljeg puta preko Bosne u Liku. Nazor je, pošto više nije mogao ni jahati, ni ležati na nosilima, dobio kola sa konjskom zapregom.

Bila je mjesečina kada smo prolazili pustim Drvarom po čijoj su cesti odzvanjali topot konjskih potkova i škripa kola. Uvis su štrčali mirni fabrički dimnjaci nekadanje „Šipadove" pilane. Umorni, dogurali smo ujutro do sela

Bastaje, gdje nas je dočekala ženska omladina, koja nam je pripremala doručak i konačište. Pred podne smo se okupali u potoku Uvca, a za ručak smo jeli pastrmke, koje je Đilas pobio dinamitom. Na sastanku sa Đilasom, Žujevićem, Dedijerom i Terzićem, odlučeno je da će oni slijedeće jutro produžiti do Martin-Broda, a Zečević, ja, Iveković i Nazor da se vratimo u Prekaju. Dakako da smo Zečević i ja odlučno zahtijevali, da i mi s njima zajedno pođemo, no oni ostaše kod svoje odluke, navodeći da put u Liku nije siguran od zasjeda, prema obavještenjima jednog druga.

Tako smo, opet po mjesečini, išli istim putem natrag otkuda smo i došli. Iako nam je bio težak povratak, ipak nam je jedan dulji predah od par dana, u štabu Drugog bosanskog korpusa, dobro poslužio za odmor, naročito Nazoru. Ispod logora tekao je bistar gorski potočić, tu smo se Iveković i ja sunčali i kupali, čekajući par dana na obavještenja za pokret. Prvi je to i jedini put bilo da smo noću bezbrižno (obezbjeđivala nas je brigada u kojoj smo se nalazili), izuveni i svučeni spavali na mirisavoj suhoj pokošenoj travi. Doduše s praznim stomakom, držeći dijetu da bismo se oteli od griže, koja je vladala u korpusu. Nekoliko jabuka koje sam gulio, bile su mi jedina hrana.

Na poziv Glavnog štaba Hrvatske krenuli smo istim putem preko Drvara, prenoćivši u selu Bastaja. Nazora su ponovo nosili, jer nije mogao izdržati u kolima. Iz Bastaje do Marin-Broda nosile su Nazora djevojke mlade i kršne, pjevajući cijelim putem, a pjevale su zaista lijepo i skladno i ja sam lično uživao, dok je Nazor bio nervozan, pa mu je smetalo pjevanje i morale su da zaćute.

Pred selom Boboljušci sreli smo grupu omladinaca i omladinki iz Bosanskog Grahova, koji su se žurili u selo za okružnu konferenciju Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ). Zaustavili smo se pri su-

sretu i zajedno s njima pošli na konferenciju, a poslije smo s njima i ručali. Zečević i ja govorili smo i objašnjavali omladini o našoj velikoj borbi.

Nova ekipa omladinki iz sela Bobuljušci smijenila je ekipu iz Bastaje, da bi ponijela Nazora do Martin Broda. Opet se zaorila pjesma, nova, jednako snažna, borbena i skladna. I tako s pjesmom, spuštajući se strminama do korita rijeke Une, sišli smo na granicu Hrvatske. Jedva što smo stigli u Martin Brod, prvo je bilo Vladi Zečeviću i meni da se okupamo i osvježimo na Uni. Poslije kupanja, brijanja i podrezivanja kose, malo smo se založili i odmah legli na spremljeno sijeno, spavajući od sumraka do jutarnje zore, kada smo krenuli u Liku, pravije Krbavu preko Donjeg Lapca, pa dalje u Liku preko Korenice u Otočac, gdje se nalazio Glavni štab Hrvatske i Izvršni odbor osnovanog Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH).

Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, koji je bio na cijelom putu srdačno pozdravljan i dočekivan, očito se raspoložio i dobro osjećao na kamionu cijelo vrijeme. Više mu nisu smetale ni pjesme ni kolo omladine u Korenici. Oduševljeno klicanje Titu, Nazoru, Narodnooslobodilačkoj vojsci, Komunističkoj partiji, ponavljalo se sve do Otočca, gdje su Nazora dočekali članovi Izvršnog odbora, s Pajom Gregorićem na čelu, članovi CK KP Hrvatske, te članovi Glavnog štaba Hrvatske s političkim komesarom Vladom Bakarićem. Članovi AVNOJ-a, Zečević, Iveković i ja bili smo smješteni u istoj zgradi u kojoj su stanovali i članovi Izvršnog odbora ZAVNOH-a. Uz ostale tu sam našao Jakova Blaževića, Filipa Lakuša, Stanka Škare, Čanicu Opačića i Duška Brkića. Nazor je bio smješten zasebno u jednu kuću.

Već drugi dan posjetili su me u stanu izvjestioci naših novina „Vijesnik“ i „Naprijed“, kojima sam odgovarao na

postavljena pitanja. Došao je s njima i fotoreporter, koji me je slikao za novine. Međutim, niti su odštampani moji odgovori, niti je objavljena moja slika u novinama.

Istoga dana, kada i novinari, došli su krojač i krojačica, te postolar, da mi uzmu mjere za partizansko odijelo, košulje, gaće i čizme. Košulje i gaće dobio sam od padobranske svile, odijelo od jedne vrlo slabe plave tkanine, a čizme vrlo dobro izrađene, koje još i danas obuvam.

Uskoro, na prolazu u Sloveniji, posjetio nas je Kardelj i poveo Vladu Zečevića. Kako je i Mladen Iveković bio zaposlen, a razumije se da su preko dana bili zaposleni i svi ostali na svojim dužnostima, to sam bio prepušten sam sebi i morao sam tražiti društvo. U omladinskim prostorijama sastajao sam se sa drugaricom Milkom Kufrin, koju sam poznavao još iz Žumberka, a u bolnici s bolesnim Radom Pribićevićem.

U Otočcu su izlazile i novine Hrvatske seljačke stranke „Slobodni Dom“, kojeg je uređivao i jedini ispunjavao člancima Božidar Magovac. On mi se nije dopadao, od prvog susreta osjećao sam da mu je udarilo u glavu, kao da on u našoj borbi predstavlja hrvatske seljake. U jednom od članaka otvoreno je to i pisao pod naslovom „Ja i Tito“. Međutim poslije intervencije taj naslov je brisan. Neiskreno i proračunato sa unaprijed smišljenim planom prikrpio se našem narodnooslobodilačkom pokretu, a bio je od dolaska u Otočac stalno u vezi sa vodstvom stranke u Zagrebu, od koje nijedan nije pristupio našem pokretu; naprotiv, skoro da su svi aktivno pomagali ustaše, a bilo je i takovih, kao Krnjević, koji su bili ministri izbjegličke kraljevske vlade u Londonu.

Koliko je meni bilo poznato, Magovac je želio da bude podrška i veza na oslobođenom teritoriju za one iz vodstva u Zagrebu s Mačekom na čelu, sve dotle dok se ne svrši rat, kada će on iskrsnuti u Zagrebu, kao jedan od

vođa Hrvatske seljačke stranke, i kao takav na ravnoj nozi razgovarati u ime hrvatskih seljaka sa Titom.

Nešto slične bile su želje drugog politikana u Srbiji, poznatog Dragoljuba Jovanovića, o opredjeljivanju seljaka poslije rata pod njegovim vodstvom, s tom razlikom što je Magovac svoj posao radio na oslobođenom teritoriju, dok se Dragoljub „zakopao“ u Beogradu čekajući svršetak rata.

Ja sam osjećao da mi je dužnost da posjetim članove Izvršnog odbora ZAVNOH-a, s tim da me informiraju o svojim dotadašnjim akcijama oko organizacije narodne vlasti na cijelom oslobođenom teritoriju Hrvatske, kao i o svim poslovima, koji su bili u toku ili u programu. Međutim, okolnosti su bile takove da ih nisam mogao lično posjetiti. Ipak sam našao mogućnosti da budem tačno i detaljno upoznat sa svim problemima, ne samo političkim, već i privrednim, kulturno-prosvjetnim, a naročito i o organizaciji narodne vlasti, a sve to u razgovorima u slobodno vrijeme najviše s Jakovom Blaževićem, Pajom Gregorićem i ostalima. S Ivekovićem sam odlazio na konferencije, koje su održavane u hrvatskim selima radi izbora mjesnih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora, kao i radi mobilizacije u Narodnooslobodilačku vojsku i slično.

Nakon kapitulacije Italije otišao sam na novooslobođeni teritorij u Hrvatsko primorje, da bih se sastao s hrvatskim rodoljubima, koji su očekivali naš dolazak. Najprije sam posjetio u Selcima Svetozara Ritiga u njegovoj vili, kamo se on stalno preselio odmah po dolasku poglavnika Pavelića na vlast, napuštajući svoju službu župnika crkve sv. Marka u Zagrebu. S njim sam prisustovao konferenciji svih rodoljuba u Selcima i u mjestima otoka Krka. U samom gradu Krku zajedno smo posjetili tamošnjeg biskupa dr Srebrenića, za kojeg sam znao da nije prijatelj

našeg narodnooslobodilačkog pokreta. U razgovoru osjetio sam da se može izići s njim na kraj, iako je bio pravi rimski čovjek, papista u pravom smislu riječi. On se dotakao i pitanja „Jugoslovena" na otoku Krku pristalica Dimitrija Ljotića, među kojima je bio i jedan svećenik iz Vrbnika koji je njemu mnogo smetao, pošto mu se suprotstavljao kao protivnik klerikalizma u biskupiji. Taj svećenik i još neki mladići bili su pohapšeni od naše vlasti odmah nakon oslobođenja Krka, pošto su kao Ljotićevci agitovali po selima Krka protiv partizana, a za četnike, protiv komunista i našeg narodnooslobodilačkog pokreta, a za Ljotićevu politiku u duhu „Jugoslovenstva" koje je proklamirao kralj Aleksandar kada je zavodio diktaturu.

*

Čitatelje će interesirati, kada i kako je moglo doći u čisto hrvatskim selima otoka Krka do Ljotićevih i kraljevskih organizacija. Poznato je da se na Hrvatskom primorju, a specijalno na Krku, još za vrijeme prvog svjetskog rata, razvila snažna jugoslavenska svijest u svim slojevima tamošnjeg pučanstva. Ta svijest ostala je jaka i dalje, poslije rata, izražena u političkom jugoslavenskom nacionalizmu.

Poznata organizacija jugoslavenskih nacionalista, takozvana „Orjuna", zahvatila je i omladinu na Krku i na primorju. Svetozar Pribićević, kao ideolog „Narodnog jedinstva", bio je za njih glavni nosilac i predstavnik jugoslavenske politike sve dok se nije povezao s Pašićem, nosiocem i predstavnikom velikosrpske politike, i izdvojio iz Jugoslovenske demokratske stranke kojoj je bio na čelu Ljuba Davidović. Otada manjina ostaje uz Davidovića, a većina prilazi Radiću, sve dok i ta manjina, koja je ostala jugoslavenska, nije stupila za vrijeme Aleksandrove Jugo-

slavije u Ljotićevu političku organizaciju „Zbor", ušavši i u rat na strani četnika. Ovi mladi ljudi zajedno sa svećenikom sa otoka Krka, koji ih je vaspitao, vjerovali su da su četnici ona ista organizacija, kao nekadanja pod vojvodom Tankosićem iz vremena bivše Srbije u ratu za oslobođenje od Turaka 1912. godine, a u ovom ratu da se četnici s Ljotićem bore protiv okupatora, ustaša, a za slobodu Jugoslavije. Dakle, potpuno zavedeni, bez veze sa stvarnošću narodnooslobodilačkog pokreta.

Biskup Srebrenić da bi se prikazao kako i on sudjeluje s nama u pokretu protiv četnika, umjesto da je prikazao ulogu ovog svog svećenika u pravom svijetlu, on ga je osudio, jer je njemu lično, kao biskupu, smetala njegova antiklerikalna politička agitacija.

*

Poslije razgovora sa biskupom, sastao sam se s drugovima iz Komiteta komande mjesta, pa sam se odavde zajedno sa Ritigom uputio u katolički samostan „Male braće".

Interesantan je bio naš razgovor s nastojnikom samostana. Kolika razlika između razgovora s njim i onim sa biskupom. Prostodušnost, privrženost našoj borbi, odmah se u razgovoru osjetila, naročito kada nam je pričao o svom susretu s talijanskim oficirima, koji su mu prebacili da su on i njegova braća komunisti. Da bi se kako tako odbranio, predstavio im je cijeli manastirski život, po čijim pravilima oni ne mogu sticati za sebe ništa, sve što imaju i od čega žive je zajedničko, i da su zbog takvog zajedničkog života, možda, čuli za njih kako govore da žive u komuni, a oni koji su ih njima dostavili predstavili su njihove riječi u smislu da su komunisti.

Pri povratku s Krka vratio sam se odmah u Crikvenicu do naše vojne komande, interesirajući se za pomenutog zatvorenog svećenika „Ljotićevca“ s kojim sam se ja lično poznavao prije rata, još od izbora za narodnu skupštinu predratne Jugoslavije 1927. godine, kada je ovaj bio na mojoj demokratskoj, odnosno Davidovićevoj izbornoj listi za izborni kotar Krk. Međutim, došao sam prekasno sa svojom intervencijom. On i još njegova dva suradnika, stoga što su ne samo priznavali imputirana im djela, već su u svojim izjavama ostali pri tome da će i dalje voditi borbu sa četnicima protiv komunista, bili su već osuđeni na smrt.

Na primorju sam obišao sva veća mjesta od Selca sve do Bakra i svuda sam tražio sastanak sa članovima novoosnovanih narodnooslobodilačkih odbora i s našim rodoljubima.

U Crikvenici sam se sastao s mojim starim znancima i prijateljima Milivojem Jambrišakom i Antunom Mandićem, koji su se poslije kapitulacije Italije, progurali na naš oslobođeni teritorij i odmah se priključili kao aktivisti našoj narodnooslobodilačkoj borbi. Obojica su poslije izabrana u Zemaljsko antifašističko vijeće Hrvatske, pa poslije u Antifašističko vijeće Jugoslavije.

Sa doktorom Svetozarom Ritigom poznajem se iz Đakova još od 1904. godine, kamo sam prvi put, kao predstavnik zagrebačkog Sokolskog društva, došao da čestitam imendan biskupu Štrosmajeru. Tada je on bio Štrosmajerov tajnik. Poslije sam, kao advokatski pripravnik i advokat u Đakovu, s njim politički surađivao u borbi protiv tadašnjih mađarona i tako ostao do kraja njegov prijatelj i najposlije ratni drug.

Ritig je bio jedan od rijetkih katoličkih svećenika, koji je odmah bez ikakve rezerve i uvjeta nesebično i iskreno, iako bolestan, stupio u našu narodnooslobodilačku borbu.

I on je postao član Zemaljskog antifašističkog vijeća Hrvatske, pa poslije ministar u prvoj vladi Narodne Republike Hrvatske, te član Glavnog odbora Narodnooslobodilačke fronte, pa poslije Socijalističkog saveza Hrvatske.

Poslije boravka u primorju otišao sam s Pajom Gregorićem, a na poziv Kardelja, u Sloveniju da prisustvujem kao predsjednik AVNOJ-a zboru „odposlancev Slovenskoga naroda".

Sve do Kočevja putovali smo preko oslobođenog teritorija iz Crikvenice do Gorskog Kotara, pa preko Kupe kod Vinice u Sloveniju. U jednom dvorcu nekog bivšeg austrijskog feudalca, gdje sam, pored drugih, našao Kardelja, Žujevića Crnog, Đilasa, Dedijera, Zečevića, prespavali smo na starinskim kneževskim krevetima, a drugi dan osiguranim šumskim putem, stigli u Kočevje, nekada „njemškutarsko" mjesto, gotovo pusto, tako da su mogli naći nastanbu svi prisutni odposlanci.

U 9 sati uveče, u dvorani bivšeg Sokolskog doma, započela je svečana sjednica zbora, koju je otvorio predsjednik Josip Vidmar. Glavni referent je bio Boris Kidrič, prvi sekretar Osvobodilne fronte Slovenije. Zbor je trajao od 1. do 3. oktobra 1943. godine i za to vrijeme sastao sam se i pozdravio s mojim znancima i prijateljima, kao sa Sernecom, nekadašnjim ministrom u predratnoj Jugoslaviji, pripadnikom Slovenske pučke stranke (klerikalne) kojoj je bio vođa poznati pop Korošec, a poslije zasjedanja u Jajcu članom prve naše narodne vlade, povjerenikom za finansije u Nacionalnom komitetu; sa Rusom, Poličem, Lubejem, Jerasom, bivšim sokolima, Župančićem velikim slovenačkim pjesnikom, Jakecom, slovenačkim umjetnikom, Bevkom, Vidmarom, slovenačkim književnicima

Šnuderlom, Černejem, Vavpetičem, Breceljem, advokatima i s mnogim drugima.

Kao predsjednik AVNOJ-a pozdravio sam delegate, istakavši jedinstvenu borbu i svijest slovenačkog naroda, koji je još prije rata organizirao Narodnooslobodilačku frontu.

Kidrič je u svom referatu obuhvatio osnivanje i zadatke Osvobodilne fronte, Narodnooslobodilačke vojske, izdajnički rad reakcije, posebno akciju Draže Mihajlovića i „Bele garde". Naročito je podvukao da Osvobodilna fronta nije koalicija raznih političkih stranaka i grupa, već jedinstveni općenarodni oslobodilački pokret slovenačkog naroda, u kome su zastupane sve istinske i patriotske slovenačke političke, i ujedinjene kulturne, prosvjetne, strukovne i nacionalne snage, bez obzira na političko-stranačke razlike, na svjetovni nazor i tradiciju, da je ona jedini istinski predstavnik slovenačkog naroda. Izdajnici slovenačkog naroda, najprije pod imenom „Bele" pa poslije „Plave" garde, kojoj su bili na čelu četnici Draže Mihajlovića, poslije kapitulacije Italije, pridružili su se Nijemcima, stavili se pod komandu Rupnika, generala bivše jugoslavenske vojske, postavljenog od njemačke komande. Ovima su se pridružili mnogi duhovnici, klerikalci, koji su po selima huškali da je Osvobodilna fronta protuvjerski pokret.

Poslije Kidriča govorio je Kardelj o demokratiji, o narodnooslobodilačkim odborima, koje će birati slovenački narod, kao jedine istinske predstavnike prave narodne vlasti, zatim o federativnom uređenju nove Jugoslavije na principu ravnopravnosti i samoodređenja. Dalje je naročito podvukao da se slovenački partizani moraju jednako boriti u susjednoj Hrvatskoj kao i hrvatski u Sloveniji, svi narodi jednako za Demokratsku Federativnu Jugoslaviju jedinstvenim snagama u oružanom bratstvu za jedinstvo Jugoslavije. „Svi naši muževi, naše žene, djeca i starci,

sva bogatstva naše zemlje moraju biti u službi domovine", s tim je riječima završio Kardelj svoj izvještaj. O ovim referatima razvila se dugotrajna diskusija do duboko u noć. Za vrijeme pauze skupine delegata iz raznih krajeva pjevali su svoje domorodne pjesme; u istoj dvorani napjevi i razne riječi, ali jedinstveni po izražaju ljepote, snage i borbenih želja slovenačkog naroda.

Drugu noć opet diskusija. Ređali se mnogi govornici po referatima Zorana Poliča o organizaciji narodne vlasti i Marijana Brecelja o prehrani i privredi uopće. Sjećam se da su prije diskusije ušli u dvoranu slovenački borci, odposlanci iz Primorskog i Štajerske. Svi prisutni ustali su oduševljeno, pozdravljajući braću iz novooslobođenih slovenačkih krajeva.

Treću noć sjednice izglasane su odluke, rezolucija i proglasi. U svima se između ostalog kaže: Osvobodilna fronta slovenačkog naroda, jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda, preko svog vrhovnog predstavništva „Plenuma" izvršuje u okviru Jugoslavije zakonodavnu i izvršnu vlast na čitavoj etničkoj teritoriji Slovenije, a Izvršni odbor Osvobodilne fronte je izvršni organ „Plenuma". Zbor odposlancev slovenskog naroda, demokratski izabrano predstavništvo, jednodušno je prihvatio odluke donesene na prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 1942. godine, za novu Demokratsku Federativnu Jugoslaviju i zaključio, radi odbrane domovine protiv okupatora i njegovih slugu, opću mobilizaciju, potvrdio odluku Osvobodilne fronte o pripojenju Slovenačkog primorja i konačno izabrao 120 članova u „Plenum" i 40 članova u AVNOJ.

Zborovanje je zaključeno oko 3 sata u noći, nakon što je jedna partizanska skupina odigrala dramu Klopčiča: „Mati".

Poslije toga razišli smo se svi — svaki na svoju stranu. Zečević i ja zbog nadiranja Nijemaca smo požurili prema

moru, preko Broda na Kupi u Crikvenicu, gdje smo htjeli da se zadržimo preko dana. Ali smo od Đilasa dobili obavijest da žurimo u Otočac, jer nas tamo čeka neki hitan i važan posao. Još isti dan smo se prijavili, a kad nas je vidio, nasmiješio se i pozvao nas da ručamo zajedno, a da nas pri tome nije o ničem naročito hitnom obavijestio.

Vraćajući se preko Gorskog kotara, primorja i nakon kratkog zadržavanja u Crikvenici, zapazili smo pokretanja naših Gorana i Primoraca koji su stupali u redove naše Narodnooslobodilačke vojske. Oni rodoljubi koji to nisu mogli, zbog godina i zdravlja, povlačili su se zbog prodiranja njemačkih divizija. Mnogi od njih došli su u Otočac, među ovima i Ritig.

Jedne noći napale su nas ustaše. Napad je bio iznenadan, jer nismo prije toga ništa znali o bilo kakovom neprijateljskom pokretu.

U noći, a bilo je već skoro dva sata, izlazeći u hodnik čujem razgovore iz sobe, koja nam je služila za trpezariju. Otvorim vrata i ugledam u sobi, pored Paje Gregorića, Ivana Krajačića, i još neke drugove koji su se spremali za spavanje. Zaželjevši im dobro spavanje vratio sam se u svoju sobu i, upravo što ću leći, čujem praskanje pušaka s druge strane Gacke. Brzo sam istrčao iz svoje sobe da vidim o čemu se radi. Borci iz odreda koji su obavljali stražarsku službu odmah su zauzeli borbeni položaj, a po Pajinom naređenju mi smo se, stanovnici kuće ZAVNOH-a, sklonili u jednu obližnju šumicu gdje smo već našli Nazora i Ritiga sa pratnjom. Za to vrijeme ustaše su prodrli na teritoriju Otočca, provalili u našu bolnicu pobili naše ranjene i bolesne drugove, koje je prokazala dežurna časna sestra (opatica). Pukim slučajem dan prije napustio je svojevoljno bolnicu Rade Pribićević. Ustaše su se približili kući u kojoj smo stanovali na nekih 200 metara, otkuda smo čuli razgovor i zapovjedi ustaških komandira,

pozive Nazoru da dođe k njima, jer da ga žele izbaviti ropstva, u kojem ga drže komunisti. Odjednom se osvijetlilo čitavo obzorje nad Otočcem i odjeknule strašne detonacije. Ustaše su zapalili magacin s municijom, kamione s benzinom, no čim su čuli tenkove koje je stavila naša komanda u pokret odmah su se povukli i za nepuna dva sata pucnjava se više nije čula.

Povrativši se u naše stanove, iako je cijela kuća ostala otvorena, našli smo sve na svom mjestu. Tako se svršila ta kratka epizoda. Vjerojatno da su ustaše imali zadatak da uhvate živog Nazora, nas ostale da pobiju i unište plijen, sakupljen u Otočcu nakon kapitulacije Italije.

Slijedećeg dana rano ujutro, našao je moj pratilac Lazica ranjenog Krajačića (Stevu) kako leži u jednoj grabi, pod zidom, kraj puta. Odmah je uredio da bude prenesen u bolnicu. Od mene je uzeo čisto rublje i presvlaku. Isto prije podne posjetio sam Stevu i s njime razgovarao o cijelom slučaju. On je odmah, čim je začuo pucnjavu, izišao s puškom na ulicu, stavio se u redove odreda i pomogao organizaciju odbrane. Posjećujući ga u bolnici sreo sam se s liječnikom Borom Božovićem, Crnogorcem, koji je tada bio tu u službi.

Iz Otočca smo svi krenuli u Plaški, gdje se od 12. do 15. oktobra održalo drugo zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH). S predsjednikom Nazorom, tajnikom Gregorićem, članovima Izvršnog odbora i vijećnicima ZAVNOH-a koji su bili u Otočcu putovali smo Zečević i ja u ime AVNOJ-a, Ivan Gošnjak, komandant Glavnog štaba Hrvatske, Ritig, Jambrišak, Mandić, Nada Sremec, Augustinčić, Maca Gržetić, Stjepan Prvčić, Božidar Magovac i drugi.

Zasjedanje je otvorio Nazor sa uvodnom riječju, sjetivši se mrtvih, među ostalima svog dragog prijatelja, književnika Ivana Gorana Kovačića.

Za sve tri noći zasjedanja oduševljeno se klicalo Titu, Partiji, jedinstvu, Narodnooslobodilačkoj vojsci, Crvenoj armiji, Republici Hrvatskoj, odnosno Jugoslaviji.

Na drugoj (radnoj) sjednici pročitao je Božidar Magovac izjavu Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke, donesenu na sastanku 10. decembra 1943, dakle, neposredno pred samo zasjedanje, koja započinje riječima: „Stojeći nepokolebljivo na programu stranke, kako su ga zasnovali Antun i Stjepan Radić“, a završava: „Izjavljujemo, da su danas jedina borbena predstavništva hrvatskog naroda ZAVNOH i AVNOJ, a njihovi jedini narodni organi narodnooslobodilački odbori“. Oni su osudili sve članove stranke, na bilo kojem položaju, koji surađuju sa okupatorima i njegovim pomagačima, domaćim izdajnicima, napose ustašama i četnicima, kako onim u domovini tako i onim u izbjegličkoj vladi. U izjavi, pa ni poslije u govorima vijećnika koji su potpisali izjavu, nije spominjan Maček, tada još vođa stranke. Izjavu su, pored Magovca, potpisali meni tada poznati: Jurica Draušnik, Frane Frol, Aleksandar Koharović, Pavao Krce, Ivan Kuzmić, Filip Lakuš, dr Zlatan Sremec, Stanko Škare, Ivo Tijardović, Ante Vrkljan, Branko Vinter.

U diskusiji o izvještaju tajnika Gregorića govorio sam, uz ostale, i ja kao predsjednik AVNOJ-a o nezavisnoj slobodnoj federativnoj Jugoslaviji, u kojoj će uz ostale imati svoje mjesto i slobodna demokratska republika Hrvatska. Zasjedanje je trajalo jednu noć dulje nego što je bilo predviđeno. Bila je potrebna jedna cijela noć i jedan cijeli dan, da bi Magovac prihvatio prijedlog rezolucije.

Odmor koji je bio u drugoj radnoj noći određen oduljio se, a pred samo svitanje obavijestio nas je Pajo Gregorić da ćemo nastaviti sa radom istog dana uveče.

Uglavnom se natezalo o ulozi koju treba Magovac da zauzme kao predsjednik Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke, u radu i organizaciji ZAVNOH-a. On nije bio zadovoljan što će biti izabran u tajništvo, u kome su, pored ostalih bili i Nazor, Gregorić i Sremec, već je tražio i neke garantije tobože za Hrvatsku seljačku stranku, a u stvari za sebe lično, koje bi mu omogućile da može autoritativno govoriti u ime hrvatskih seljaka. On je smatrao da ZAVNOH mora biti koalicija političkih stranaka, uglavnom po njegovom zahtjevu koalicija Komunističke partije i Hrvatske seljačke stranke, a nije prihvatao da narodnooslobodilački pokret mora biti jedinstven i da je borbeno jedinstvo njegova snaga i uspješno djelovanje naše narodne vlasti. Konačno je odlučio da glasa za rezoluciju prema prijedlogu, a možda i pod dojmom grmljavine neprijateljskih topova koja je dopirala od Josipdola, gdje su naše brigade vodile žestoke borbe sa Nijemcima i ustašama.

Ovo dugo natezanje učinilo je da smo morali odmah, nakon izglasanja rezolucije i odluka, te izbora Izvršnog odbora i tajništva, hitno bježati i iz Plaškog i vratiti se u Otočac.

Magovac je izabran u Izvršni odbor i u uže tajništvo, a poslije na zasjedanju u Jajcu izabran je za potpredsjednika Nacionalnog komiteta. Poslije ćemo govoriti o tome kako je bio, na sjednici Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke od 29. aprila 1944. godine, Magovac smijenjen sa položaja predsjednika, a izabran Franjo Gaži. Na Visu je bio suspendiran zbog sumnje da je bio u vezi s domaćim neprijateljima našeg narodnooslobodilačkog pokreta iz redova mačekovaca.

Jedva da smo se vratili iz Plaškog u Otočac, a Vlado Zečević i ja prilegli prije večere zamoreni od putovanja, najavio nam je Pajo pokret, a na naše pitanje kuda, odgovorio nam da Otočac moramo ostaviti.

Sa našim pratiocima Lazicom i Dikom, i šoferom Ivom Božičevićem, krenuli smo odmah u noć bez večere, glavnom ličkom cestom u pravcu Gospića do raskrsnice, gdje se od ove odvaja cesta u pravcu Udbine. Znao sam dobro za raskrsnicu i promatrao sam iz kola cijelo vrijeme put, no uza svu pažnju prošli smo raskrsnicu za 10 kilometara. Pošto sam dobro poznavao put, brzo sam ustanovio da se krivo vozimo i vratili smo se natrag do raskrsnice. Da nismo tako uradili otišli bismo, Vlado i ja, ravno u ustašku kulu Gospić, gdje bi nas slavodobitno dočekao poznati ustaški razbojnik Joco Rukavina.

U Udbini nismo našli nikoga od naših drugova iz Otočca. U komandi mjesta čekali smo izvjesno vrijeme i jedva smo saznali da moramo poći jednim sporednim putem prema selu, čini mi se da se zvalo Srednja Gora. Kada smo stigli bila je noć, te smo do jutra spavali u kolima, ozebli i gladni, a ujutro smo se našli sa svim drugovima iz Otočca. Tu nam je saopćeno da bi za nas najbolje bilo da produžimo vožnju do Glavnog štaba Hrvatske, a odatle da pitamo druga Tita da li da krenemo odmah u Vrhovni štab u Jajce, pošto se i onako pripremalo skoro zasjedanje AVNOJ-a.

Začudilo me da su nas pustili bez ikakve pratnje, samo sa našim pratiocima, dakle sa svega, računajući i šofera, pet pušaka i dva pištolja. Vozili smo se skoro cijeli dan i kasno u noć. Usput smo se neprestano raspitivali, preko naših odreda i komandi za Glavni štab. Najzad smo stigli do jedne brvnare u blizini jednog sela u kotaru Otočac, danas se ne mogu sjetiti kako se zvalo, samo znam da je negdje oko Babin Potoka. U brvnari smo zatekli jednu

staru ženu da peče krumpire na vatri. Bio sam gladan te je zamolim za jedan. Pojeo sam ga s najvećom slašću, zatim sam se napio vode i onda smo uskim šumskim puteljkom pošli u selo. Zaista smo stigli u štab i u jednoj sobi zatekli sve, počev od Bakarića i Gošnjaka, na okupu pri večeri, a među njima i mog starog prijatelja Ljubu Leontića. Noć smo dobro prospavali, a ujutro Bakarić je govorio s drugom Titom i saopštio nam odgovor da još ne dolazimo, a on će nam javiti kada treba da dođemo.

Što da radimo i kuda da idemo pitali smo Bakarića, jer u štabu nismo mogli ostati. Da se vraćamo natrag u Srednju Goru nismo nikako htjeli, pa nam je Bakarić preporučio da se vratimo u Otočac. Odmah smo krenuli i, nakon nekoliko nezgoda, jer su nadlijetali avioni — izviđači, a Babin Potok i bombardirali, stigli još prije podne u Otočac, ravno pred komandu mjesta. Komandant nam je priopćio, da je u Otočcu i okolini još mirno i da nije trebalo da naglimo sa povlačenjem. Vrlo uslužan, odmah nam je odredio stan blizu Komande mjesta i straže. Trebalo je da se hranimo u jednoj gostionici gdje smo se i prije hranili, da se ne bi gurali u tranzitnoj menzi, gdje smo morali čekati da uhvatimo mjesto kod stola.

Osim Komande mjesta, straže i nas petoro, nikoga drugog nije bilo tada u Otočcu. Tek nakon nekoliko dana došao je Pajo iz Srednje Gore da izvidi situaciju i da nas obavijesti da se svi mogu povratiti. Prošlo je osam dana i opet smo svi bili na okupu. Drugovi iz ZAVNOH-a uredili su svoju menzu, a Zečević i ja bili smo gosti Glavnog štaba.

Već drugi dan, nakon što smo Zečević i ja došli u Otočac, saopštio nam je komandant mjesta da bi bilo dobro ako bismo posjetili Senj i otok Krk, kako bismo umirili tamošnje pučanstvo, koje je zahvatila panika od njemačkih

aviona i tenkova. Bilo je, kazao nam je komandant, i takvih koji su u bijegu preplivali more do otoka Krka.

I opet smo krenuli nas petorica cestom preko Vratnika u Senj, zaustavili se u Komandi mjesta koja je bila nekoliko kilometara udaljena od gradskih zidina. Komandant nas je obavijestio da je Senj dan prije bio jako bombardiran i oštećen, a Senjani se, većinom stari ljudi i djeca, zatvorili u svoje kuće i ne izlaze napolje; da je dobro što smo došli, da im vratimo vjeru u našu vojsku i vlast.

Na putu do senjske luke svratili smo do biskupa Burića koji se sklonio van Senja u svoj ljetnjikovac. Razgovarali smo s njim o dužnostima duhovnika u narodnooslobodilačkom ratu da budu s narodom protiv okupatora i onih koji raspiruju bratoubilački rat. On je slušao i na kraju kratko kazao da je za biskupa i svećenika najbolje da ne ulaze u politiku, da budu postrani političkih događaja i da se ograniče strogo na vršenje crkvenih obreda. Dalje nismo mogli izdržati, iako je Vlado Zečević, svećenik srpsko-pravoslavne crkve, pokušavao da ga svom prirođenom rječitošću uvjeri u protivno.

Kada smo prispjeli u Senj bio se već uhvatio prvi sumrak i varoš je bila u potpunoj tami. Ni žive duše vani, sve zatvoreno. Komandant je naredio da se otvori gostionica na samoj obali, koju smo osvijetlili, tražeći od gostioničara da nešto pojedemo i popijemo. I jedva što smo sjeli, kao na dati alarm, počeli su da pristižu građani, svi u čudu, da vide u svojoj sredini predstavnike našeg najvišeg tijela, njegovog predsjednika, — a poznavali su me lično od prije po mom političkom radu. Razgovarajući s njima i odgovarajući im na svako njihovo pitanje, uspjeli smo da od ustrašenih ljudi postanu ponova junaci, pravi potomci senjskih uskoka, potpuno umireni sa vjerom u našu pobjedu.

Iz Senja smo se motorom, a bila je već noć, prevezli u turističko mjesto Baška na otoku Krku, gdje su nas na obali, uz komandanta mjesta i oružanih partizana, dočekali drugovi iz organiziranog Narodnooslobodilačkog odbora mjesta i mnogi drugi aktivisti, svi u čudu kako nismo natrapali na ploveće mine. S njima zajedno otišli smo u hotel i duboko u noć razgovarali o svim aktuelnim vojničkim i političkim pitanjima. Kada smo pošli spavati u svoje sobe čudno nam je bilo mirnodopsko funkcionisanje hotela.

Rano ujutro odvezli smo se automobilom u kotarsko mjesto Krk. I ovdje smo, pri punoj organizaciji i funkcionisanju narodne vlasti, opkoljeni građanima, aktivistima, govorili i davali objašnjenja te smirivali zastrašene. Želja je bila popa Vlade da posjetimo biskupa Srebrenića, koga sam ja već jednom posjetio s Ritigom. Rado nas je primio, prikazivao se u razgovoru s popom Vladom boljim, nego što je tada bio, mislim u odnosu na našu narodnooslobodilačku borbu.

Vraćajući se u Bašku svratili smo u mjesto Punat i zaustavili se u Staroj Baški, gdje su nas dočekali svi mještani, pa i seljaci iz okolnih sela. Bila je večer, i mi smo održali govore kao na nekom mitingu. Oduševljena klicanja našem Titu, Partiji, našoj vojsci i vlasti, bila su zaista srdačna. Lijepo pogošćeni od naših drugova, vratili smo se u Bašku, gdje su nas dočekali opet svi mještani. Isti oduševljeni poklici uz neograničeno povjerenje u Tita s kojim će izvojevati političku i vojnu pobjedu, kako su govorili, i pošto smo se još malo zadržali u razgovoru s drugovima aktivistima, vratili smo se motorom u Senj, gdje su nas ujutro znatiželjno očekivali Senjani, strahujući da ne stradamo od mina.

I Krk i Senj ostavili smo oduševljene u vjeri za našu pobjedu uz pomoć Crvene armije.

Istoga dana vratili smo se u Otočac, zadovoljni što smo izvršili jedan veliki zadatak. Tako su naši dobri Primorci i Otočani dobili potrebna objašnjenja, a panika se stišala.

U Otočcu se odvijao normalan život, posjećivali smo priredbe, pa i sa biranim muzičkim programom, pod rukovodstvom Oskara Danona koji se tada takođe nalazio s nama. Nazor se već bio dosta oporavio, te je vršio svoje dužnosti, predsjedavao je svakodnevno sjednicama Izvršnog odbora ZAVNOH-a, držao predavanja, pisao, jednom riječju, potpuno se oporavio u Otočcu. Izvršni odbor je mnogo radio na organizaciji narodne vlasti, na osnivanju opštinskih, kotarskih i okružnih narodnooslobodilačkih odbora ne samo u Lici, Kordunu, Baniji, već i u Slavoniji, Zagorju, Posavini, Podravini, Međumurju, te Dalmaciji, na cijelom oslobođenom teritoriju. ZAVNOH se zaista osjećao svuda ne samo na oslobođenom, već i na neoslobođenom teritoriju; on se počeo afirmirati po svojoj djelatnosti o svim pitanjima našeg političkog, društvenog, prosvjetno-kulturnog, pa i privrednog života.

Jednoga dana, bilo je to početkom novembra, morali smo napustiti Otočac iz opreznosti, jer su bili najavljeni neprijateljski pokreti. Svi smo se sklonili najprije u Dabar, pa poslije u Plaški. To je trajalo svega dva dana, pa smo se opet vratili u Otočac, gdje smo Zečević i ja očekivali svakog dana poziv iz Vrhovnog štaba da dođemo u Jajce.

U međuvremenu obavijestio me je posebnim pismom, preko jednog druga koji je bio u Jajcu, moj Lolo da se spremaju prijedlozi, deklaracija i odluke za drugo zasjedanje AVNOJ-a koje će se održati krajem mjeseca novembra, da posebna komisija, u kojoj su, pored Tita, Kardelj i Moša Pijade, izrađuje nacrte prijedloga, kojim će se, u ostvarenju težnji i zahtjeva naših naroda, preobraziti AVNOJ uzdizanjem na stupanj najvišeg zakonodavnog

i izvršnog tijela, uz istovremeno osnivanje njegovog Predsjedništva, te jednog posebnog izvršnog organa u formi jedne privremene vlade. Jedan drug nas je posebno obavijestio, da je Vlado Zečević predviđen za povjerenika za unutarnje poslove u ovoj vladi. Posebnom depešom obavijestio me je drug Tito da spremim izvještaj o radu Izvršnog odbora AVNOJ-a za godinu dana, od njegovog osnivanja u Bihaću. Ja sam odmah počeo da konceptiram izvještaje, a pop Vlado je svakodnevno razmišljao o tome kako će izvršavati svoj budući zadatak. Sa mnom je volio da razgovara o širokoj djelatnosti toga resora. I tako smo se obojica preko dana zaposlili.

I došao je dan da putujemo, ali ne samo nas dvojica sami, već zbog obezbjeđenja teškog, dugog i opasnog puta, svi delegati iz Hrvatske zajedno. Dan prije odlaska priključili su nam se u Otočcu delegati iz Slovenije. Otočac smo napustili 20. novembra sa oko 30 delegata iz Slovenije i Hrvatske.

Nazor, iako delegat, nije pošao s nama na put. On nas je ispratio sa željama da uspješno obavimo posao i da ponesemo njegove pozdrave drugu Titu. Nije pošao ni Stevo koji je morao još da leži u bolnici, a ni Ritig zbog slabosti.

Vođa puta bio je Vlado Bakarić. Putovali smo uvijek po noći, a ako je bilo kišovito i snježno i po danu, samo da što prije iziđemo na oslobođeni teritorij u Livno. Iz Otočca smo se vozili kamionom kroz Vrhovine, Korenicu i Udbinu odakle smo, zbog nanosa snijega, morali ostaviti kamion i nastaviti pješice i konjima u koloni jedan za drugim.

Put je vodio kroz planinu Visuč kojom smo cijelu noć bez odmora tumarali, gazeći mjestimice ili visoki snijeg, ili duboko klizavo blato, prevrćući se po jarugama zatrpanim

snijegom ili blatom. U gustoj šumi nailazili smo na zbjegove sa mnogo djece, žena i staraca, koji su se povukli ispred ustaških i četničkih razbojnika i palikuća. Prolazili smo planinskim stazama, klancima, između neprijateljskih položaja. Vodiči su nas stalno upozoravali da je neprijatelj u pokretu u neposrednoj blizini. A i mi smo ga osjećali po reflektorima, pucnjavi, šumu motora sa druma, koji je vodio preko Udbine i Lapca. Te noći bilo je u planu da pređemo preko dana u dolinu prema kojoj smo se spuštali, ali nas je iznenadilo svitanje. Morali smo se vratiti natrag u šumu da u njoj predanimo.

Pošto je odabrano mjesto logorovanja, drugovi su počeli da pale vatru da bi na žaru ispekli malo mesa, koje smo dobili prije polaska na put. A bilo je i takovih koji su palili vatru van logora zauzetog u šumi. Da bi se vatre pogasile i dotjerao logor u red, koji je bio potreban zbog blizine neprijateljskih uporišta uz drum, koja su se vidjela ispred nas, morao je preduzeti komandu logora Jaka Avšič. Da nije bilo njegovih strogih naređenja, mogao nas je neprijatelj brzo pronaći i sve pobiti minobacačima. Zahvaljujući njemu ostali smo preko cijelog dana nezapaženi.

Čim se smračilo krenuli smo naprijed, trebalo je prijeći drum, koji je vodio iz Dalmacije preko Udbine i Lapca u Zagreb. Jedva što smo odmakli od logora nekoliko stotina metara jednim šumskim puteljkom, javila je naša izvidnica da je vidjela jednu neprijateljsku kolonu, čitav jedan konvoj od nekoliko stotina kamiona i automobila. Kao po komandi bacili smo se svi na zemlju i sklonili za drveće, jer su Nijemci reflektorima obasjavali okolinu, kroz koju su vozili, da bi tako otkrili zasjede, koje su im postavljali naši partizani. U udaljenosti od par stotina metara mogli smo promatrati osvijetljenu dugu neprijateljsku kolonu. Da smo imali u blizini jake naše jedinice, mogli smo je čitavu razbiti. Kada je kolona odmakla, pričekali

smo još izvjesno vrijeme, jer obično nakon prve slijedi i druga.

Dr Ivan Ribar na putu iz Like u Jajce, na II zasjedanje AVNOJ-a

Probijali smo se cijelu noć i pješačili po ličkim šumama i brdima, prokisli i prozebli, prema mjestu Srbu, gdje smo stali, odmorili se i nešto založili. Odatle put nam je

bio lakši, bio je to već slobodni teritorij, koji su Nijemci baš tih dana prepolovili, probivši se kolonama prema moru.

Dok smo se približavali prvom selu bili smo iznenađeni pucnjavom na nas, no brzo se ispostavilo da su u zabuni pucali naši partizani. Paljba je brzo umukla i od njih smo bili srdačno dočekani. Do Grahova smo jahali i vozili se selskim taljigama. Studena snježna kiša pratila nas je na cijelom putu. Ne znam ni danas što je bilo zamornije, da li pješačiti cijelu noć najgorim kozjim stazama, ili jahati ubrzano po nevremenu punih trideset kilometara. Ali znam da smo silazeći s konja, mokri do kože, osjećali kao da su nam odsječene noge, jer su nam mokre i prozeble nepomično visjele sa sedla.

Pred Grahovom sjeli smo u pripremljene kamione, koji su nas drumom vozili u Livno. Na putu su nas presretali četnici i pripucavali na kamione. Petog dana, računajući od Otočca, stigli smo u Livno. Prvi put topla hrana, krevet.

Drugi dan, na poziv druga Tita, Vlado Zečević i ja produžili smo automobilom do Bugojna, a odatle partizanskom željeznicom do Jajca i odmah se prijavili drugu Titu. S Titom, Lolom i ostalim rukovodiocima, članovima Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta, smo večerali i razgovarali.

Ni Lolo ni Tito, pa ni ostali, nisu mi ništa spominjali o Jurici, mada se pripovjedalo o mnogim drugovima, koji su dotada pali u borbi. Ali moram priznati, osjećao sam neku uzdržljivost, obazrivost, izbjegavanje pogleda od strane drugova, dok je Lolo izbjegavao neposredne razgovore sa mnom o našim porodičnim pitanjima. Ja sam ga obavijestio da je majka skupa sa setrom među partizanima u Srijemu i da bi trebalo izvršiti što prije ili zamjenu, ili ih prebaciti bliže nama na oslobođeni teritorij. Odgovorio mi je vrlo zamišljeno, skoro i tužno, da je trebalo da dođu sa

grupom u kojoj su bile drugarice Mošina i Ribnikarova, ali da drugovi u Srijemu nisu na vrijeme izvršili pripreme, nego da će još jednom, prije nego pođe na put, preko drugova požuriti njihovu zamjenu, odnosno prebacivanje, moleći i mene, ukoliko ostanem u Jajcu, da to požurujem. Kao da sam predosjećao da nije nešto u redu s Juricom, nisam se usudio da ga pitam što je s njim, da li mu se javlja i čekao sam da on prvi otpočne razgovor o njemu.

Poslije večere pozvao je Tito mene i Zečevića u svoju radnu sobu, a s njim su bili Kardelj i Moša, da prisustvujemo sjednici komisije, koja je iste večeri nastavila sa radom na redakciji prijedloga deklaracije i odluka koje će biti stavljene na dnevni red zasjedanja. Dugo u noć smo se zadržali i složili se da o pitanju konačne redakcije održimo pred zasjedanje sjednicu Zakonodavnog odbora, koji će razmotriti dostavljene prijedloge. Ovaj smo odbor ustanovili na prvom zasjedanju u Bihaću.

Na ovoj sjednici komisije ja sam pročitao svoj izvještaj o radu Izvršnog odbora. S nekim primjedbama druga Tita izvještaj je primljen, pa je određeno da ja zajedno s Kardeljom ove primjedbe, bolje reći napomene, Titove formuliramo.

Odlučili smo još da sjednicu Zakonodavnog odbora održimo 28. novembra uveče, kada će se vjerojatno sakupiti u Jajcu svi pozvani vijećnici, odnosno sve pozvane delegacije. Odlučeno je da u odbor uđu po dvojica predstavnika iz svake delegacije, pored članova Izvršnog odbora AVNOJ-a.

Slijedećeg dana potražio sam Lolu, riješen da ga pitam za Juricu i za razloge zbog kojih mi se nikako ne javlja već mjesec dana. Našao sam ga u njegovoj sobi zaposlenog oko spremanja stvari koje će sobom ponijeti. Sa ovima je spremao posebno akreditive, dokumente s kojima će se u Kairu predstaviti zapadnim saveznicima u misiji

izvanrednog opunomoćenog delegata Vrhovnog štaba, odnosno Vrhovnog komandanta druga Tita. Za to vrijeme, što smo bili skupa, dolazili su k njemu drugovi Velebit, Milojević i ostali članovi misije koji će s njim na put, pa Moša i Ribnikar, predstavnici TANJUG-a, pa Pavle Pekić predstavnik OZNE. Pored njih bili su tu i majstori koji su mu pravili novo odjelo i čizme i obavili konačnu probu. Ako nije bilo nikoga Lolo je izlazio van do druga Tita, Marka, Kardelja i ostalih rukovodioca, tako da nismo mogli nikako ni jednu minutu da budemo sami. Uređujući svoje lične stvari, darivao me novim zimskim košuljama i čarapama, a sve svoje stare stvari od obuće i odjeće dao je svom pratiocu koji mu je čuvao i hranio njegovog ljubimca, konja Liska, ostavivši mu sav šećer u kockama kojeg je primio, da bi mu umjesto njega svako jutro davao po kocku. Lolo ga je naučio da mu svako jutro iz džepa izvlači kocku šećera i komadić suhog hljeba. Konja je prepustio Kardelju, a meni sedlo. I ostalim svojim drugovima — svakom je nešto podijelio za uspomenu, tako da nije ponio ni najnužnije. Konačno predao mi je dvije svoje fotografske slike, jednu za majku a jednu za mene, s posvjetom „Svojoj dragoj majci; Svom dragom Tati". Fotografiju Titovu sa posvjetom: „Mom najboljem suradniku Loli", i svoju, s posvjetom svojoj drugarici, spremio je u svoju lisnicu. Obje sam poslije njegove smrti našao, a uz ove još četkicu, termometar, pribor za brijanje i pranje, te dvije olovke, sve je ostalo izgorjelo. Doručkovali smo zajedno, on na brzinu stojeći, pišući u isto vrijeme drugu koji mu je pazio konja da meni odmah donese i preda sedlo i cijelu opremu za jahanje. S Titom i ostalim rukovodiocima obojica smo ručali, a poslije ručka on je ostao u razgovoru s Titom, a ja sam morao s Vujasinovićem i Čolakovićem u grad da potražimo stan za članove Izvršnog odbora AVNOJ-a. Vjerovao sam da ću ipak moći prije njegovog polaska na put

da razgovaramo barem nekoliko minuta, u krajnjem slučaju sigurno pri samom rastanku.

Poslije podne spremali smo Zečević i ja sobu u novom stanu. Ja sam pokušavao da nadopunim svoj izvještaj s primjedbama druga Tita, no zamoren legao sam, jer prošlu noć u novom provizornom stanu nisam mogao nikako usnuti od stjenica, koje su me žestoko napadale. Slijedeći dan, po uputstvima druga Tita, ja sam morao kao predsjednik AVNOJ-a da pozdravim delegate na zasjedanju Zemaljskog antifašističkog vijeća Bosne i Hercegovine u Mrkonjiću, udaljenom dva sata automobilom od Jajca.

Prije nego što sam pošao na put otišao sam u stan Loli i pratio ga od jedne do druge zgrade u kojima su stanovali članovi Centralnog komiteta, s kojima se on opraštao. Dirnulo me, kako su ga drugovi srdačno izljubili i ispratili, a naročito drug Tito, kojeg smo našli u njegovoj redovnoj jutarnjoj šetnji, ispred barake u kojoj je stanovao. Potom smo se fotografirali s Mošom i Ribnikarom, gdje smo se konačno i zauvijek rastali na ulici.

Pri rastanku niti sam ja imao snage da pitam Lolu, a niti Lolo da mi nešto kaže za Juricu. Ipak sam smogao, kada smo se zagrlili riječi „Da li je sve u redu“, na koje mi je odgovorio glasno: „Sve je u redu“. Ali ostalo je ono, što nas je obojicu tištilo, neizgovoreno, u nama. Lolo me je, kako sam saznao iz njegovog pisma koje je istog dana predao drugu Titu, obavijestio o smrti Juričinoj. Nije imao snage da me usmeno obavijesti. A i Tito nije želio da mi preda odmah pismo, uvjeren da bi me ono teško pogodilo. Lakše je zaista bilo da me kratko obavijesti da je Jurica poginuo u borbi, a da se pismo, kojim me je Lolo obavijestio o njegovoj pogibiji i poslao u Otočac po kuriru izgubilo, jer kurir nije ni dospjeo vjerovatno zbog četničke ili ustaške zasjede da mi ga izruči.

Iako je od onog proljećnog dana, kada mi je drug Tito dao ovo divno posljednje pismo, prošlo 15 godina, ono me je zaista više uzbudilo, nego Titova obavjest odmah nakon pogibije Loline. Još mi je Lolo na kraju kazao: „Žuri se, čekaju te drugovi u kolima da ideš s njima u Mrkonjić, dobro je da ideš tamo, da se vidiš i upoznaš s tim divnim našim prvoborcima iz Bosne i Hercegovine, da prisustvuješ s njima važnom historijskom događaju“. Tako smo se rastali...

„Prvi puta u historiji Bosne i Hercegovine sastali su se predstavnici srpskog, muslimanskog i hrvatskog naroda, povezani čvrstim bratstvom, da donesu odluke koje će otvoriti siguran put da sami po svojoj volji urede svoju zemlju“, tako započinje rezolucija koju je donijelo konstituisano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine na svom zasjedanju 26. i 27. novembra 1943. godine. Na ovom zasjedanju izabrani su vijećnici za predstojeće zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu.

Osnivanjem Zemaljskog vijeća dokrajčeno je zauvijek sa politikom velikosrpskih i velikohrvatskih korupcionista, nezasitih u pljački naroda Bosne i Hercegovine. Bosanci i Hercegovci, osnivanjem ovog vijeća, postavili su temelje za izgradnju slobodne i ravnopravne Bosne i Hercegovine u bratskoj federativnoj zajednici naroda Jugoslavije. U tom duhu govorio sam na zasjedanju, pozdravljajući prisutne članove Vijeća.

Drugi dan, 27. novembra, nakon što je zaključeno zasjedanje, vratio sam se u Jajce. Otprilike oko 5 sati popodne došao je k meni u moj stan Kardelj da bi moj izvještaj nadopunio s primjedbama druga Tita. Jedva što smo svršili zadatak i Kardelj me ostavio, dođe dežurni od Tita uručivši mi poziv da hitno dođem do njega. Prisutnom Vladi Zečeviću odmah sam saopćio da me ovaj hitan poziv uznemirio i da će potvrditi moje zle slutnje o mojoj ličnoj

nesreći, koja me je pogodila. Vlado me je pokušao utješiti, da je više vjerojatno da me možda zove zbog našeg obilaženja Primorja i otoka Krka. Odgovorio sam mu da je, možda, to razlog i zamolio sam ga da pođe sa mnom.

Ušavši u baraku, radnu sobu Titovu, našli smo ga vrlo zabrinutog, rijetko neraspoloženog, kakvoga ga nismo nikada zapažali pri našim susretima. Ponudio nas je cigaretama i poručio kafu. Zečević i ja smo sjeli, a on je i dalje šetao od prozora do vrata nekoliko sekundi. Odjednom je stao ispred mene, suzdržavajući se od uzbuđenja i jedva u pol glasa kazao mi: „Dragi druže Ribar, moram ti saopćiti, iako mi je to teško, da je Lolo danas ujutro poginuo na Glamočkom polju, pogođen neprijateljskom bombom". Jedan moment, pognuvši glavu, ostao sam sjedeći bez riječi, a nakon što me je Tito prihvatio za rame, ustanem i zamolim ga da odmah pozove Juricu, našto mi je on jednako uzbuđen odgovorio da je on još prije mjesec dana poginuo u teškim borbama sa četnicima ispred Kolašina. Bez riječi izišli smo iz radne sobe u susjednu, gdje su se već skupili drugovi iz Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba, a bio je prisutan i Koča Popović, čekajući Tita i mene. Iako su bili upoznati s događajem, drug Tito je kratko ali dirljivo, s puno saučešća, govorio o teškom gubitku, nastalom smrću jednoga od najboljih revolucionara. Potom su mi svi prisutni drugovi izrazili saučešće, neki se i povukli, jer nisu mogli izdržati tišinu, koja je zavladala poslije Titovih riječi. Večera je donesena, ali je i brzo završena.

S Mošom sam otišao u susjednu školu, gdje se održavala zakazana sjednica Zakonodavnog odbora. Bili su već prisutni svi određeni predstavnici delegacija iz svih šest zemalja, iz Bosne i Hercegovine iznimno po tri — musliman, Srbin i Hrvat, a iz ostalih po dva. Pošto sam otvorio sjednicu i pozdravio prisutne i nakon što su mi izrazili saučešće, utvrdili smo dnevni red i Moša je, kao izvjesti-

lac, pročitao prijedloge deklaracije i odluka sa obrazloženjem.

U diskusiji član Odbora Sulejman Filipović, primijetio je da bi u prijedlogu odluke o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu trebalo u članu 2, u kojem se govori o osiguranju ravnopravnosti Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca dodati i „muslimana". Prihvaćena je redakcija toga člana po mom amandmanu, da bi se na kraju toga člana dodalo: odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine.

Govorio je i član odbora Magovac, koji se nije zadovoljavao stilizacijom konstatacija Deklaracije u tački 1, u kojoj se govori o protestu narodnih masa protiv izdajnika, reakcionara i špekulanata u zemlji, tražeći da se imenuju grupacije ovih sa njihovim vodstvom, želeći po svoj prilici da se ne bi ova konstatacija odnosila na vodstvo Hrvatske seljačke stranke — nešto slično što je tražio i na zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom. Odgovor sa objašnjenjem izvjestioca Moše prihvatio je, ali sam bio uvjeren da ga nije zadovoljio. Sa pomenutom dopunom svi su prijedlozi jednoglasno prihvaćeni.

Zaključivši sjednicu odjurio sam s mojim Lazicom kući, jer sam htio da budem što prije sam sa djecom. Cijelu noć bili su mi pred očima moji nezaboravni dobri sinovi. U mislima sam obuhvatio cijeli njihov život počevši od djetinjstva. Tražio sam makar jedan slučaj, da se možda nisam spram njih nepravedno ogriješio. Lakše mi je bilo, jer ga nisam našao. Naprotiv uvijek sam se s njima slagao i udovoljavao njihovim zahtjevima koji su bili razumni i dohvatni. Teško me je mučila misao, kako će njihovu smrt primiti njihova dobra majka, no tješile su me njezine riječi koje su mi ostale duboko u sjećanju pri rastanku sa Juricom: „Drži se junački, srećna sam da odlaziš u borbu za Lolom, oslobodili ste me teške brige koja me je sapinjala

da ne budete jednoga dana i vi od ovdašnjih zlikovaca i izdajnika uhvaćeni, mučeni i obješeni, kao mnogi vaši drugovi“.

Dočekao sam jutro, 28. novembra, budan, otišao sam do zgrade, koja se spremala za doček delegata i otvaranja drugog zasjedanja AVNOJ-a. Usput sam se pozdravljao i razgovarao s delegatima, koji su pristizali u Jajce a osjećao sam prazničko raspoloženje kod svih prolaznika, ne samo delegata već i mještana, žena, staraca, djece, bez razlike na vjeru i naciju.

Kada je polovinom avgusta 1943. godine došao drug Tito sa Vrhovnim štabom u Jajce, po treći put oslobođeno, na desnoj obali rijeke Plive u blizini mosta, gdje je ranije za vrijeme predratne Jugoslavije bio sokolski dom, stršili su samo čađavi pohabani zidovi i on je naredio da se zgrada obnovi. Ovo naređenje primio je Volođa (Vladimir Smirnov, general-major), tada načelnik tehničkog odjeljenja Vrhovnog štaba i prenio na svoga zamjenika, inženjera Živu Đorđevića. On je rukovodio obnovom zgrade, kao i njenim obezbjeđenjem od eventualnog neprijateljskog avionskog napada za vrijeme zasjedanja, čiji je član i on bio kao delegat Srbije. U toj obnovljenoj zgradi ostao sam sa Živom i on mi je ukratko ispričao njenu rekordnu obnovu, koja je otpočela 9. septembra. Već prvog oktobra, poslije završetka građevinskih radova i dekoriranja sale, kada je na balkonu ispisana parola: „Živjela naša junačka Narodnooslobodilačka vojska“, a iznad pozornice stavljen slijedeći natpis: „Smrt fašizmu — Sloboda narodu“, dom je mogao da bude otvoren. Već 6. novembra održana je u njemu svečana proslava 26-to godišnjice oktobarske revolucije. Kazalište narodnog oslobođenja prikazivalo je „Revizora“ i „Narodnog poslanika“, a nastupili su naši poznati umjetnici, borci: Vjekoslav Afrić, Ljubiša Jovanović, Salko Repak, Nikola Popović, Braco Borozan, Milan Vujnović,

Žorž Skrigin, Mira Pejić, Nada Brnić, Mira Đerić, Junus Međedović, Mira Sanjina, Jusuf Musabegović i drugi, a partizanskim horovima dirigovali su Oskar Danon i Nikola Hercigonja. Grad Jajce je tada bio sjedište druga Tita i Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta KPJ, SKOJ-a, USAOJ-a, AFŽ-a, Štaba Prvog korpusa i Desete divizije, štamparije Vrhovnog štaba, savezničkih misija, oficirske škole, općinskog, sreskog i okružnog Narodnooslobodilačkog odbora, komande mjesta i područja i drugih ustanova, a poslije zasjedanja privremene vlade, odnosno Nacionalnog komiteta.

Električna centrala u Jajcu neprekidno je radila i davala gradu električno osvjetljenje. Iz Jajca je saobraćao željeznički voz na uskotračnoj pruzi do Donjeg Vakufa, Bugojna i Drvara. Fabrika ferosilicijuma i hlora proizvodila je karbid za vojsku i narod. U Jajcu je osnovan na inicijativu i pod rukovodstvom druga Moše „TANJUG", a u krugu fabrike radili su majstori, umjetnici. Slikar Đorđe Andrejević-Kun izradio je veliku sliku iz naše narodnooslobodilačke borbe, koja je bila postavljena za vrijeme zasjedanja na ulazu Doma, te idejne skice za ordenje: Narodnog heroja, Partizanske zvijezde, Narodnog oslobođenja i Bratstva i jedinstva. Kipar Antun Augustinčić, najprimitivnijim alatom i materijalom, izvajao je bistu Tita, koja je bila postavljena u sali zasjedanja, bistu Lole i druge. Nažalost prigodom nastupajuće šeste ofanzive ove su biste polomljene pri evakuaciji Jajca.

Odavle iz Doma otišao sam u krug fabrike, gdje sam izdiktirao na mašini drugarici Zdenki, Titovoj tajnici, moj izvještaj.

Tu sam se sastao s mnogim delegatima iz raznih krajeva, koji su pričali o teškoćama na putu. Bilo bi vrijedno da su svi preživjeli delegati ispisali svoja putovanja, onda bi se imala potpuna slika o tome kako su dolazili narodni

zastupnici na zasjedanje revolucionarne skupštine u Jajcu.

Crnogorski delegati pješačili su zaobilaznim, udaljenim putevima, jer su morali izbjegavati neprijateljske odrede, a usput su vodili i borbu sa ovima, te im je trebalo skoro dvadeset dana da stignu u Jajce.

Velebit koji je bio s Lolom u detalje mi je ispričao sticaj svih okolnosti pod kojima je Lolo poginuo. Misija koju je Lolo predvodio odvezla se u Livno, da bi se ovdje našla određenog dana za polazak engleskim avionom u Kairo, razumije se sa punim obezbijeđenjem lovačkih aviona. U ugovoreni dan nije bilo engleskih aviona na aerodromu u Livnu. Mjesto ovih imali smo mi jedan novi avion „dornijer“ kojim su dva hrvatska avijatičara prebjegla k nama. Lolo je odmah o tom izvjestio druga Tita i po njegovoj dozvoli on je odlučio da lete ovim avionom. No u nemogućnosti da polete iz Livna, jer je teren bio mekan, močvaran, pilot je praznim avionom preletio na Glamočko polje, kamo su se cestom dovezli Lolo i drugovi, a s njima i neki Englezi. Špijunaža je obavijestila neprijatelja, koji je spremio napad, i kada su se naši ukrcali, jedan neprijateljski „pikavac“ je napao naš avion i zapalio ga bombama. Tu je poginuo Lolo, izlazeći prvi iz aviona, dok su drugi, koji su ostali u avionu, bili nepovređeni. S Lolom su poginuli još neki drugovi i dva Engleza, a ranjen je Milojević. Tako mi je događaj ispričao Velebit, koji se slaže sa odgovorom druga Tita što ga je dao na pitanje novinara za „Oslobođenje“ organ SSRN Bosne i Hercegovine i radio Sarajeva od 29. novembra 1943. godine. U istom odgovoru kazao je Tito da je mnogo volio Lolu i da ga je njegova pogibija užasno potresla, pa je nastavio:

„On [Lola] se takoreći pod mojom rukom razvijao, a i dok sam bio u inostranstvu, u Parizu, često je dolazio kod mene. To je bio vrlo pametan i nadaren mladić koji je mnogo obećavao. Za mene je to bio strašan udarac i ja

nisam mogao reći Ribaru šta se dogodilo, jer sam se bojao da će to na njega suviše teško djelovati. Nisam mu to rekao prije zasjedanja, ali mu se ipak jednog dana moralo saopštiti. Pitali smo se ko će mu saopštiti i drugovi su riješili da to ipak budem ja. I ja sam mu saopštio. Lola mi je, kad je polazio, dao jedno pismo i rekao da ga dam „Starom" kad budem smatrao za potrebno. To pismo je bilo zapečaćeno i ja sam, kad je Lola poginuo, riješio da ga pogledam. Lola je pisao kao da se oprašta, kao da je nešto predosjećao. Pisao je ocu, lijepo ga pozdravljao i kazao: „Dragi tata, ako bi se slučajno meni negdje nešto dogodilo, nemoj mnogo da žališ (a Ribar je već bio izgubio i drugog sina, Juricu), nego gledaj da drugovima daš što možeš od sebe". Mene je to pismo duboko potreslo i riješio sam, kad je već mene tako potreslo, da mu ga u onoj situaciji ne dajem i nisam mu ga dao".

Navečer je Vlado Zečević pozvao Ljubišu Jovanovića i Miru Sanjinu da bi mi prekratili noć. Slušao sam rado Ljubišu i bila mi je zaista lakša noć. Slijedeće prije podne na dan zasjedanja otišao sam do kapele na Jajačkom groblju, kamo je iz Glamoča ponet željezom okovani sanduk sa Lolinim tijelom. Rado se sjećam Titovih naloga Velebitu da spremi sanduk i sve ostalo za prenos u Jajce. On je lično odredio vrijeme, kako će se i kada sanduk iznijeti iz groblja, nositi ulicama Jajca i poslije kamionom prevesti na sigurno mjesto u Podgrmeču.

Ovdje se sjećam slučaja iz 1942. godine kada sam se s Lolom, Stevom i Lazicom, vozio seoskim kolima iz Jajca prema Bosanskom Petrovcu, otkuda smo sa Mošom produžili za Vrhovni štab u Mlinište. Nekoliko se puta Lolo interesirao za planinu Grmeč pitajući za ovu druga koji se s nama vozio kao vođa puta. U Kulen Vakufu, gdje se odvajaju ceste za Bihać i Petrovac zastali smo sa kolima da bismo, raspitujući se kod drugova iz Bosanske

Krajine, potvrdili mjesto gdje se nalazila planina Grmeč. „Divna planina — ponovio je Lolo nekoliko puta prije nego što se popeo na kola — moram jednom posjetiti tamo divne Krajišnike“. Kao da je nešto predviđao.

Poslije podne bio sam sa slikarom Kunom, dok je ukrašavao Dom, a predveče je Živa pakpapirom zamračio prozore u Domu, a za svaki slučaj je spremio i karbitske lampe. U sumrak je isključio i posljednji električni kabl na desnoj strani Plive za dio grada iza Doma, i Jajce je ostalo u mraku. Naše brigade sa pojačanom budnošću stajale su spremne na svojim položajima. Delegati su zauzimali mjesta u sali, a predstavnici grada i kotara i borci i oficiri na galeriji. Dvorana je bila ukrašena za svečanost. Uz portret druga Tita bili su i portreti premijera naših saveznika, s našim i njihovim zastavama. A preko cijelog dana drug Tito je obilazio delegacije i sa svakim pojedinim članom, odnosno viječnikom, pozdravljao se i inresirao gdje je i kojim poslom zadužen. Na sva pitanja o situaciji na ratištu, vanjskom i našem unutarnjem, o uspjesima naše borbe, o prijedlozima koji će biti stavljeni na dnevni red, davali su obavještenja Kardelj i Moša, tako da su viječnici već prije zasjedanja bili obaviješteni o svemu što ih je interesovalo.

Kada su viječnici i svi ostali zauzeli svoja mjesta u salu je stupio drug Tito. Njegov ulazak pozdravili su stojeći, oduševljeno manifestirajući svoju ljubav i svoje puno povjerenje najomiljenijem drugu, svom velikom vojnom i političkom rukovodiocu. Ovacije su se ponavljale nekoliko puta ustajanjem i aplauzom, klicanjem i skandiranjem „Mi smo Titovi, Tito je naš“.

Kao predsjednik Izvršnog odbora AVNOJ-a stupio sam tačno u 19 sati na govornicu, osjećao sam da me svi gledaju, mnogi sa suzama u očima, jer su znali svi da sam izgubio oba sina. Teško mi je bilo da im vraćam poglede,

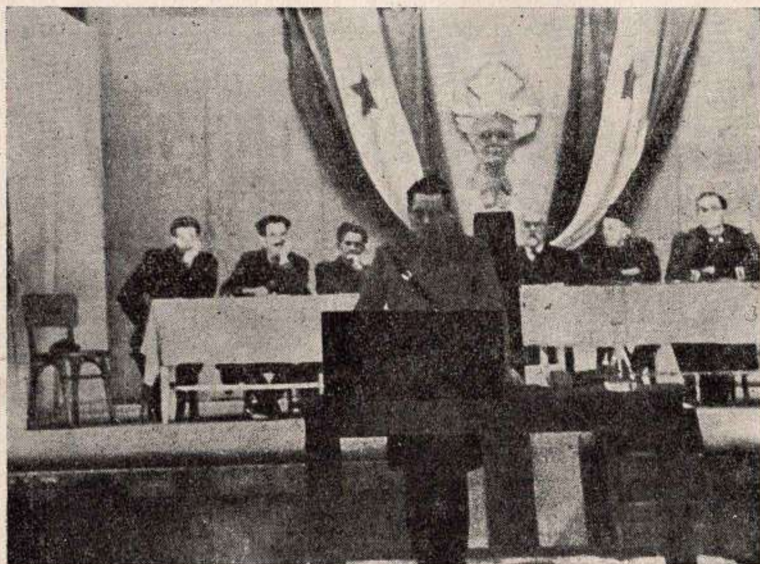
bojao sam se da neću smoći snage da izdržim njihove poglede. Oni su se opet bojali da neću moći izdržati kad budem govorio, jer su vjerovali da sam i ja kao i oni uzbuđen i da me prožimaju iste misli o velikom gubitku. Zato je u sali zavladala odjednom duboka tišina, koju sam nakon predhodnih formalnosti prekinuo progovorivši: „Objavljujem, da je drugo zasjedanje AVNOJ-a otvoreno". Zatim sam nastavio sa čitanjem izvještaja o radu Izvršnog odbora. Originalni tekst sačuvio sam kod sebe.

AVNOJ, kako je bio konstituiran u Bihaću godinu dana prije, kao najviše međustranačko političko tijelo, zaostao je za događajima. On nije više odgovarao revolucionarnim težnjama i zahtjevima naših naroda poslije velikih pobjeda Crvene armije, raspadanja fašističkog bloka, masovnog priliva boraca u našu Narodnooslobodilačku vojsku, pristupanja istaknutih političkih, kulturnih i javnih radnika našoj revolucionarnoj borbi, razbijanju Pavelićevog, Nedićevog i Rupnikovog izdajničkog aparata. A nije odgovarao ni zahtjevima naših boraca, naše revolucionarne narodne omladine, poslije nečuvenih napada i žrtava podnesenih u herojskim historijskim borbama četvrte i pete ofanzive. I zato je AVNOJ morao — s obzirom na rastuću snagu naše nove revolucionarne narodne vlasti, putem osnivanja i razvijanja narodnooslobodilačkih odbora, ne samo općinskih, kotarskih, već i okružnih, oblasnih, te konstituiranja zemaljskih antifašističkih vijeća i glavnih zemaljskih odbora, kao i političkih organizacija Narodnooslobodlačke fronte — da izmijeni svoj karakter i da se iz međustranačkog vrhovnog političkog tijela pretvori u najviši zakonodavni organ, a njegov Izvršni odbor da se pretvori u izvršni organ državne vlasti, u narodnu vladu. Opći zahtjev naših naroda bio je da AVNOJ, jer je on jedini proizašao iz krvave narodnooslobodilačke borbe, bude nosilac suvereniteta i prave istinske narodne vlasti, kako

je to kazao Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije u svom proglasu, upućenom početkom novembra 1943. godine, narodima Jugoslavije povodom nastupajućeg praznika oktobarske revolucije.

„Ali jedna stvar se nije izmijenila ni u toku posljednje godine dana, uprkos svim činjenicama koje smo naprijed naveli. To je politika izdajničke vlade, koja se sada nalazi u Kairu", rekao je drug Tito kao referent u svom historijskom uvodnom govoru na zasjedanju u Jajcu po drugoj tački dnevnog reda, koja je glasila: „Razvitak oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije u vezi sa međunarodnim događajima", i nastavio: „i koja, nažalost, još uvijek važi pred našim saveznicima kao legitimni predstavnik naroda Jugoslavije. Nemam namjeru da u ovom kratkom izvještaju ulazim podrobnije u to, zašto je to tako, zašto saveznici trpe tu vladu, koja nema nikakva oslonca u našem narodu, jer, preko svog ministra Draže Mihajlovića, sarađuje sa okupatorom već dvije i po godine protiv naše Narodnooslobodilačke vojske, odnosno protiv naroda Jugoslavije; zašto trpe vladu koja je izrazito reakcionarna i velikosrpska, što se naročito vidi iz njena sastava, jer u njoj učestvuju takvi ljudi kao što je poznati šestojanuarac Pera Živković i drugi. Ali jedno mogu kazati: nema ni jednog borca u Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima, koji ne bi osjetio bol u srcu, koji ne bi osjetio ogorčenje svaki put, kada pomisli da ta vlada, koja ima na duši toliko zločina i kojoj je mjesto na listi ratnih krivaca, još uvijek sjedi i uživa gostoprimstvo kod naših saveznika. Nama je vrlo dobro poznato da ta vlada čini sve što može da se na bilo koji način prokrijumčari u našu zemlju (to isto vrijedi i za kralja) — prije no što narod rekne svoju odlučnu riječ o njihovoj sudbini. Mi znamo i to da postoje u inostranstvu izvjesni reakcionarni krugovi koji podupiru tu vladu i kralja u njihovim nastojanjima. Ali mi znamo

i to da ogromna većina naprednih demokratskih elemenata u savezničkim zemljama iskreno želi da naš narod sam odluči o svojoj sudbini i stvori takvo državno uređenje, kakvo nađe za potrebno“.

Drug Tito podnosi referat na II zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. XI 1943. godine

Na zasjedanju okupljeni vijećnici, iznikli iz borbe, predstavljali su čitavu Jugoslaviju, sve njene narode i sve slojeve našeg društva. Još na prvom zasjedanju u Bihaću rezolucijom o organizaciji AVNOJ-a, bio je ovlašćen izabrani Izvršni odbor da pripremi izborni red po kojem će narodi, čim za to budu ostvareni potrebni uslovi, na slobodnim demokratskim izborima birati članove AVNOJ-a i tada je bilo predviđeno ukupno 250 delegata. Izbori se nisu mogli održati, pa je Izvršni odbor prepustio u nadležnost

istoj komisiji, koja je pripremala materijal za izradu prijedloga deklaracije i odluka o kojoj smo već govorili, da razmotri i pitanje izbora delegata za drugo zasjedanje i da o tome podnese svoj prijedlog. Izvršni odbor se složio s prijedlogom da delegate biraju zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja ukoliko su, odnosno ukoliko će biti konstituirana, a ukoliko nisu da delegate biraju u Sloveniji Narodnoosvobodilna fronta, u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, zemaljska antifašistička vijeća narodnog oslobođenja, a u Srbiji i Makedoniji glavni oslobodilački odbori. U broj od 250 delegata ubrojeni su, u prvom redu, vijećnici izabrani na prvom zasjedanju u Bihaću podrazumijevajući žive, kao i one koji su se održali, dok je ostatak raspoređen i jednako i ravnopravno na svih šest jedinica. Najmanja jedinica, Crna Gora, imala je jednaki broj delegata kao i najveća, Srbija. Delegati su birani ne samo sa oslobođene, već i sa neoslobođene teritorije.

Osnovni dokument sa zasjedanja u Jajcu je donesena deklaracija, u kojoj su rezimirane i precizirane osnovne postavke naše revolucionarne borbe, koje su dozrijele u periodu između prvog i drugog zasjedanja. To su konstatacije poznatih preduslova i pretpostavki u ostvarivanju tekovina izvojevanih u narodnooslobodilačkom ratu, odnosno narodnorevolucionarnoj borbi.

Donesenim osnovnim odlukama o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu i Nacionalnom komitetu — kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkog rata, te o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu, kao i odlukom o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije kraljevskoj vladi u inostranstvu, koje nazivamo s punim pravom historijskim i revolucionarnim — ostva-

rena je nova Jugoslavija s novom državnom organizacijom, s novom narodnom vlašću i s novim političko-pravnim i društveno-privrednim poretkom.

Novo revolucionarno ustavno i pravno stanje, ostvareno u Jajcu, ne izvodi se iz lažnog ustavnog stanja stare kraljevske Jugoslavije. Između nove i stare Jugoslavije prekinut je, izglasavanjem pomenutih odluka u Jajcu, svaki pravni kontinuitet i zato se s gledišta novog unutarnjeg ustavnog i pravnog stanja, nova Demokratska Federativna Jugoslavija ne smatra produženjem predratne Jugoslavije, dok se pridržava kontinuitet s međunarodnog pravnog gledišta, što je i pomenuto u odluci o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije, takozvanoj jugoslovenskoj kraljevskoj vladi u inostranstvu.

Deklaracijom i odlukama donesenim u Jajcu objavljeno je ostvarenje nove narodne Federativne Demokratske Jugoslavije, djelo oružane i jedinstvene revolucionarne borbe naroda Jugoslavije protiv fašističkih okupatora i njegovih domaćih izdajničkih slugu, stvaranje nove istinske i pravne narodne demokratije. Ništa, ni smrtonosni valovi agresija vršenih od okupatora, ni krvološni zločini njihovi i njihovih slugu, ni razne intrige i klevete kovane i širene u inostranstvu i u našoj zemlji, nisu mogli spriječiti pobjedu u konačnom ostvarenju težnji i zahtijeva naših naroda.

Svi vijećnici i gosti ustali su i frenetički su pozdravili druga Tita, kada je otpočeo sa svojim referatom. Sa napregnutom pažnjom i spontanim odobravanjem slušali su historijske odlučne riječi druga Tita o razvitku oslobodilačke borbe, koju je podijelio u četiri etape: prvo, na kapitulaciju predratne Jugoslavije i početak narodnog ustanka; drugo, na prerastanje partizanskih odreda u regularne vojne jedinice; treće, na prerastanje narodnooslobodilačkih odbora u pravu narodnu vlast i osnivanje AVNOJ-a, i, četvrto, na etapu pretvaranja AVNOJ-a iz

opštepartijskog tijela u najviše zakonodavno tijelo i stvaranje Nacionalnog komiteta kao privremene narodne vlade. Zatim su se ređali govornici iz raznih krajeva zemlje, prihvatajući sa neograničenim povjerenjem i oduševljenjem izvještaj druga Tita.

Sa spontanim i burnim ovacijama našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i njenom Vrhovnom komandantu izrazilo je zasjedanje u formi odluke svoje priznanje i narodnu zahvalnost Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda za izgradnju i organizaciju naše narodne vojske i za uspješno rukovođenje operacijama u borbi protiv neprijatelja. „Narodnooslobodilačka vojska najveličanstvenija je tekovina naše narodne oslobodilačke borbe“, glasi odluka, koju su vijećnici oduševljeno prihvatili.

Josip Vidmar je, u ime slovenačke delegacije, podnio poseban prijedlog da izabrano predsjedništvo AVNOJ-a donese odluku o dodeljivanju naziva *maršala Jugoslavije* vrhovnom komandantu drugu Titu. Svi vijećnici ustali su i pozdravili Tita dugotrajnim aplauzima i povicima. Kada se orkan od ovacija smirio, uzeo je riječ Moša Pijade i kazao:

„Ja sam drugovi poodavno za to, da u našoj vojsci uvedemo čin maršala i da ga u znak priznanja dodelimo Vrhovnom komandantu. Ali kada taj predlog nije dosada prihvaćen, ja sam srećan da ga je danas AVNOJ kao vrhovno zakonodavno telo naroda Jugoslavije aklamacijom primio. Tačno je i to da su i svi naši borci još onda, kada je izišao dekret Vrhovnog štaba od 1. maja 1943. godine o proizvođenju i unapređenju oficira odlučno težili i zahtevali da im njihov vrhovni komandant bude *maršal Jugoslavije*“.

Istovremeno sa primanjem Vidmarovog prijedloga primljen je i prijedlog da se u Narodnooslobodilačkoj voj-

sci uvede naziv maršala Jugoslavije i da ga dodijeljuje predsjedništvo AVNOJ-a. Na kraju je izabrano predsjedništvo AVNOJ-a, od predsjednika, pet potpredsjednika, dva sekretara i 55 članova.

U ime izabranih i u svoje ime ja sam, kao izabrani predsjednik, zahvalio ovim riječima:

„Poziv druga Tita, koji nam je noćas uputio, da ostanemo jedinstveni i borbeni, da čuvamo i branimo jedinstvo, da izdržimo do kraja, do konačne pobjede, neka nas napaja novom rastućom snagom i odlučnošću u svakom i u najtežem radu, možda i u početku bezizglednom na uspjeh. Neka nam taj poziv ostane u srcima kao poziv domovine da je što prije oslobodimo od dušmanina. Vi, drugovi i drugarice, imate tu sreću i zadovoljstvo, što ste članovi vijeća koje je sa odglasanim historiskim odlukama postavilo temelje nove Jugoslavije. Vjerujem, da ćemo i dalje do kraja prednjačiti u teškim borbama koje nas još čekaju. To je naša dužnost, najsvetiji domovinski vrhovni zakon današnjice i sutrašnjice. Uporedo s našom hrabrom Narodnooslobodilačkom vojskom, i pod vodstvom partije i druga Tita, moramo ostati primjer požrtvovanosti, borbenosti i jedinstva“.

Poslije toga odredio sam prekid sjednice i kraći odmor. Za to vrijeme održana je prva sjednica novoizabranog Predsjedništva. Popeli smo se na pozornicu i, stojeći u krugu, odglasali smo najprije odluku o imenovanju druga Tita za maršala Jugoslavije. Čim sam objavio da je odluka primljena, svi smo prilazili Titu, čestitali mu i grleći se s njim oduševljeno, kao u horu, jednstveno klicali: maršal Tito, maršal Tito... Vijećnici u sali, borci, gosti sa galerije, takoreći zanijemeli od uzbuđenja, sjedili su gledajući nas na pozornici kako se grlimo s Titom da bi zatim, kao po nekoj komandi, ustali i zapjevali složno, glasno: „Druže Tito, mi ti se kunemo...“ Dok su se stišavali

pjesma, aplaudiranje i skandiranje „maršal Tito," mi smo na pozornici odglasali odluke o imenovanju Nacionalnog komiteta, o priključenju Slovenačkog primorja slobodnoj Sloveniji, kao i o priključenju Istre i ostalih dijelova slobodnoj Hrvatskoj u Federativnoj Jugoslaviji, i na kraju o obrazovanju državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i nihovih pomagača.

U nastavku sjednice Plenuma primljene su, odnosno objavljene, i izglasane odluke Predsjedništva. Sala i galerija su u svečanom raspoloženju, vijećnici stojeći oduševljeno saslušali riječi Tita kojima se zahvalio na iskazanom mu povjerenju i odlikovanju, čime je i data čast u prvom redu našoj divnoj narodnoj vojsci.

„Njeni će udarci", kazao je on kao Vrhovni komandant, „biti još žešći da bi naši narodi oslobođeni doživjeli što skorije još veličanstveniji zbor. Doviđenja, u Beogradu na trećem zasjedanju", s tim je riječima završio maršal Tito svoj govor. I opet se dvoranom razlijegala bura oduševljenja. Vijećnici prilaze Titu i, sa suzama u očima, čestitaju mu čin maršala, pobjednika i oslobodioca. Zasjedanje je zaključeno 30. novembra ujutro u 5 sati. Izlazeći s pjesmom, vijećnici su poveli ispred Doma kozaračko kolo.

A dok smo mi u protekloj noći u oduševljenom zanosu deklarirali i formulirali tekovine izvojevane u narodnooslobodilačkom ratu, dotle su borbene jedinice na frontu širom čitave zemlje čvrsto i odlučno odbijale neprijateljske napade braneći osvojene položaje. Kuriri Vrhavnog štaba su hitali da na obližnje položaje raznesu vijesti o revolucionarnim odlukama drugog zasjedanja. Radio-stanice širom svijeta javljale su o ovom velikom političkom događaju.

Do podne istog dana (30 novembra) prisustvovao sam konferenciji, koju je Tito održao posebno sa delegatima

iz Hrvatske. On je, uz ostalo, spomenuo kako mu je dobro poznato da se protiv naše vojske bore, iako loše, hrvatski domobrani, stanoviti špekulanti iz Mačekove Hrvatske seljačke stranke, koji hoće posebnu tobože „Hrvatsku", a u istinu vode reakcionarnu protivhrvatsku politiku. Stoga domobrane moramo smatrati otvorenim izdaji-

Faksimil izvještaja dr Ribara podnesenog na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu 1943. godine

cama, jer su neposredno na strani okupatora, kao rezerva reakciji. Slušajući Titovo izlaganje, pravo da kažem mislio sam na Božidara Magovca, koji je, po mom mišljenju,

iako izabran za potpredsjednika Nacionalnog komiteta, ipak vodio politiku koja nije bila na čistoj liniji naše narodnooslobodilačke borbe, o čemu sam ja već i naprijed govorio.

Govoreći dalje o položaju i zadacima u Hrvatskoj naglasio je Tito još i ovo: „Za Hrvatsku je preko potrebna sloga, a tko zbog ličnih interesa unosi smutnju, treba ga ukloniti. Ne trebaju nam nepošteni, pa makar nam i koristili. Nema razloga za nepovjerenje prema komunistima. Hrvati su bili nosioci borbe prije rata, protiv velikosprske reakcije i oni moraju odigrati još značajniju ulogu ukoliko se ujedine u jedinstveniju borbu svih Hrvata i Srba na teritoriju Hrvatske u sklopu slobodne, demokratske, federativne Jugoslavije". Zaključio je: „Ma kako postojala velika opasnost, ne treba da se bojimo, ako je narod svijestan da se bori za sebe, a ta svijest se postiže upornim dokazivanjem, jer upornost je jača od tenkova i aviona. Da nije bilo upornosti s naše strane, ne bi pobijedila istina o nama u svjetskoj javnosti".

U podne nam je maršal Tito priredio ručak. Na njegov pozdrav, kojim nam je poželio zdravlje da bismo mogli izdržati dalje teškoće u borbama, koje nas sigurno čekaju, uz poziv da ostanemo vjerni ideji jedinstva naroda, ja sam u ime svih vijećnika odgovorio, zaželivši Titu da nas, kao i do sada, uspješno vodi od pobjede do pobjede na čelu naše junačke Narodnooslobodilačke vojske. Rastali smo se da bismo se poslije podne opet sastali, ali ne da se veselimo, već da ispratimo mrtvo tijelo Lolino, koje nas je čekalo na groblju.

S Titom sam se odvezao do groblja. Mrak je već prekrio puteljak, koji je vodio do kapele, u kojoj je ležao sanduk, prekriven crvenom i jugoslavenskom zastavom. Hladna kišica sipila je i u momentu kada su

borci iznijeli sanduk iz kapele i spustili ga na zemlju progovorio je Moša, da se u ime Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije oprosti s Lolom. I kada je on završio, a hor Kazališta narodnog oslobođenja pjevao pjesmu tužaljku, pojavio se ispred sanduka katolički svećenik Fra Bono da izvrši upokojeni obred za mtrvog Lolu. Odmah sam mu kao otac preko popa Vlade poručio da ne vrši obred. Ja sam se, kao otac, ponosio gvozdenom, borbenom i pročišćenom životnom linijom moga sina. Znao sam da je Fra Bono tada bio jedan od rijetkih simpatizera naše borbe među katoličkim fratrima i da će razumjeti moju iskrenu poruku. Poslije otpjevane tužaljke i puščane salve, ponesoše omladinci svog omiljenog druga i rukovodioca. Iza sanduka svrstala se i kretala povorka, prvi Tito, držeći mene pod ruku, a zatim članovi Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta i svi vijećnici AVNOJ-a, sva omladina, članovi općinskog i kotarskog Narodnooslobodilačkog odbora, stanovnici Jajca i mnogi seljaci iz okoline. Tiha pjesma razlijegala se putem, kojim je pratnja koračala, a žalobni zvuci prelijevali su se u snažnu i tvrdu prkosnu melodiju, da poslije poprime izraz krika za osvetom nad krvožednim neprijateljem, pa da se na kraju opet smire u blagi oproštaj.

Povorka je stala na trgu u centru grada gdje je čekao kamion. U ime Nacionalnog komiteta govorio je Slovenac Kocbek, pa kada je on završio pitao sam Tita da li bih ja mogao da govorim. On je moju želju svesrdno prihvatio. Ja sam, razumije se, improvizirao svoj govor, nemam o njemu svojih bilježaka, ali ipak znam da sam između ostalog i ovo kazao:

„Dragi moj Lolo, hoću da govorim tebi i tvom dragom bratu, mom dobrom Jurici. Bili ste dobra djeca, a kad ste odrasli, pustio sam, jer sam vjerovao u vas,

da se sami naobražavate i spremate za život. Bogatili ste se znanjem i ovo prenosili na svoje drugove. Vi ste sebi sami izabrali i odredili životnu liniju. I meni ste pomagali. Dali ste mi novi polet, ulili nove snage. U druženju s vama i vašim drugovima u meni je rastao i jačao duh borbe koji je vas prožimao. Uvijek ste zahtijevali od mene da budem i ostanem borben. Zavjetujem vam se da ću se potrostručenim snagama boriti do kraja i služiti našoj svetoj Narodnooslobodilačkoj borbi".

Sjećam se, dugo sam govorio, bolje reći razgovarao s mojim sinovima prije rastanka. Govoreći, ja sam ih gledao ispred sebe žive, s njima sam se rastajao, oni su odlazili da izvrše zadatke povjerene im od Partije, odnosno Tita i ni jednog momenta nisam pred sobom gledao mrtvački sanduk. Taj moj osjećaj krjepio me je, podavao mi snagu da govorim bez suza, iako su borci, koji su stajali pored sanduka, u suzama grcali od plača.

Veselje, koje je prije podne vladalo na trgu zbog donesenih odluka i imenovanja Tita za maršala, začas je zamuklo. Mjesto partizanskih pjesama čuli su se tužni uzdasi boraca i posljednji akordi pjesme tužaljke. A onda su borci ispalili posljednju počasnu paljbu, položili sanduk na kamion, s kojeg se u ime cijele omladine sa teškim bolom u srcu, sa suzama u očima, u grcanju, oprostio od Lole njegov najbliži suborac još iz najranijih dana u Beogradu, Mihajlo Švabić.

Kamion je krenuo do Grmeča, gdje su sanduk s mrtvim Lolom dočekali tamošnji drugovi i privremeno u šumi sahranili. Konačno ispunila mu se želja da dođe među borce u Grmeč, no ne živ, već mrtav.

Navečer sam s vijećnicima prisustvovao predstavi Gogoljevog „Revizora" koju je izvelo Kazalište narodnog oslobođenja. A slijedeći dan ujutro ispratio sam dru-

gove delegate iz Hrvatske i Slovenije, s kojima sam zajedno putovao na zasjedanje. Od njih sam, kao i od delegata Crne Gore, Bosne i Hercegovine, primio s mnogo divne drugarske sućuti pismene sažalnice. Isto prije podne prisustvovao sam zajedničkoj sjednici predsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta. Na ovoj je izabran Zakonodavni odbor u koji sam i ja ušao na prijedlog druga Tita. Njegova zadaća je bila da sprema projekte zakona, uredbi, odluka, statuta, potrebnih za organizaciju narodne vlasti, te poslovnika za omogućavanje rada predsjedništva. Ja sam lično predao prethodno drugu Titu prijedlog o djelatnostima koje spadaju u nadležnost predsjednika AVNOJ-a. Manje-više pobrojane su iste djelatnosti koje je imao i sovjetski Prezidijum.

Zakonodavni odbor sastajao se jedan ili dva puta za ono kratko vrijeme, dok smo se zadržavali još u Jajcu. Za ovo vrijeme nismo ništa definitivno odlučili, čini mi se da nismo svršili do kraja nijedan započeti posao. Sve je ostalo samo u planiranju projekata. Znam da smo govorili o potrebi postavljanja opštih teza o izgradnji narodnooslobodilačkih odbora, kao lokalnih organa narodne vlasti.

Na proglasu, koji je AVNOJ uputio narodima Jugoslavije, izišlom povodom donesene deklaracije i odluka na drugom zasjedanju u Jajcu 30. novembra 1943. godine, napisao sam ja „Prezidijum", umjesto „Predsjedništvo". Izabran je ovaj termin, kojim bi se ubuduće moglo razlikovati uže od šireg Predsjedništva AVNOJ-a. Uže, koje se sastojalo od predsjednika, potpretsjednika i sekretara zvalo se „Predsjedništvo Prezidijuma", a ovo zajedno sa ostalim članovima izabranim na zasjedanju (na broju 56) zvalo se dalje „Prezidijum", jer bi ispalo nezgodno, ako bi se zvalo „Predsjedništvo predsjedništva". A ipak se, već od samog početka djelovanja Predsjedništva

AVNOJ-a, osjećala potreba da uže predsjedništvo, koje se lakše sastajalo, bude na okupu redovno svakoga dana po izvjesnim konkretnim stvarima, za koje nije bio potreban plenum. Najprije smo to osjetili kada je trebalo predstaviti AVNOJ vani, saveznicima i ostalim stranim državama.

Radili smo u krugu fabrike karbida u jednom tunelu koji je bio izrađen za sklonište.

U dvjema barakama pored tunela smjestio se u jednoj drug Tito sa svojim štabom, a u drugoj Kardelj sa članovima Nacionalnog komiteta, koji nisu napustili Jajce (Bakarić, Frol, Ribnikar i drugi). Ovo je učinjeno, jer je neprijateljska avijacija sve češće nadlijetala Jajce. Pop Vlado i ja zadržali smo naše stanove u kući, koju nam je našao Tošo Vujasinović. U tunelu su bili postavljeni stolovi, klupe i uvedena struja, a bilo je i toplo, tako da se moglo raditi i po danu i po noći.

Na zajedničkoj sjednici Prezidijuma i Nacionalnog komiteta zaključeno je da se izda brošura o drugom zasjedanju. Za ovaj posao bio je zadužen sekretar Čolaković. Zajedno sa sekretarom predali smo Titu odluku Predsjedništva AVNOJ-a o njegovom imenovanju za maršala. Tom je prilikom kazao da me sekretar o svemu treba da izvještava, a naročito o onom što je zapadalo u nadležnost AVNOJ-a. Jednako nas je obavijestio, a bio je prisutan i Koča Popović, da ćemo morati da napustimo Jajce zbog neprijateljevih ispada u pravcu Jajca.

Istog dana posjetio nas je šef engleske misije major Dikin, izjavio mi je saučešće povodom smrti Loline i izručio pozdrave generala Maklena iz Kaira predajući mi njegovu pismenu kondolenciju:

„U Loli Ribaru partizani su izgubili jednog od najistaknutijih svojih mladih rukovodilaca, čovjeka, koji je trebao da odigra krupnu ulogu u stvaranju nove Jugo-

slavije. Znam da je to strašan udarac za vas, pored onog prije nekoliko nedelja, kada ste izgubili i drugog mlađeg sina Juricu".

S tim je riječima propratio svoju kondolenciju. Sačuvao sam pismo. Vidjeli smo se poslije nekoliko puta u Italiji, na Visu, u Aranđelovcu i u Beogradu, gdje sam mu predao naš orden. Mnogo sam ga cijenio kao našeg iskrenog prijatelja. Na Visu mi je darovao „džip", a kad sam došao bez njega u Aranđelovac, jer sam ga na Visu poklonio Nazoru, bilo mu je veoma žao. Izvinio sam se, jer sam putovao avionom, pa nisam znao kako ću s njim. On mi je odgovorio da sam mu ga mogao predati, a on bi ga, kao što je i svoj, dopremio avionom. I meni je dugo poslije toga bilo žao džipa, pogotovu kad sam doznao da ga je Nazor ostavio na Visu, kad je odatle polazio u Dalmaciju. Dikin je tom prilikom saopćio Titu uputstva dobivena od Maklena da će prvog lijepog dana krenuti prema Glamoču masivan avion za transport trupa, kojeg će pratiti noćni lovci. I zaista, za par dana otišla je u Glamoč naša misija sa Velebitom na čelu, a s njima uz ostale i ranjeni Milojević da bi se u Italiji podvrgao teškoj operaciji. Misija je sretno prispela u Aleksandriju.

Prije odlaska iz Jajca primio sam odštampanu brošuru o drugom zasjedanju, pa prelistavajući je našao sam sav materijal, osim moga izvještaja, o radu Izvršnog odbora. Misleći da je omaškom izostavljen odmah sam se interesovao kod sekretara Roćka, koji je i spremao materijal za štampu, no on mi nije znao ništa da odgovori. U Skradu sam prije odlaska u Sloveniju, doznao od Moše za razlog, kada smo razgovarali o daljem izlaženju lista organa AVNOJ-a „Narodno oslobođenje".

S načelnikom Vrhovnog štaba utvrdili smo tačan dan odlaska i smjer puta i selo u koje ćemo poći.

III DIO

Na putu smo. Jašim uporedo s mojim starim prijateljem Jambrišakom, „Glišom“, kako smo ga nazivali u našem omladinskom naprednom pokretu pred ostvarenje hrvatsko-srpske koalicije 1905. godine. Tužio mi se na srce, mnogo ga smeta tjelesna težina, a na nesreću sinoć se kupao u jako toploj vodi, a prostorija gdje se kupao i soba u kojoj je spavao nisu bile zagrejane. Razgovarajući o koječem, on je predviđao svoju skoru smrt, jer neće moći izdržati napore. Spominjao je sina, koji će se iznenaditi čim dozna da je član prve narodne vlade. Za svoju suprugu mnogo se brinuo, jer se bojao da će je u Beogradu zatvoriti zbog njega. Tješio sam ga da se moja supruga, otkako smo sva trojica u partizanima, snašla i odmah sklonila da ne bude na dohvat neprijatelju, pa će tako vjerojatno i njegova.

Kada se naša kolona — u kojoj su pored članova Predsjedništva AVNOJ-a, Moše Pijade, Marka Vujačića, Josipa Rusa, Rodoljuba Čolakovića, Radonje Golubovića i mene, bili još i članovi Nacionalnog komiteta, Milivoj Jambrišak, Vlado Zečević i Edvard Kocbek, te Mošina drugarica Lepa, — prešavši dobar dio puta, zaustavila da bismo se malo odmorili, Jambrišak se veoma raspoložio, osjećao se kao preporođen, pa je, pričajući duhovito svoje razne dosjetke, poželio da ostane sjedeći tako

u razgovoru što se dulje može. Bilo mu je žao, a i teško, što mora da ustane na poziv vođe puta Toše Vujasinovića. Odbio je da zajaši, jer će pješačiti, šaleći se da mora praviti kuru za mršavljenje. Učinivši nekoliko koraka pao je i odmah izdahnuo od srčane kapi. Drugi dan ujutro sahranili smo ga ispod jednog stabla do sela Vitovlja, gdje smo i prenoćili. Njegova supruga i sin nisu tražili da mu se tijelo prenosi, čak su se protivili prenosu, nakon što su se u pratnji njegovog najbližeg i najboljeg prijatelja i suradnika u Jugoslavenskom odboru, za vrijeme prvog svjetskog rata, Ante Mandića, uvjerili na licu mjesta da je mjesto bilo s velikom pažnjom drugova odabrano kao najljepše u okolini mjesta, koje je i pokojnik neposredno pred smrt osmotrio kao divno za odmaranje.

Preko sela Korićane, gdje smo odlično ručali zahvaljujući pažnji komande mjesta, stigli smo u sumrak u određeno nam selo Kovačeviće. Prespavao sam sa Vladom Zečevićem u jednoj brvnari bez stakla na prozorčetu, a ostali u kući muslimana, simpatizera našeg pokreta. Rano ujutro ustao sam dobro ozebao, jer sam bio pokriven samo jednim ćebetom i požalio sam se tom muslimanu, zbog čega su me ukorili drugovi, jer to nisam smio, ali su me i preselili u njegovu kuću.

Po savjetu političkog komesara iz Šipraga, napustili smo Kovačeviće i nastanili se podno jednog višeg brijega u šumi u zaselku Jova, u jednom sopčetu male brvnare, koja nam je svima služila za zadržavanje preko dana. Radio-aparat otvarali smo dok smo svi bili na okupu, jer smo morali štedeti baterije. Tako smo imali mogućnost da u šumi, u velikom snijegu i studeni, slušamo vijesti koje je emitirala naša radio-stanica „Slobodna Jugoslavija", naročito komentare strane štampe,

povodom donošenja odluka u Jajcu. Sa zadovoljstvom smo konstatirali poboljšanje odnosa naših saveznika prema našoj narodnooslobodilačkoj borbi.

U svojoj emisiji od 22. decembra 1943. godine javila je naša stanica da je 27. novembra poginuo Ivo Ribar, sekretar Saveza komunističke omladine Jugoslavije, sin dr Ribara, predsjednika AVNOJ-a sa slijedećom napomenom:

„Smrt Ive Ribara veliki je gubitak ne samo za omladinu Jugoslavije, već i za čitav naš narod, jer je poginuo čovjek, koji je uvijek radio za dobrobit naroda, neizmjerno ga volio, kao i svoju rodnu grudu. Blagodareći velikim sposobnostima njegovim iskovano je jedinstvo naše omladine u borbi protiv okupatora, jer je on bio učitelj i rukovodilac naše omladine, koja je našem NO pokretu dala stotine hiljada izvrsnih boraca i rodoljuba, koji se junački bore u redovima naše vojske. Sa njegovim imenom nerazdvojno je povezan slavni omladinski antifašistički pokret u našoj zemlji, koji se počeo razvijati prije nekoliko godina pod njegovim neposrednim rukovodstvom. On je uživao veliki ugled i poštovanje među demokratskom omladinom čitavog svijeta, koja se sjeća njegovih vatrenih omladinskil govora u Brislu, Ženevi i Parizu, održanih na međunarodnim omladinskim kongresima 1935. i 1936. godine. On nije predstavljao samo omladinu Jugoslavije, već je bio član i predsjednik raznih omladinskih komisija, koje su pretresale najvažnija pitanja o stvarima i zadaćama omladine u borbi protiv fašističke opasnosti,- koju je mladi Ribar već onda jasno uočio. Kada su se crni oblaci nadnijeli nad našom domovinom poslije okupacije Austrije i Čehoslovačke, on je u člancima koje je pisao u ilegalnoj štampi, pozivao našu omladinu da se čvrsto zbije u borbi protiv fašističke

opasnosti za zaštitu domovine. Čitava se naša omladina sjeća njegovog govora 27. aprila 1941. godine u Beogradu na Terazijama kada ju je pozivao da obrati svoj pogled na sjeverne granice naše zemlje, gdje su bile spremljene njemačke divizije. On je tada u vezi s tim završio svoj govor riječima našeg velikog pjesnika Đure Jakšića „... sve dotle do tog kamena..." Pred napad fašističke Njemačke na našu zemlju Ribar je pozvao našu omladinu, da s puškom u ruci brani svoj narod i domovinu. Kada je engleska omladinska delegacija posjetila Beograd, on je podvukao da će omladina Jugoslavije biti prva, koja će sa oružjem braniti svoju domovinu. On je ukazivao put kojim treba da pođe omladina. Poslije sloma stare Jugoslavije, mladi je Ribar neumornim radom organizirao partizanske odrede, idući iz jedne pokrajine u drugu, pozivajući omladinu na oružje. On piše članke, drži govore, a prije godinu dana istupa na prvom antifašističkom kongresu omladine Jugoslavije u Bihaću i pod njegovim rukovodstvom organizira se Ujedinjeni antifašistički savez omladine Jugoslavije, oko koga se okupilo preko stotine hiljada mladih. Nikakve teškoće nisu mogle slomiti njegovu volju i energiju. Kada su njemački razbojnici u takozvanim kamionima smrti ugušili hiljade i hiljade mladih, među kojima je bila i njegova vjerenica, prije izvjesnog vremena poginuo mu je i brat Jurica, a najzad 27. novembra prekinuli su njemački razbojnici i njegov život. Omladina Jugoslavije, koja sa puškom u ruci sveti smrt svoga omiljenog Ive Ribara, obraća se njegovom ocu predsjedniku AVNOJ-a, koji je u ovoj velikoj oslobodilačkoj borbi izgubio dva sina, sa zakletvom da će osvetiti njegovog i svoga ljubimca. Ime Ive Ribara vječno će živjeti u srcima naše omladine i našega naroda".

Ovo saopćenje, otkucano na mašini za radio-vijesti „Slobodne Jugoslavije“ od 22. decembra 1943. godine sačuvao sam i kod sebe spremio sa ostalim dokumentima kao uspomenu na Lolu.

Odmah poslije odlaska u zaselak Jovu, Moša je u jednom sopčetu u drugoj brvnari, sjedeći cijeli dan pri zagušljivom karbitnom osvjetljenju, pristupio junački poslu. Kada je bilo vrijeme večeri, dolazio bi sa svojim društvom u kućicu gdje sam ja stanovao s mojim društvom i tu bi pored slušanja radio-vijesti razgovarali o problemima, koji su nam se ukazivali pri razrađivanju odluka sa drugog zasjedanja. Diskutirajući o projektu Uredbe o narodnooslobodilačkim odborima kojeg je spremio Moša, složili smo se u tome da mi ne možemo biti neka komisija, koja bi bila sposobna za izradu prijedloga, ali da ipak svaki od nas, kao pojedinac, može podnositi nacrte, koji će biti upućeni Zakonodavnoj komisiji. Zato je Moša lično i dostavio Kardelju, kao predsjedniku Zakonodavne komisije, svoj nanovo razrađeni nacrt Statuta AVNOJ-a, koji bi poslužio kao koristan materijal komisiji za izradu prijedloga.

Također smo se složili da bi, povodom pomenutog projekta Uredbe o narodnooslobodilačkim odborima, trebalo prethodno izraditi deklaraciju o narodnoj vlasti, koja bi sadržala osnovne principe, odnosno ustrojstvo i karakteristiku narodne vlasti, kako bi poslužila za izradu uredbe o raznim organima vlasti, u prvom redu o ustavnoj državnoj upravi i o narodnooslobodilačkim odborima, ne samo u okviru Jugoslavije, već i pojedinih zemaljskih jedinica. U ovim našim diskusijama bio je žučan i ličan Radonja Golubović, drugi sekretar AVNOJ-a, koji je osporavao pravo Zakonodavnom odboru (komisiji) da je on jedini sposoban i ovlašćen upućivati prijedloge nadležnom zakonodavnom tijelu Predsjedništvu

AVNOJ-a. A bila je i njemu dobro poznata odluka o nadležnosti tada izabranog Zakonodavnog odbora, jer je sudjelovao na zajedničkoj konferenciji Predsjedništva i Nacionalnog komiteta u Jajcu. Učestvujući u diskusiji, ja sam kao predsjednik AVNOJ-a upoznao drugove s radom prvih sjednica Zakonodavnog odbora održanih još u Bihaću, zadržavajući se uglavnom na planiranju raznih projekata, s tim da bi trebalo najprije postaviti teze o izgradnji narodnooslobodilačkih odbora, kao lokalnih organa narodne vlasti, a uz to i sa činjenicom da je Izvršni odbor AVNOJ-a u januaru 1943. godine u Bihaću, na jednoj od svojih sjednica, pretresao nacrt odluke o mjesnim odborima, kojeg je izradio i podnio tadanji povjerenik za unutarnje poslove Mile Peruničić. Po ovom nacrtu nije donijeto rješenje, jer se tada smatralo da još treba raditi u smislu naredbe Vrhovnog štaba od septembra 1942. godine, na osnovu kojeg su bili raspisani i sprovedeni izbori za narodnooslobodilačke odbore u Bosanskoj krajini, Kordunu i Lici, iako je Ivan Milutinović, još na prvoj sjednici Izvršnog odbora, meni, kao predsjedniku, stavio na brigu da preuzmem inicijativu za donošenje odluke, koja bi izmijenila i dopunila izvjesne odredbe pomenute naredbe Vrhovnog štaba.

Dok smo još tako diskutirali u Jovi, vjerovao sam u mogućnost skorog našeg povratka u Jajce, kako bih mogao učestvovati u radu Zakonodavnog odbora, no neprijateljska šesta, pa poslije i sedma ofanziva omele su potpuno i rad ovog odbora, naročito otada kada se i Vrhovni štab morao povući iz Jajca.

Preko dana rado sam izlazio nekoliko puta u šetnju, obično sa Josipom Rusom, koji je bio uvijek spreman da pješači, ne tužeći se nikada ni na zimu, ni na snijeg koji je obilno padao, te smo ga morali dnevno razbacivati i praviti staze da bismo se lakše mogli kretati u

šetnji. Obično bismo se išetali na brijeg, otkuda bi nam se za vrijeme sunčanih dana otvarali u jutro, a i uvečer pri zalazu sunca, prekrasni pejzaži prema planini Vlašić. Sa Rusom sam dnevno svakog jutra izvodio redovne sokolske vježbe a poslije ovih, moj pratilac Lazica trljao nas je snijegom po tijelu.

U Jovi smo dočekali Novu 1944. godinu, slušajući radio-vijesti i pjesme, i improvizirani zabavni program, koji su vježbali i izvodili Mošina drugarica Lepa, pop Vlado i Marko Vujačić. Lepa i Vlado su pjevali, a Marko je nastupio kao guslar, dakako bez gusala, recitirajući narodne pjesme, a kujući pritom i svoje vlastite deseterce. Sa čašicom rakije čestitali smo jedno drugom Novu godinu, a tako i našoj vojsci sa našim maršalom drugom Titom.

Međutim, u Jovi nismo bili više sigurni i morali smo da je napustimo. Slušao sam pažljivo prijedloge naših „stratega“, kako ćemo i na koju stranu. Jedan, da se povučemo dublje u planinu Čemernicu i da čekamo, drugi, da se vratimo u Jajce, treći, da čekamo Tošu Vujasinovića, koji nam iz Jajca donosi poruku Vrhovnog štaba. Poruka je glasila da čekamo, no kako su nam se približavale neprijateljske jedinice, Roćko je otišao u Jajce s prijedlogom da se povučemo u Bosansku krajinu.

Na sam pravoslavni badnjak stigli smo iz Korićana u Jajce, umorni, ozebli, a i gladni. Cijeli dan od jutra, šibani vjetrom, jašući po debelom snijegu, jedva smo dočekali zagrijane sobe krevet i večeru. Od Tita smo dobili poruku da smo kao sutra njegovi gosti, no od toga nije bilo ništa, na našu veliku žalost. Već rano u zoru najavljen je pokret i skup pred željezničkom stanicom Jajce.

Nijemci su s tenkovima prodrli iz Banja Luke u Mrkonjić, spremni za pohod u Jajce. Zato je u noći bila

naređena evakuacija svih i svega što je bilo naše u Jajcu. Na stanici smo dulje čekali na utovar konja i ostalog, i dobro prozebli, no konačno smo se smjestili u marvene vagone. S našom grupom bili su Kardelj i Vida Tomšič. Voz je krenuo, ali se jedva micao, što je otežavalo putovanje, jer u vagonima nije bilo sjedala i morali smo stajati kao ukopani svaki na izabranom mjestu.

Kod Šipove izlazimo iz vagona, čekamo na prebacivanje konja i komore preko potoka Pljeve. U selu Sokolac zadržali smo se čekajući četu partizanskog odreda koja će nas dalje pratiti na našem putu.

Jašući prema Mliništu, pored brdskog potoka Pljeve, osjećao sam u mislima ovaj borbeni ustanički kraj, njegovog legendarnog narodnog heroja Simu Šolaju, poginulog na Kupresu u borbi protiv ustaša. Bila je noć, kada smo se zaustavili u selu Jovanovići. Mnogo smo zaplašili domaćina kuće, u koju smo ušli s molbom da kod njega prenoćimo. Sa svojom družinom, okupljenom oko ognjišta, a on sam ležeći jedva je odgovarao na naše pozdrave i molbu. Ali nakon što je pop Vlado otpjevao „roždestvo", pošto je bio Božić, ponudio nas je rakijom. A onda kada se Marko, sa podignutom čašom, prekrstio i izrekao zdravicu, poželevši kući napredak i božji blagoslov, oni su se raspoložili i zamolili nas da se prihvatimo pečenja, koje je ležalo pred njima. Meni su dali najbolje ležište, spremili mi u koritu tople vode, pa tako okupan, sit, u toploj sobi, zaspao sam čvrsto, sve dok me nije probudio sumorni glas Tošin: „Pokret".

Čudilo me da smo u noći krenuli, da se žurimo bez predaha po teškoj, skoro neprohodnoj prtini i tek sam na Mliništu doznao za opasnost kojoj smo, samo zahvaljujući budnosti Tošinoj i komandira Prateće čete, u pravo vrijeme izmakli. Morali smo žuriti da nam se ne bi Nijemci isprečili na drumu Mrkonjić—Glamoč i ovaj je

trebalo forsiranim maršem što prije dohvatiti i prijeći.

S Mliništa, gdje sam se 1942. godine prvi put sreo s Titom na oslobođenom teritoriju, dolazeći s Lolom, Stevom i Lazicom sa Korduna, spustili smo se u Glamočko polje. Dan je svijetao i jasno sam opažao ostatke izgorjelog aviona, kraj kojeg je prosuta krv mog Lole. Bolna rana koja se neće nikada zaliječiti. Pale su mi na pamet Loline riječi u praskozorje narodnooslobodilačke borbe: „Mi polazimo u najveću od svih borbi. Mi smo vojska slobode, budućnosti. Vjerujemo u svoje snage, u snage naroda i stvari za koju smo spremni dati svoje mlade živote. Mirno bez riječi". Kad je počela oružana borba Lolo je sokolio svoje drugove: „Nikakva žrtva za otadžbinu nije velika". Pao je od neprijateljske avionske bombe. Mirno bez riječi. . . Studen je vjetar brisao i pokupio sav snijeg s tog polja, nanevši ga na drugoj strani u zavjetrinu u velike hrpe, koje se zapažaju u obliku bijelih piramida.

Opet sam po drugi put u selu Vagnju. Prvi put prije godinu i po dana zajedno s Lolom, kada smo se tu rastajali, on u Dalmaciju ja u Liku. Rastajući se, prisjetio me je da se javljam Jurici preko njegove divizije.

U Vagnju sam se sastao s mojim starim, dobrim prijateljem advokatom Jakovom Grgurićem, jednim od glavnih rukovodilaca Hrvatske seljačke stranke u Bosni. I on je ostavio porodicu, pa iako star i bolestan, sklonio se i povezao s partizanima. Uz ostalo, on se zanimao za Izvršni odbor Hrvatske seljačke stranke, koji je izabran pred zasjedanje ZAVNOHA-a u Plaškom. U razgovoru otvoreno sam ga obavijestio da ja lično nemam povjerenja u Magovca. Želji njegovoj da upozna i ostale članove našeg kolektiva nisam mogao udovoljiti. Poslije rata, sve do svoje smrti, bio je savezni narodni poslanik, te potpredsjednik Narodne skupštine Bosne i Hercegovine.

Preko Rora, četvrti put, smo došli u naše slavom ovjenčano herojsko mjesto Prekaju. Narodna, vojna i pozadinska vlast odlično su funkcionisale. Svi smo bili dobro smješteni. Omladina nas je dočekala i ispratila zastavama, pjesmom, stajala nam na usluzi cijelo vrijeme. Drugarice nam oprale i osušile sve što smo imali zamazano, okrpale nas, a da ih za sve to nismo molili. Za uzdarje podario sam ih sa najnovijom Lolinom fotografskom snimkom. Išla je iz ruke u ruku a svi su je osmatrali sa suzama u očima.

U Drvaru smo odsjeli u Komandi područja, gdje smo održali sjednicu kolektiva, na kojoj je Moša iznosio sve naše propuste i griješke, počinjene dotada na našem putu. Iz Drvara istim putem, kao i poslije pete ofanzive, preko Bastaje ili Bastasa kako neki kažu, krenuli smo za Liku. Komandant mjesta u selu Boboljuske zadržao nas je na ručku. Poznajući dobro put, strm otuda prema rijeci Uni, niz koji se mora pješice spuštati do sela Martin—Broda, predložio sam da krenemo što prije da ne bismo zanoćili.

Una nije široka, ali je puna virova, a preko rijeke moralo se prelaziti platicama između vodenica (mlinova) kojih ima više, jedna do druge. Prebacivši se na drugu stranu, u Liku, čekali smo u maloj kućici da bi se sve spremilo i osiguralo za dalji put.

Bila je ponoć, s punim mjesecom i velikim mrazom, kada smo krenuli i morali preći glavni drum Donji Lapac—Knin kojim su svake noći prelazili neprijateljski kamioni i tenkovi. Ubrzanim jahanjem, što prije, trebalo je da stignemo u ličko selo Mazin. Vođa puta je Tošo Vujasinović, a s njim domaći ljudi, kao vodiči. Krećemo prtinom preko šumskog prosjeka upravo do navrh brijega uz pratnju čete Bosanskog odreda. Stroga konspirativnost ponavljana je nekoliko puta. Odjednom smo izgubili

prtinu, zalutali i morali da čekamo da bi vodiči pronašli nastavak prtine. Dotle, da mi ne bi prozeble noge, ako bih stajao mirno u dubokom snijegu, ja sam se popeo na jedno onisko rašljavo bukovo stablo, sa prikladnim granama za naslon. U tom sam se položaju zadovoljno osjećao i odmorio tako da me je iznenadio pokret.

Jahati više nismo mogli, uspon je bio visok, snijeg dubok do koljena i trebalo ga je gaziti. U tom velikom naporu pri izvlačenju nogu iz snijega morao sam se i smijati, dok je Josip Rus pričao Marku Vujačiću kako je to jedna odlična gimnastika za nožne mišiće. Ipak smo brzo izišli na čistinu — kamenjaru bez snijega, jer ga je vetar oduvao — niz koju smo se spuštali sve do ravnice pred selom Mazin, gdje su nas prihvatili stražari komande mjesta i poveli u već spremljeno konačište.

Ujutro, pred odlazak iskupila se omladina, a iz prikrajka prilazio je ravno k meni u ličkom kožuhu s ličkom kapom, ostariji, ali snažan čovjek, stao je mirno, tri koraka ispred mene, i, pozdravljajući me po vojnički, glasno raportirao na njemačkom jeziku da je u Mazinu sve u redu i da možemo mirno krenuti naprijed. Iza toga predstavio mi se: Marko Ilić, vaš bivši vodnik u prvom bataljonu bivšeg austrijskog pješadiskog Jelačić puka za vrijeme prvog svjetskog rata. On me je, dakle, nakon toliko godina prepoznao i, razumije se, dekonspirirao našu grupu. (Pre tri godine bio sam u Rimu i u našoj ambasadi upoznao i našeg tadanjeg vojnog atašea generala Ilića. On mi je saopćio da mu je otac, kada se prvi put poslije rata svratio kući, ispričao moj susret s njim).

Iz Cerovca, gdje smo se zadržali dan i noć čekajući kamion, odvezli smo se konjskom zapregom u Udbinu. S jedne i druge strane puta pratili su nas na konjima borci i oficiri jedne dalmatinske brigade. A put kojim smo prolazili zaista nije bio bez opasnosti, kako su nas

uvjeravali drugovi u štabu brigade, jer su se još uvijek provlačile njime razbojničke četničke zasjede.

Iz Udbine smo produžili putovanje kamionom i na putu u Otočac zaustavili se u Korenici. Lazica mi je javio da me čeka moj šofer Ivo Božičević sa automobilom, koji me je ostavio prije skoro dva mjeseca pred ulazom u Ličke šume, kada smo polazili iz Otočca na zasjedanje u Jajce.

U Otočcu, jedva što smo ručali, obavijestili su nas Ivan Gošnjak, komandant, i Velimir Terzić, načelnik Glavnog štaba Hrvatske, da odmah moramo dalje zbog neprijateljske koncentracije u Gospiću, savjetovavši nam da se povučemo u Plaški, gdje se već nalazi Izvršni odbor ZAVNOH-a. Putujući preko planine Mala Kapela iz Otočca u Plaški, pomenuo sam Vladi Zečeviću da ću se i treći put vratiti iz Plaškog u Otočac, dok smo stajali pred kućom Đure Kosanovića, koji nas je lijepo prihvatio prigodom zasjedanja ZAVNOH-a. Na prozor je izišla njegova supruga u crno zavijena i u plaču nas obavijestila da je Đuro ubijen. Od komandanta mjesta saznali smo da je to zbog veze sa četnicima. U istoj kući u susjednom stanu nastanili smo se kod jednog željezničkog radnika. Samo što smo malo prospavali, počela je evakuacija i mi smo se ponovo, istim putem, vratili u Otočac, a odavle preko Žute Lokve zaustavili u Brinju, gdje se nalazio štab divizije sa komandantom Veljkom Kovačevićem. Tu sam našao Pepicu Kardelj, koju sam od prije poznavao iz Bileća, gdje sam posjećivao internirce u logoru.

Preko Drežnika, Jasenika, Begovog Razdoblja, stigli smo u Mrkopalj, gdje sam noćio u kući jednog mog znanca i političkog prijatelja, a slijedećeg jutra sastao sam se u Delnicama s nekoliko poznatih još iz 1927. godine, kada sam ih obilazio kao kandidat Demokratske stranke

pri izborima za Narodnu skupštinu. Tako sam nehotice i drugi put dekonspirirao našu grupu. S malo zadržavanja u Delnicama, razgovarajući s prijateljem Tausanijem, advokatom, koji je učestvovao u našem narodnooslobodilačkom pokretu i kao takav, jer je dolazio u Otočac na konferencije, bio poznat članovima Izvršnog odbora ZAVNOH-a, stigli smo u turističko mjesto Skrad u „Pension" poznate mi vlasnice sa Sušaka. Sobe divno uređene, spremljene, čekale su nas kao svoje turističke goste. Tu smo se nalazili nekoliko dana, pošteno odmorili i uredili. Prvi put poslije Jajca ovdje smo, sjedeći za stolom, mogli održati konferenciju našeg kolektiva, na kojoj smo donijeli odluku da pripremimo materijal za štampanje četvrtog broja lista „Narodno oslobođenje". Poslije prvog zasjedanja u Bihaću izišla su tri broja, štampana u partijskoj štampariji u Drinićima, blizu Bosanskog Petrovca. Urednik lista bio je poznati novinar, partizan Stojan Cerović, o kome sam već dao podatke. Četvrti broj trebalo je da se pojavi odmah poslije drugog zasjedanja u Jajcu pod uredništvom Moše Pijade. On lično spremio je i špigl listu.

U uvodu, koji je sačuvan, na papiru rukom ispisano stoji:

„U ovom broju Narodnog oslobođenja, prvom posle zasedanja u Jajcu, trebale su biti objavljene i sve odluke toga zasedanja, ali s obzirom da list iz tehničkih razloga izlazi s velikim zakašnjenjem, a sve odluke zajedno sa referatom druga Tita bile su odmah posle zasedanja objavljene u zvaničnom izdanju Predsedništva AVNOJ-a, u brošurama na srpskom, hrvatskom i slovenačkom jeziku, te po celoj zemlji preštampavane i komentarisane u listovima i posebnim brošurama, to je pretsedništvo AVNOJ-a rešilo, da u „Narodnom oslobođenju" ne objavi pomenute odluke, te upućuje na svoja posebna izdanja, od kojih je izdanje na srpskom jeziku bez grešaka i sadrži zvaničnu numeraciju pojedinih odluka."

Na crno uokvirenom papiru otkucano je mašinom saopćenje Predsjedništva AVNOJ-a o poginulim i umrlim članovima u periodu između prvog i drugog zasjedanja. To su: Nurija Pozderac, dr Simo Milošević, Veselin Masleša, Stojan Cerović, Mirko Vešović, Žarko Zrenjanin, Simo Bjelajac, Vojin Gajić, Bora Kovačević, Nikola Srdić i Ivo Lolo Ribar.

U ovom četvrtom broju bili su spremljeni i u Skradu napisani ovi članci: „Istorisko zasedanje AVNOJ-a u Jajcu" od dr I. Ribara; „Nova Jugoslavija pred svetom" od E. Kocbeka; „Mesto Srbije u oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije", „Slobodna Makedonija u bratskoj demokratskoj zajednici južnoslovenskih naroda" od M. Pijade; „Šesta ofanziva" od S. Filipovića; „Težnja Slovenaca za slogom, jedinstvom i državnom zajednicom naroda Jugoslavije" od I. Rusa; „Crna Gora i Boka u borbi za federativnu Jugoslaviju" od M. Vujačića; zatim „Spoljni položaj Jugoslavije posle odluka u Jajcu", i još nekoliko manjih članaka.

Međutim ovaj četvrti broj „Narodnog oslobođenja" nije izišao. U to je vrijeme bjesnila šesta ofanziva, koja je omela njegovo štampanje. Potom se 1. marta 1944. godine pojavio list „Nova Jugoslavija" u kojem je djelimično objavljen materijal predviđen za ovaj broj „Narodnog oslobođenja". Pojavom časopisa „Nove Jugoslavije" prestala je potreba izlaženja lista „Narodno oslobođenje".

Na dnevnom redu održanih konferencija kolektiva bili su: razmatranje političke situacije; rad narodnooslobodilačkih odbora; ocjena naših propusta i griješaka počinjenih od Drvara do Skrada, te razno. Po prvoj tački, najviše su tražena objašnjenja o izvjesnim zbivanjima na terenu oslobođenog teritorija. Ja sam prema mojim sačuvanim bilješkama iznio izvjesne pojave u Gorskom

kotaru, za koje sam doznao u Mrkoplju i Delnicama, nastale favoriziranjem nazovi pristalica Hrvatske seljačke stranke od strane izvjesnih organa naše narodne vlasti, čije izjave nisu bile na liniji naše narodnooslobodilačke borbe, a bile su usmjerene u pravcu sporazumijevanja sa izvjesnim članovima iz vodstva Hrvatske seljačke stranke u Zagrebu, nešto slično što je radio i Magovac. Kardelj je iznio nutarnju i vanjsku političku situaciju, a s Mošom je davao objašnjenja povodom iznošenja raznih zbivanja na terenu.

Ponavljam ovdje ono što sam već jednom spomenuo, o štampanju izvještaja o radu Izvršnog odbora na zasjedanju u Jajcu, koji do tada još nije bio nigde odštampan. Zato sam predložio da se odštampa umjesto ovog uvodnog članka, koji sam već bio predao Moši, no on se nije složio s mojim prijedlogom, ali iako me njegovo obrazloženje nije zadovoljilo, ipak me je potpuno uvjerilo.

Prošlo je osam dana otkako smo došli u Skrad. Kardelj nam je saopćio da ćemo poći u Sloveniju. Komandant Glavnog štaba Slovenije Stane Rozman došao nam je pravo pred odlazak, no ne samo da nas posjeti, već i pomogne kao vodič na putu do naše nove nastambe u Sloveniji. Kardelj, Kocbek, Filipović, Rus, Vujačić i ja bili smo u drugoj grupi, a u prvoj, kao prethodnica, ostali drugovi iz našeg kolektiva. Spuštajući se u pokretu prema rijeci Kupi, koju je trebalo da pregazimo u noći na konjima, priopćio sam Kardelju da poznam dobro kraj kojim idemo, kao i onaj slovenački preko Kupe, jer sam dolazio preko ljeta redovno na nekoliko dana u mjestance Zapeć u posjetu sestri moje supruge. Ona posjeduje malu pilanu i kuću na Kupi, gdje sam se s Lolom i Juricom kupao i lovio ribe, pa sam mu preporučio da odjašimo

do nje, gdje ćemo moći dobro da prespavamo, a ujutro rano ispod slapa pregazimo Kupu i zaštićeni grmljem odjašimo u Črnomelj, a da ne bi trebalo ni svraćati u Stari Trg. Nije se složio sa mnom, navodeći da bi se, jer sam u selu poznat, otkrili i da je bolje još u noći preći Kupu i prenoćiti u Starom Trgu, kako se bio i dogovorio sa Rozmanom.

Odlučeno je u našoj grupi, na prijedlog Kardelja, da najprije on i Zečević pregaze Kupu, a čim iziđu na drugu stranu da krenemo i mi ostali. Čekajući ih da pregaze i daju nam ugovoreni znak, spazili smo Kardeljevog konja kako se vraća natrag, k nama. Rus, koji je imao malog oniskog konja i bojao se da će mu zengije i noge biti u vodi, a time i obuća, iznenadio se radosno kako se Kardelj mogao sjetiti da mu je konj malen, pa da mu šalje svoga. A mi smo se opet čudili kako se konj vraća, a da ga nitko ne tjera i ne jaši. Konj, zvan Lisko, dobro mi je bio poznat, jer ga je jahao Lolo, stao je pred nas mirno, ja sam ga prihvatio i predao Rusu i odmah zajahao svoga konja i prvi zagazio u Kupu.

Na obali prijeko osvjetlio je netko mjesto gdje treba da iskočim. Obala je bila strma, te sam popustio uzde i pustio mog dobrog konja da sam iskače. Izišavši na obalu osvijetlio me je fenjerdžija, pozdravljajući me: „Dobar večer, tovariš Ribar, kaj su i oni došli k nam, a zakaj niste otišli vašoj šogorici u Zapeč, koja bi se razveselila, kada bi vas vidila", pa mi zatim na brzinu ispriča kako se zamalo nije udavio Kardelj. On je pri zaskoku na obalu pao zajedno s konjem u vodu, pa ga je brzica ponela sa strujom prema vodenici (mlinu). Srećom je Rozman, iako nije znao da pliva, skočio u vodu, koja je na tom mjestu pri obali bila plitka, te ga pridržao i izvukao. Da toga nije bilo brzica bi ga ponela pod mlinsko kolo.

Otišli smo do kuće fenjerdžije i mlinara, gdje smo našli Kardelja i Rozmana, kako suše pri peći odjeću i obuću. Ostavili smo ih da se suše, a mi smo odjahali u Stari Trg. Ulazeći u gostionicu, gdje su nam spremili ležaje, pozdraviše me gostioničar i njegova žena, koji su me dobro poznavali, jer sam dolazio k njima iz Zapeča. Zamolio sam ih da nigdje i nikom ne govore da su me vidjeli, pa ni sestri moje žene u Zapeču. Kardelj me nije poslušao da prenoćimo u Zapeču, jer bi se otkrili, a zbilo se obratno da smo bili otkriveni ondje gdje se nismo nadali.

Došavši u Črnomelj, nastanili smo se kod trgovca Korena. Dobrotom njegove kćerke okupao sam se i dobro odmorio u kući njenog oca. Ona nam je spremila lijepu večeru i tek što smo htjeli da posjedamo oko stola došlo je naređenje da odmah krenemo dalje.

Drugi dan smo saznali da su drugovi koji su došli iza nas pojeli večeru spremljenu za mene i moju grupu. Razumije se da me je odmah prepoznao i Koren i ne samo mene, već i sve ostale. Kada smo stigli u selo Semić već je bila noć. Tu su nas, u mjesnom hotelu, dočekali drugovi iz Slovenije, a među njima i Kidrič, koga sam preko Lole upoznao u Parizu još prije rata. Večera se odužila, pjevalo se, pričalo i šalilo.

Slijedeće jutro, jašući kroz šumu, popeli smo se na planinu Kočevski Rog. Valoviti plato sa nešto drveća, dok okolo sa svih strana gusta šuma, zaista je bio dobro odabran i uređen za logorovanje. Kraj jedne od baraka, ispred koje je bio postavljen stol sa klupama, sjahao sam i predao konja mome Lazici da bi ga odveo dolje u selo, gdje su bili smješteni ostali konji. Marijan Brecelj, koga sam poznavao sa zbora poslancev u Kočevju u jesen prošle godine, zvani „Miha II", ponudio me da se nastanim u istoj baraci, pokazujući mi za mene određen ležaj.

Baraka se sastojala iz dva odeljenja, svako po tri ležaja. Dva jedan nad drugim, a treći uz prozor, zaseban, na koji sam bacio stvari. Do ležaja bio je mali stolić sa jednim stolcem. Na druga dva ležaja smjestili su se Kocbek i Križišnik, koga sam upoznao u Kočevju, pa poslije u Jajcu. U odeljenju pokraj nas smjestili su se Srnec, Vujačić i Filipović. Kada je Kocbek otišao, umjesto njega je došao Drago Marušić. Baraka koja nam je služila za trpezariju nalazila se ispod naše barake zajedno s kuhinjom u jednoj uvalici.

I tako u toj baraci proveo sam više od tri mjeseca. U njoj sam napisao prvu knjigu mojih „Političkih zapisa“, sjedeći na ležaju pri stoliću, pišući katkada do kasno u noć pri slaboj svijetlosti. Tu sam napisao „Razgovore s mojim sinovima“, kao uspomenu na njih za Drugi omladinski kongres, koji se održao u Drvaru, nacrte projekta za građanski i krivični postupak pred narodnim sudovima, članke za list „Slovenski poročevalec“. Pored toga, svakodnevno sam diskutirao s drugovima o raznim nacrtima zakonskih prijedloga i uredaba, koje je spremao Moša.

Predsjedništvo AVNOJ-a vršilo je u smislu odluka donesenih u Jajcu zakonodavnu funkciju. Svi mi koji smo bili od Predsjedništva na Rogu sudjelovali smo u diskusijama, no glavni inicijator, neumoran i vrlo sposoban zakonopisac, bio je Moša. On je radio ne samo po danu već i po noći, spremajući zakonske nacrte. Pravo da kažem malo smo, bolje reći ništa nismo mijenjali na njegovim nacrtima, već gotove, otkucane na pisaćoj mašini, mi smo ih prihvaćali. Zajedno s njim ja sam upućivao gotove, prihvaćene nacrte drugu Titu da bi ih on upoznao i predao na mišljenje i ocjenu ostalim članovima Zakonodavnog odbora, koji su se nalazili pri Vrhovnom štabu.

Jednog dana primio sam, kao predsjednik, depešu od Tita: „Dosta je sa zakonima“. Razumjeli smo ga, bilo je to u vremenu teških vojnih operacija i natezanja s našim saveznicima o primanju naše narodne privremene vlade, Nacionalnog komiteta i odluka donesenih u Jajcu.

Jedva da smo došli na Rog, u pripremi je bio veliki manifestacioni zbor u Črnomelju za Belu krajinu. Prije polaska, dan prije, održali su, pri štabu i na klupama pred mojom barakom, članovi Izvršnog odbora Osvobodilne fronte konferenciju, kojoj smo prisustvovali Moša i ja, donoseći odluku o tome što će govoriti određeni govornici. Uz ostale i ja sam bi određen za govornika kao predsjednik AVNOJ-a. Dobio sam zadatak da govorim o jedinstvenoj borbi Slovenaca sa ostalim bratskim jugoslavenskim narodima za ostvarenje svoje državnosti i svoje vojske. Zbor se održao poslije podne, a po nošenim transparentima ugledao sam grupe iz raznih okolnih sela koje su u kolonama, pod zastavama, pjevajući pristizale i zauzimale određena mjesta na zborovalištu, tako da je bio ispunjen cijeli prostor trga, pa čak i pobočnih ulica. Zapazio sam i grupu iz sela Zapeč koji su doznali za moj dolazak i došli da prisustvuju zboru. Govoreći na zboru, trudio sam se da biram riječi slovenačke, kajkavsko narečje, da budem masi razumljiv, ali gledajući ih osjetio sam da se naprežu da bi me razumjeli. Oni iz Zapeča, koji ne govore jednako, kao i oni iz Bele krajine, kazali su mi da su moj govor dobro razumjeli, o čemu sam se i uvjerio razgovarajući s njima.

Još jednom u toku boravka na Rogu posjetio sam Črnomelj, kada je održano zasjedanje, na kojem se konstituirao „Slovenski narodnoosvobodilni svet“, kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo slovenačkog naroda. U ime AVNOJ-a pozdravio sam prisutne delegate kraćim govorom, u kojem sam se dotakao unutarnje

i vanjske političke situacije, a naročito velike uloge koju ima naša Narodnooslobodilačka vojska, kao član velike savezničke antifašističke koalicije. Referat Kardeljev o drugom zasjedanju u Jajcu i zadacima slovenačkog naroda, o tome da su Slovenci stupili u jugoslavensku državnu zajednicu kao slobodan narod, na osnovu svoje slobodne odluke, naišao je na burno odobravanje svih prisutnih.

U Sloveniji se drugim putem razvijala narodna vlast, nego recimo u Hrvatskoj, te Bosni i Hercegovini. Terenski odbori Osvobodilne fronte bili su nosioci i izvršioci prave narodne lokalne vlasti u Sloveniji.

Po zaključenju zasjedanja, članovi Slovenačkog gledališta dali su Cankarevog „Kralja Betajnove". Tom prilikom upoznao sam se s književnicima Klopčićem i Matejom Borom, piscem poznatog partizanskog marša „Hej brigade".

Na povratku u našu bazu, ručali smo kod Glavnog štaba Slovenije u Semiću, gdje sam se bolje upoznao sa komesarom Borisom Krajgerom, zvanim Janez. Od njega sam saznao izvjesne detalje o Lolinom boravku u Sloveniji 1942. godine. Tu sam čuo poznate i važne riječi Čerčilove iz govora u Donjem domu britanskog parlamenta: „. . . razumije se, jedino se partizani maršala Tita stvarno bore protiv Nijemaca; oružje određeno za Tursku dat ćemo Titu, koje kod njega ne će zarđati".

Kolike li zadovoljštine date Titu i nama od premijera Velike Britanije.

Redovno pri ručku i večeri, dok smo boravili na Rogu, bili smo na okupu. Jednom nedeljno imali smo i predavanja. Tako nam je Kardelj pred polazak u Črnomelj održao predavanje o Cankaru, a ja o diktatorskom režimu i političkim strankama, koje su bile u vladi. Sačuvao sam

bilješke o tom predavanju, napisane u mojoj baraci. A bilo je i zabavnih večeri. U lijepo iskićenoj trpezariji proslavili smo partizanski brak druga Vidmara. Svjedoci su bili Luka Leskošek i Jaka Avšič, a ja sam pozdravio brak. Moša nas je, u svom pozdravnom govoru obavijestio o zakonskim prijedlozima o imenu, grbu i zastavi nove Jugoslavije. Zatim smo proslavili dolazak sovjetske vojne misije, sa zdravicama i partizanskim pjesmama. Poseban mješoviti pjevački zbor uvježban i ravnan od Lubea otpjevao je sovjetsku himnu. Članovi misije su prvi otpočeli da nas oslovljavaju sa „gospodine". Tako smo oslovljavali i mi njih.

Kad sam već kod sovjetske vojne misije treba da spomenem i člana engleske vojne misije mister Džonsa i još jednog oficira, inače našeg emigranta iz Gorskog kotara. I oni su bili na večeri u čast sovjetske misije, i njih smo oslovljavali sa „gospodine".

Došla je poruka da drugovi iz Bosne i svi članovi Nacionalnog komiteta krenu za Vrhovni štab. Dok sam se s Čolakovićem, Vujasinovićem, Filipovićem, Kocbekom, opraštao u mojoj baraci, neko uđe sa zahtjevom da s njima pođe i Radonja Golubović. Momentano nisam shvatio zbog čega je taj zahtjev, no prateći drugove do izlaza na put, drugovi Slovenci su mi ispričali da je Radonja zavolio jednu djevojku a zatajio je da ima ženu i troje djece u Crnoj Gori. Kazao sam već jednom da mi se on nije nikada dopadao i žao mi je bilo da ga je Ivan Milutinović predložio za drugog sekretara AVNOJ-a. Poznavao sam ga još prije rata, kada sam branio njega i njegove drugove pred državnim sudom za zaštitu države i sjećam se dobro da se on vrlo rđavo branio pri saslušanju, a bio je advokat u Beranama. Dolaskom u Beograd, on je ispao iz Predsjedništva kao sekretar.

Ne za dugo, iza odlaska drugova, i mi ostali iz Predsjedništva AVNOJ-a oprostili smo se od drugova iz Slovenije i krajem mjeseca aprila, preko Metlike, došli u Hrvatsku. Zadržavajući se par dana u Pribiću da bi nam se osigurao prelaz preko glavne ceste i željezničke pruge Zagreb—Karlovac, upoznali smo tamošnjeg posjednika Turka, koji nas je opskrbljivao sa namirnicama i duhanom. Jedno jutro, a bio je petak, pazarni dan u Karlovcu, tovario je na seljačka kola ogromne bačve s vinom, za koje će dobiti od ustaša u zamjenu razne životne namirnice potrebne partizanima, kako nam je to odgovorio na pitanje Mošino, kuda i kome vozi vino. Dakako, da je Moša zabranio ovu trgovinu uopće, a u ovom slučaju naročito, jer bi toga dana doveo u opasnost naše kretanje u blizini Karlovca.

Istu večer mi smo u pratnji odreda stacioniranog u Pribiću prelazili cestu i prugu i jedva što smo zamakli u Draganičku šumu zapucale su puške i mitraljezi sa obližnje željezničke stanice. Cijelu smo noć gazili vodu i blato u šumi, a pred jutro izišli smo na čistinu ispred sela Kupčine, oko 40 km daleko od Karlovca. Da bi se dohvatili sela kroz koje smo morali proći, morali smo preći potok Kupčinu, koji se tu u blizini slivao u rijeku Kupu, no na njemu nigdje nikakva brvna. Srećom na vrijeme, prije nego će zazujati neprijateljski avioni izviđači, spazili smo u grmu prikrivene dvije železničke šine, koje su drugovi brzo prebacili preko potoka. Muka je bila s konjima, jer smo ih morali tjerati da preplivaju na drugu stranu. Kada smo se konačno prebacili, data je zapovjed da u galopu prejašimo nezaštićene livade sve do sela Jamnice, gdje ćemo se preko Kupe prebaciti na Kordun. Dok smo jahali gledali smo kako su stanovnici iz sela bježali na sve strane tako da je selo bilo sasma pusto, a dočekao nas samo odred seoske straže.

Dok smo se mi odmarali u jednoj gostionici i sami se posluživali dobrom jamničkom mineralnom vodom, vraćali su se iz obližnje šume i stanovnici, koji su mislili da jašu „Čerkezi", pošto smo i mi jurili bijesno na konjima, kao što su i oni običavali kada su dolazili zbog pljačke.

Došavši na Kordun, produžili smo do Slunja gdje su nas dočekali drugovi iz Izvršnog vijeća ZAVNOH-a, sa tajnikom Pajom Gregorićem, otkuda nas odmah odvedoše u obližnje selo Lađevac. Tu smo uz ostale našli Nazora, Mandića, Ritiga, te Magovca, koji je izigravao teškog bolesnika. Ritig mi je predstavio sina Čerčilovog Randolfa (Randolph), koji je došao u Lađevac da sluša njegovu propovjed u crkvi, a kako su se oko nas skupljali seljaci, odmah su saznali da su članovi Predsjedništva AVNOJ-a u njihovom selu.

Pajo nas je upoznao sa činjenicom da u selu i okolini ima nekoliko teško nastrojenih frankovaca, koji su čvrsto stajali uz vodstvo u Zagrebu, no nisu se stavili otvoreno u službu ustaša i okupatora, ali su se držali po strani, čekajući posljednju riječ Mačeka. Družeći se s pristalicama Hrvatske seljačke stranke, koji su aktivno surađivali u narodnooslobodilačkom pokretu, u prvom redu s članovima Izvršnog odbora, Frolom, Gažijem, Draušnikom, Lakušem, Vrkljanom, Sremecem, Koharevićem, Škareom, znao sam da ogromna većina Radićevaca, iz raznih krajeva Hrvatske, traži svrgnuće nedostojnog, nametnutog vodstva stranke, koje se nalazilo otvoreno ili prikriveno u službi neprijatelja, i izbor novog vodstva, koje će odgovarati zahtjevima hrvatskog seljačkog naroda.

Dana 29. aprila 1944. godine održan je u selu Gornje Taborište, blizu Slunja, sastanak prvaka i predstavnika Hrvatske republikanske seljačke stranke iz čitave Hr-

vatske, na kojem je donesena odluka o integralnom usvajanju linije narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije i izabrano novo vodstvo na čelu s Franjom Gažijem, seljakom iz Hlebina. Pozvan od drugova prisustvovao sam ovom sastanku i u ime AVNOJ-a istakao historijsko značenje donesene odluke koja je ubrzo u hrvatskim selima naišla ne samo na odobravanje, već i na puno razumijevanje većine seljaka koji su odgurnuli konačno frankovačke uljeze i nametnute gospodske vođe. Ona je odlučno pogodila i odredila pravi put, kojim treba da pođu hrvatski seljaci u borbi za svoju slobodu, republiku i jedninstvo naroda.

Sa sastanka upućen je brzojav drugu Titu, kojim ga članovi novoizabranog Izvršnog odbora pozdravljaju kao junačkog svog vođu, pa u nastavku između ostalog istakli su:

„Sljedbenici nauke braće Radić pošli smo putem koji si nam pokazao, putem narodnooslobodilačke borbe i zavjetujemo ti se, da ćemo istrajati s tobom, uvijek pripravni na najveće žrtve sve do uništenja svih neprijatelja narodne slobode i dalje nastaviti za ostvarenje i izgradnju ujedinjene i slobodne republike Hrvatske u državnoj zajednici ravnopravnih naroda u demokratskoj federativnoj Jugoslaviji“.

Božidar Magovac nije prisustvovao sastanku, a znao sam od Frola i Gažija da je bio protivan njegovom održavanju i izboru novog vodstva. Iako izabran za potpredsjednika, on nije nikada surađivao s članovima izabranog Izvršnog odbora, ne priznavajući ih za predstavnike Hrvatske seljačke stranke. Odvojen, služio se intrigama protiv njih kod Centralnog komiteta komunističke partije Hrvatske i Nacionalnog komiteta Jugoslavije i tako aktivno ometao i razbijao grupisanja hrvat-

skih seljaka u narodnooslobodilačkoj borbi. Sa drugovima, članovima Izvršnog odbora hrvatske seljačke stranke, bili smo mi iz užeg predsjedništva AVNOJ-a svakodnevno zajedno, pa smo tako imali mogućnosti da budemo tačno upoznati sa držanjem Magovca, njegovim nepravilnim stavom koji smo osuđivali, ne miješajući se u njihove unutarnje stranačko političke odnose. Kada smo došli na Vis upoznali smo Frol i ja povjerenike za unutarnje poslove u Nacionalnom komitetu i Vladu Zečevića o naopakom držanju Magovca. Pošto je konačno prestao da vrši funkcije potpredsjednika Nacionalnog komiteta, on nije mogao održati ni ostale funkcije u Izvršnom odboru ZAVNOH-a, što je i konstatirano na prvoj sjednici četvrtog zasjedanja ZAVNOH-a 24. jula 1945. g. Veze njegovih pouzdanika na oslobođenom teritoriju sa Košutićem i ostalim, koji su ostali uz Mačeka, otkrivene su bile, i protiv njega je na Visu zametnut vojno-sudski postupak.

Osmog maja 1944. godine otpočelo je treće zasjedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, održano u dvorani kupališne restoracije u Topuskom, koje je trajalo dva dana. Prisustvovao sam i ja kao predsjednik AVNOJ-a. Prisutni su bili i članovi britanske, sovjetske i američke vojne misije. Predsjednik Nazor u svojoj uvodnoj riječi podvukao je značenje ovog zasjedanja ovim riječima:

„U skladu s državnom cjelinom, naš ZAVNOH pretvara se u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne države Hrvatske, da bude nosilac i predstavnik suverenosti naroda Hrvatske; pravi hrvatski sabor nastaje noćas ovdje“.

U svom pozdravnom govoru, pored ostalog, ja sam istakao posebne zadatke: prehraniti vojsku i siromašno pučanstvo, očistiti zemlju od fašizma i dotući izdajnike. U diskusiji koja se vodila povodom izvještaja o radu ZAVNOH-a, između drugog i trećeg zasjedanja, oštro je napadana izdaja seljačke gospode u Zagrebu, koja još uvijek prisvaja ulogu vodstva hrvatskih seljaka, koji su uspjeli, svojom politikom pokoravanja ustašama i okupatorima, da spriječe u nekim krajevima mnoge Hrvate da odmah u početku ustanka aktivno učestvuju u narodnooslobodilačkom ratu.

Seljački prvoborac Pavao Krce govorio je u ime Dalmacije kako su većina Hrvata, pristalica Radićeve stranke, čekali od vodstva s Mačekom na čelu da li će barem netko od ovih javiti što da se radi u teškim odsudnim danima, kada su talijanski barbari otpočeli s terorom i zločinima kako bi konačno prigrabili Dalmaciju. No, rekao je da odgovora ni od koga nije bilo. Zatim je govorio da se jedino podigla nepokorena Komunistička partija, koja je povela u Dalmaciji, kao i u svim drugim krajevima, narodnu borbu i da su je seljaci, pristalice seljačke stranke, prihvatili, ali Mačeka s njima nije bilo i oni su ga svrgli, kao i sve njegove, koji su sjedeli u Zagrebu i inostranstvu i da su izabrali one u vodstvo, koji su odani Narodnooslobodilačkoj vojsci, s drugom Titom na čelu.

Franjo Gaži, predsjednik Izvršnog odbora seljačke stranke, osudio je vođe Mačeka, Krnjevića, Košutića i ostale kojih nema na zasjedanju na kojem se konstituira Hrvatski sabor i obećava da će cjelokupnom hrvatskom seljačkom narodu zajedno sa svojim drugovima tako dugo objašnjavati, dok ne postane jedna vojska, koja će ustrajati u borbi do konačne pobjede.

Deset dana poslije ovog zasjedanja, održana je opet u Topuskom konferencija predstavnika Komunističke partije, Hrvatske seljačke stranke, Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske, Antifašističke fronte žena Hrvatske i svih javnih radnika izvan stranaka, na kojoj je odlučeno: da bi se Narodnooslobodilačkoj fronti Hrvatske dao čvrsti organizacijski oblik, izabraće se jedan izvršni odbor, jedinstvenog vodstva, sa zadatkom što tiješnje suradnje u daljoj borbi za konačno oslobođenje, te izgradnju ujedinjene federativne Jugoslavije u smjernicama donesenih odluka na zasjedanju u Jajcu i Topuskom.

Za vrijeme boravka na Kordunu i Baniji mijenjali smo položaje uglavnom zbog neprijateljskih pokreta, zasjeda i izdaja. Najdulje smo se zadržavali u Topuskom, hrvatskim selima Rakovici, Kestenovcu, Lađevcu. Zajedno sa drugovima iz Izvršnog odbora Narodnooslobodilačke fronte prisustvovao sam i govorio na sastancima i zborovima, organiziranim u mnogim selima. Kraj Gline, na polju, jedva da smo otvorili veliki zbor, kojemu je prisustvovalo više stotina starijih seljaka, kao i omladine muške i ženske iz raznih okolnih sela Banije, i baš u momentu kada sam ja počeo govoriti, iznenada zazujaše iza šume neprijateljski pikavci. Na dati znak odmah smo se povukli na pripremljeni prostor u obližnjoj šumi, gdje smo dovršili zborovanje.

Izredali su se kao govornici Hrvati i Srbi. Seljaci su dolazili sa zastavama hrvatskim i srpskim, svi pjevajući iste partizanske pjesme. Zaista, bio je to dirljiv prizor, naročito za ovaj kraj, gdje su se u prošlosti razdvajali, a u početku rata klali međusobno po ustaškim i četničkim zapovjedima. Prava narodna politika jedinstva naroda uhvatila je po selima Banije duboko korijenje. Na Kordunu je dolazilo još i do toga da su srpski seljaci —

zavedeni nešto neprijateljskom propagandom četnički orijentisanih plaćenika da je srpstvo u opasnosti, a nešto i odbijani nepravilnim ispadima i propustima izvjesnih naših drugova koji su odgovarali težnjama hrvatskih separatista na štetu linije jedinstva — prebjegavali četnicima. Zbog takvih sporadičnih slučajeva održan je na Kordunu, u jednoj šumi blizu Kestenovca, veliki zbor za srpska okolna sela, na kojemu smo osudili izdajnike, koji su ostavili naše redove.

Još dok smo boravili u Gorskom kotaru i Skradu saznali smo da je Hitler lično naredio likvidaciju Tita. Vazdušni desant njemačkih padobranaca na Drvar trebalo je da bude izvršenje ovog naređenja. Sjećam se dobro tog dana, pred rođendan druga Tita. Dok smo se odmarali u šumi na putu iz Topuskog prema Čemernici, kamo smo se sklonili preko dana zbog učestale avijacije, zapazili smo u daljini gomilu neprijateljskih aviona. Frol ih je prvi osmotrio i odmah pogodio da kreću prema Drvaru, a ja sam dometnuo: istina je, imaju naređenje da unište Tita. A malo kasnije, jedva što smo ih izgubili iz vida, dobio sam poziv iz Vrhovnog štaba da se spremimo za Bosnu. Sutradan smo saznali o neuspjehu desanta, ali mi nismo krenuli na put, jer smo čekali nov poziv.

Na Kordunu i Baniji sastajao sam se s mojim dragim komandantom Sedme divizije Jakšićem, pa političkim komesarom korpusa Vecom Holjevcem, koji mi je jedne noći ustupio svoj krevet za spavanje, jer drugog momentano nije bilo moguće naći.

U Topuskom sam prisustvovao otvaranju izložbe fotografskih snikama iz rata, skupu književnika, pisaca i publicista Hrvatske, razgovorima s pravnicima, među kojima se naročito isticao Ferdo Čulinović, danas sveučilišni profesor u Zagrebu. U međuvremenu stigao je u Topusko sveučilišni profesor upravnog prava Ivo Krbek,

koji se odmah stavio na raspolaganje Zakonodavnoj komisiji.

Srpskom klubu, obrazovanom po savjetu druga Tita od vijećnika Srba u ZAVNOH-u, bio je na čelu Rade Pribićević, poznati predratni borac za jedinstvo naroda. On se, iako teški plućni bolesnik, mnogo trudio da ispravi na vrijeme sve griješke i propuste, počinjene katkada i hotimice na štetu jedinstva. Po njegovoj želji napisao sam nekoliko članaka o odnosima Hrvata i Srba u Hrvatskoj u prošlosti za novine koje je izdavao Srpski klub.

Redovno, svakoga dana, primali smo i čitali radio-vijesti „Slobodna Jugoslavija" i tako smo bili upućeni u sve političke i vojne događaje kod nas i u svijetu. Mnogo su nas interesirali Čerčilovi napori: da se umjesto tadanje činovničke izbjegličke kraljevske vlade u Kairu, sa Purićem na čelu, obrazuje nova kraljevska vlada, u kojoj bi pored kraljevskih emigrantskih pouzdanika bili i predstavnici naše privremene vlade. Čerčil je našao i novog čovjeka, Ivana Šubašića, bivšeg bana Hrvatske, koji bi prema njegovim uputstvima u sporazumu sa predsjednikom Nacionalnog komiteta drugom Titom obrazovao jednu zajedničku kraljevsku vladu.

Šubašića sam upoznao prije rata. Njega je naturio vodstvu Hrvatske seljačke stranke princ namjesnik Pavle za bana Hrvatske, nakon zaključenog sporazuma Maček —Cvetković 1939. godine. Slučaj što je bio u prvom svjetskom ratu jugoslavenski dobrovoljac opredijelio je velikosrpsku hegemonističku kliku da bude za njega, a protiv Augusta Košutića, prvaka stranke, koga je za bana predlagalo vodstvo stranke. Šubašić je bio, naime, za velikosrpsku hegemonističku i dvorsku kliku jača garancija da će kao ban savjesnije vršiti povjerene mu državne zadatke radi čuvanja i jačanja postojećeg diktatorskog, krvavog profašističkog režima i suzbijanja „subverzivnih

antidržavnih elemenata", u prvom redu nadirućeg komunizma. On je zaista, do kraja, sve do kapitulacije ispunjavao sve zadatke dobivene odozgo od vladajuće klike i time stekao njeno puno povjerenje, naročito zbog logora u koji je strpavao najbolje i najnaprednije borce za pravu i istinsku narodnu demokratiju, a protiv diktature, među ovima prvoborce Pricu, Keršovanija i Adžiju. On je i nakon 27. marta 1941. godine, kada je u novoj vladi generala Simovića ministar unutarnjih poslova Srđan Budisavljević izdao naređenje da se logori raspuste i svi konfinirci puste na slobodu, ipak i dalje zadržao logore za Hrvatsku. Prije svog bjegstva on je, nakon kapitulacije i raspada predratne Jugoslavije, predao, u sporazumu s Mačekom, ustaškoj vlasti sve internirce, među njima i komuniste, koja ih je, kako znamo, vješanjem ili strijeljanjem likvidirala.

Već sam spomenuo da je Čerčil u britanskom parlamentu najavio novi kurs britanske politike prema Jugoslaviji: Dražu Mihajlovića izbaciti sa svih položaja, kojim ga je obdarila kraljevska vlada, i pomoći Tita, ali održati mladog kralja Petra. U pismu od 8. januara 1944. godine, upućenom iz Afrike, poručio je Čerčil drugu Titu da britanska vlada ne pruža nikakvu vojnu pomoć Mihajloviću i da je njihova suradnja samo za nas zadržana, pa dodaje: „I mi ćemo biti srećni, ako jugoslovenska kraljevska vlada isključi generale iz svojih savjeta i vijeća; pri svemu tome kralj Petar iako još dijete izmakao je izdajničkim kandžama princa Pavla, došao je kod nas, koga je zadesila nesreća, pa ne bi bilo viteški ni časno za V. Britaniju da ga danas napusti".

Jedva što se drug Tito s Vrhovnim štabom smjestio na Visu, primio je predsjednika Šubašića i u razgovorima

oko sastava jedne vlade odbio je sve njegove prijedloge, to jest riječi Čerčilove, koji su se uglavnom sastojali u nemogućim zahtjevima: da predsjednik nove vlade bude Šubašić, da kralj Petar bude vrhovni komandant vojske, da odluke sa zasjedanja u Jajcu budu ukinute.

Nacionalni komitet tražio je od Šubašića da donese deklaraciju, u kojoj će da prizna sve naše tekovine izvojevane u narodnooslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi, da oda puno priznanje našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci pod vrhovnom komandom maršala Jugoslavije Josipa Broza Tita; da osudi sve izdajnike naroda, koji su surađivali javno ili prikriveno s neprijateljem; da uputi javni poziv za ujedinjenje svih borbenih snaga s Narodnooslobodilačkom vojskom. Šubašić je prihvatio ovaj prijedlog deklaracije, a ukoliko bi se s njim saglasila i njegova vlada smatralo bi se da je ugovoren slijedeći postignuti sporazum: kraljevska vlada mora biti sastavljena od naprednih demokratskih ličnosti, nekompromitiranih u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Glavna dužnost vlade jeste u organiziranju pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci, kao i svima onima koji će se jednakom odlučnošću boriti protiv zajedničkog neprijatelja naše domovine, s tim da se sve pozitivne snage ujedine u jedan narodni front. Jednako je dužnost vlade staranje o prehrani stanovništva i dovođenje u sklad rada predstavništva Jugoslavije u inostranstvu s potrebama naroda i s narodnooslobodilačkom borbom. Nacionalni komitet i kraljevska vlada odredit će organe koji će koordinirati suradnju u borbi protiv neprijatelja, te olakšati stvaranje što skorijeg jedinstvenog predstavništva države. Nacionalni komitet smatra da u ovom trenutku nije potrebno isticati i zaoštravati pitanje kralja i monarhije, jer ono danas ne predstavlja smetnju za suradnju, pošto je sa

obje strane prihvaćeno da će konačno rješenje državnog uređenja donijeti narod poslije oslobođenja zemlje.

Britanska vlada forsirala je obrazovanje jedinstvene vlade, jer po usvojenom sporazumu kraljevska vlada i narodna vlada postojale su i dalje odvojene svaka za sebe. Narodna vlada, odnosno naš Nacionalni komitet pristao je da u kraljevsku vladu uđu izvjesni rodoljubi iz zemlje, koji su bili poznati kao aktivisti u narodnooslobodilačkom pokretu. Ali ni ova remedura učinjena sa strane Nacionalnog komiteta nije zadovoljavala britansku vladu i tako je došlo do prilično nategnutih odnosa, što je dovodilo i do prilične opozicije u redovima naše političke organizacije Narodnooslobodilačke fronte. Jer se s pravom rezonovalo: britanskoj vladi, odnosno Čerčilu, nije dosta što razgovaramo sa njihovim eksponentom, Šubašićem, tražeći mogućnosti za koncentraciju svih naših narodnih snaga u antifašističkoj zajedničkoj borbi, već preko toga pokušava preko jedinstvene vlade da održi i osigura kraljevsku vlast. I mi iz predsjedništva AVNOJ-a morali smo im objašnjavati kako je, u „sadanjem momentu", polučeni sporazum ipak jedna važna poluga, koja će nam olakšati tešku političku situaciju u kojoj se naša zemlja nalazi prema svojim saveznicima.

Još uvijek je samo kraljevska vlada imala priznata diplomatska predstavništva kod vlada naših saveznika i obratno, a to zato što naši saveznici nisu priznavali odluke donesene na drugom zasjedanju u Jajcu i dosljedno tome ni Nacionalni komitet, našu privremenu revolucionarnu narodnu vladu. Polučeni sporazum na Visu omogućava i požuruje nam priznanje naših odluka, odnosno naših tekovina i prava od strane naših saveznika, u prvom redu stečeno u borbi izvojevano pravo samoodređenja.

Spremamo se i mi za odlazak na Vis sovjetskim avionom, koji prevozi teške ranjenike i bolesnike za Italiju u baze naših saveznika. Opraštam se s drugovima, koji će i dalje ostati na Kordunu, njima predajem moga konja skupa sa sedlom. Tražio sam ga da mu poslednji put dam ostatke suhog kruha, koje sam uvijek za njega držao u džepovima, ovog puta i nešto šećera, preporučivši drugu koji ga je preuzeo da mi sedlo sa praporcima sačuva, jer mi je to draga uspomena od Lole. Kako sam već jednom spomenuo, on mi ih je predao prije polaska na svoj poslednji put. Moj vjerni Lazica pobrinuo se da ispuni moju želju i uručio mi ih je odmah poslije rata.

Sa improviziranog aerodroma kod sela Čemernice, nedaleko od Topuskog, uzletio sam u noći u društvu sa Vujačićem, Rusom, Gažijem i Frolom, dok je Moša ostao i došao poslije. Po preporuci sovjetskog komesara na avionu, navukli smo padobransku opremu, a od njega smo bili i podučeni kako ćemo postupiti u slučaju iskakivanja. Približavajući se moru skinuli smo opremu i uzeli pojaseve za spasavanje, jer smo letjeli vrlo nisko. U Italiju, pozadi luke Bari, stigli smo pred zoru, posjedali u autobus i odvezli se do jedne vile na periferiji, u kojoj su stanovali drugovi iz štaba naše baze u Italiji, gdje nas je prihvatila drugarica Zora, koja je na početku rata dosta pomogla mojoj drugarici da se skloni u Zemun. Ona nas je smjestila i dobro zatvorila u mreže za spavanje, privezane za palme, da bi nas zaštitila od komaraca. Sutradan smo ručali s Nazorom, koji se odmarao i oporavljao od bolesti u mjestu Grumo, blizu Barija, isporučujući nam na rastanku želju da ga što prije vratimo u zemlju.

Uz druge, posjetili smo Josu Smodlaku, povjerenika za inostrane poslove u Nacionalnom komitetu. On nas je upoznao sa najnovijim političkim događajima u svijetu,

naročito s naporima Čerčila da spasava monarhiju i dinastiju time, što bi doveo u neposredni kontakt Tita s kraljem Petrom. Pobožne želje Čerčilove, iako mu je bila dobro poznata odluka donesena u Jajcu o zabrani kraljevog ulaza u Jugoslaviju, ugušene su u zametku zbog odlučnog Titovog odbijanja.

Još jedan dan zadržavanja u Bariju iskoristili smo vozeći se divnim autostradama istočnom obalom duboko na jug. Velika, neuporediva razlika ove od naše morske obale koja veoma mnogo odskakuje po živopisnim ljepotama. Povrativši se već u sumrak, morali smo odmah na aerodrom. U jednoj lučkoj gostionici sjedeli smo zajedno sa sovjetskim sindikalnim rukovodiocima, koji su nas pozdravljali, a ljutili se što nismo ispijali čaše na njihove zdravice.

Ujutru smo se spustili na Viški aerodrom. Tu, gdje je prije rata rađalo viško grožđe izgrađeni su putevi i betonska pista sa koje se dižu i na koju se spuštaju i ratni avioni. Džipom smo se odvezli u mjesto Vis, do kuće u kojoj se nastanio Nacionalni komitet. Jedina nas je dočekala Jara Ribnikar. Ona nam je spremila doručak i sobe i dala nam je prva potrebna uputstva. Jedva smo se tri dana mogli zadržati, jer je za uže predsjedništvo AVNOJ-a (predsjednik, potpredsjednici i sekretar) bilo predviđeno selo Ženaglava, u produženju sela Huma, iznad kojeg se u jednoj pećini smjestio drug Tito sa svojim štabom i članovima Centralnog komiteta. Osim Moše, mi ostali iz AVNOJ-a smjestili smo se u seosku kuću, u kojoj smo, pored zajedničke spavaonice, imali i radnu sobu. Prvi put smo ovdje službeno primili naše rukovodioce i strane misije i predavali ordenje odlikovanima. Svakoga dana na džipu koji mi je poklonio general Maklen, vozili smo se u mjesto Vis da bi se okupali i sastajali s drugovima. Drugi dan, poslije dolaska, posjetili smo druga

Tita, te s njim i ostalim drugovima iz Predsjedništva, odnosno Nacionalnog komiteta, održali sastanak, na kojem smo dobili detaljna obavještenja o cjelokupnoj političkoj i vojnoj situaciji, a naročito o sporazumu i jedinstvenoj vladi sa Šubašićem.

Više od mjesec dana otkako smo došli na Vis osjećali smo poteškoće u snabdijevanju, koje su nam činili Englezi da bi nas natjerali u jedinstvenu kraljevsku vladu. Ali kada su se uvjerili da naš otpor ne mogu skršiti, postali su mekši i susretljiviji. U znaku smirenijih odnosa otputovao je drug Tito, početkom avgusta 1944. godine, u Italiju da bi se sastao i razgovarao sa Čerčilom i drugim visokim vojnim rukovodiocima. Na Viškom aerodromu smo ga ispratili, a za osam dana dočekali. S njim su doputovali predsjednik kraljevske vlade Šubašić, ministri Kosanović i Cankar, te engleski ambasador Stivenson. Cankara nisam otprije poznavao, dok Savicu Kosanovića jesam, jer smo politički surađivali za cijelo vrijeme diktature.

Na zajedničkim sjednicama Nacionalnog komiteta sa članovima kraljevske vlade vođeni su razgovori, koji su završeni deklaracijom predsjednika kraljevske vlade Šubašića, datirane u Londonu 8. avgusta 1944. godine i deklaracijom predsjednika Nacionalnog komiteta maršala Josipa Broza Tita, datirane na Visu 17. avgusta 1944. godine. Obje su odštampane u originalu u našem tadanjem časopisu „Nova Jugoslavija" u broju 11—12. avgusta 1944. godine. Predsjedništvo AVNOJ-a, kao takvo, nije sudjelovalo u ovim razgovorima, već samo njegov izvršni organ Nacionalni komitet.

U svom govoru na zajedničkoj večeri trudio sam se da predsjednika Šubašića približim našoj trogodišnjoj borbi, koju smo vodili sami bez ičije pomoći, ne samo protiv okupatora i domaćih izdajnika, već i eksponenta

kraljevske vlade Draže Mihajlovića, u najtežim momentima četvrte i pete ofanzive, kada se radilo o životu ili smrti svih nas, počevši od Tita, pa do najmlađeg našeg borca, odnosno o sudbini zemlje i čitavog našeg naroda. Ponovio sam Titove riječi iz deklaracije: Polučeni sporazum posljednji je odlučni poziv svim zavedenim Srbima, koji pod Nedićem, Mihajlovićem i kraljevskim četnicima, služe okupatoru i bore se protiv vlastitog naroda; posljednji odlučni poziv svim onim Hrvatima, koji se već tri godine bore na strani okupatora, a protiv sebe, slavnih tradicija hrvatskog naroda, hrvatskih starih pravica, stečenih u vjekovnom otporu protiv gospodske tiranije, nanoseći time veliku sramotu svojoj hrvatskoj domovini.

Šubašić je u svom odgovoru u superlativima veličao borbu naroda za slobodu, primajući u ime svoje i vlade obavezu da izvrše sve što narod od njih s pravom očekuje. Ja, lično, a kako sam i odgovarao drugovima na njihova pitanja šta mislim o njegovom odgovoru, malo, bolje reći ništa mu nisam vjerovao, jer je on jedno govorio nama a drugo kralju, jer bi njemu, iskreno govoreći, bilo u tom momentu najdraže da se unutarnja politika Jugoslavije provodi kakova je bila do rata, da on opet zasjedne u Zagrebu stolicu hrvatskog bana uz blagoslov Mačeka, Krnjevića i Košutića. Da je engleski ambasador Stivenson, koji je sjedio te večeri do njega, znao naš jezik, odnosno da je imao svog povjerljivog tumača, on ne bi veličao našu borbu u svom odgovoru.

Iz razgovora, koji sam ja lično s njim vodio, osjetio sam dobro da on nije htio ništa da zna o novom vodstvu Hrvatske seljačke stranke s Gažijem na čelu. On se sa članovima Izvršnog odbora, te sa strankama prisutnim na Visu, nije ni sastajao, a prelazio je preko deklaracije Izvršnog odbora, koja je osudila vodstvo s Mačekom u Zagrebu, jer, kako mi je to kazao Pavao Krce, ona za njega

nije ni postojala. Spominjući mu izvjesne članove Glavnog odbora stranke, koji su u službi ustaša i Pavelića, on se i nehotice trgnuo, uzimajući ih u odbranu. S drugom Frolom, predstavnikom Izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke u Nacionalnom komitetu, koga je on dobro poznavao otprije, naročito kao svog suradnika u bivšoj banovini, kao odjelnog predstojnika u njegovom banijskom prezidijalu, jedva je pri susretu izmijenio nekoliko učtivih fraza. No zato se interesirao za Božu Magovca, čudeći se da se s njim nije sastao na zajedničkoj konferenciji s Nacionalnim komitetom. Ali mu ni Frol nije ostao dužan i u jednom razgovoru pri kupanju podsjetio ga je kako ga je često upozoravao u njegovom kabinetu na tadanje događaje, nezgodne i opasne po dalji opstanak banovine Hrvatske, povodom širenja i jačanja „pete kolone", koju ne samo da nije progonio kao vrhovni izvršilac vlasti i ne preduzimajući nikakve sigurnosne mjere, već ju je i favorizirao na sramotu ne samo svoju, već i banovine. On je ostao do kraja vjeran starom vodstvu Hrvatske seljačke stranke, a sa članovima koji su ostali u zemlji — Jančikovićem, Šutejem, surađivao je odijeljeno od članova novog Izvršnog odbora sa Gažijem na čelu, vjerujući da će se konačno hrvatski seljački narod dići i pozvati ga da ponovno zasjedne stolicu hrvatskih banova, kao što je to bilo i 1939. godine, kada je u hrvatskoj sabornici na poziv vođe Mačeka, koji je pročitao dekret princa Pavla o imenovanju za bana, ustao i uskliknuo: „Ustaj bane Hrvatska te zove".

Poslije održane konferencije članova Nacionalnog komiteta sa Šubašićem, Kosanovićem i Cankarom, članovima kraljevske vlade, održao je Tito kao Vrhovni komandant konferenciju s predstavnicima vrhovnog savezničkog komandanta na Sredozemlju uz učestvovanje i Šubašića. Na ovoj konferenciji, kojoj sam i ja prisustvo-

vao, donesena su sporazumna rješenja o pomoći našoj vojsci. Drug Tito je odlučno zastupao interese naše narodnooslobodilačke borbe, odnosno naše Narodnooslobodilačke vojske, kao ravnopravnog člana antifašističke savezničke koalicije, dok se Šubašić napravio bolesnim, promucavši jedva nekoliko riječi, kao odgovor na Titova pitanja. Na mene je učinio utisak da se boji ambasadora Stivensona, koji je pored njega sjedio, suflirajući mu ono malo riječi, koje je izgovorio. Opći utisak svih nas bio je da se Šubašić cijelo vrijeme, što je boravio na Visu, nalazio u ulozi štićenika britanskog ambasadora.

Predsjednik ZAVNOH-a, Nazor, po vlastitoj želji došao je na Vis i sa mnom prisustvovao proslavi dvogodišnjice osnivanja Prve dalmatinske brigade. Tom je prilikom, prikačivši na zastavu jedan od naših ordena, drug Tito u svom govoru podvukao našu rješenost da oslobodimo našu braću u Istri, Zadru, Cresu, Lošinju, Lastovu i Rijeci.

Visokim ordenom Narodnog heroja odlikovan je među prvima Nazor, a tim povodom imali smo zajedničku večeru s borcima Prve dalmatinske. Zabavljajući se, pjevali smo uz ostale partizanske i onu o hrvatskom buntovniku Matiji Ivaniću: „Padaj silo i nepravdo".

Kod večere sjedio sam do mog starog druga i prijatelja Jose Smodlake, povjerenika u Nacionalnom komitetu za inostrane poslove. Obojica smo se sjetili davnih prošlih dana, kad smo je kao mladi recitirali u borbama protiv zloglasnog bana Kuena. Autor teksta ove pjesme bio je Smodlaka. Pored ovih proslava imali smo nekoliko zajedničkih večera u prostorijama Oblasnog izvršnog odbora Dalmacije, na kojima je bio domaćin Vice Buljan.

Konferenciji Narodne fronte Dalmacije na Hvaru prisustvovali smo malo ne svi od rukovodstva sa Visa. U luci nas je dočekao hvarski biskup i na naš poziv pri-

sustvovao je konferenciji. S njim i otac Rabadan, član reda dominikanaca. On je i govorio na konferenciji i dobro se držao za cijelo vrijeme rata. Prisustvo Nikole Subotića, bivšeg ministra pravde u diktatorskoj vladi, nije me iznenadilo. Kao ministar dokazao je sovjim djelima da poštuje pravdu i čovječnost. Na žalbu majki robijaša protiv tadanjeg nečovječnog režima u kaznenim zavodima, koje smo mu predveli Bora Prodanović i ja kao pravni zastupnici, on je poveo istragu i izmijenio režim donošenjem novog snošljivog kaznioničkog pravilnika. Nije dugo izdržao na položaju, došao je umjesto njega novi, koji je povratio stari režim u pogoršanom izdanju.

Na povratku sa Hvara na Vis, dočekao me kurir sa pismom Tita. Uzmem ga i pročitam:

„Dragi druže Ribar, saznao sam da te ponovo zadesila teška nesreća smrću tvoje supruge. Znam, da je taj udarac za tebe tako težak, da nije lako naći riječi, kojima bih ti izrazio svoje saučešće. No ja sam uvjeren, da si ti dovoljno jak da i ovu ranu preboliš, da će ti kao jedini trag ostati ponos, što si u svojoj natčovječanskoj borbi dao tolike žrtve. Primi izraz mog dubokog saučešća, tvoj Tito. P. S. Želio bih, ako možeš da autom, koji je došao kod tebe, dođeš kod mene malo u goste".

Tito se preselio iz pećine u jednu kuću na moru dok smo mi tada još bili gore u selu Ženaglava. Saopćim drugovima što mi Tito piše i spomenuh Marku Vujačiću: Sjećaš li se Marko, da sam ti jednom kazao, da će mi još jedan od najbližih u ovom ratu poginuti. Istoga dana dobio sam obavijest, od znanaca i drugova sa Sušaka, da

mi je drugarica, zbog izdaje jednog našeg bivšeg frontovca prebjeglog neprijatelju, uhvaćena od folksdojčera, Švaba kulturbundovaca u Srijemu, i na licu mjesta ubijena.

Približavao se i dugo očekivani dan: „Pokret, pravac Srbija". Sa aerodroma na Visu krenuli su članovi Predsjedništva AVNOJ-a i Nacionalnog komiteta sovjetskim avionom u Bari u Italiju. U našoj komandi pristupio mi je jedan drug moga Jurice, uručujući mi njegov pištolj. Žao mi je bilo gledati ga kako ga je skoro plačući otpasivao i dok sam promišljao da li da mu ga ostavim, jer sam u njemu gledao Juricu, prevlada u meni želja da ga i ja opašem, kao dragu uspomenu, pogotovu što, osim džepnog sata, nisam ništa primio od Juričinih stvari, naročito ne njegove crteže, karikature drugova, za koje sam se dulje vremena interesirao. Ali, svaki od njegovih drugova htio je da ima nešto za uspomenu, jer su ga svi mnogo voljeli.

Iz Barija još istu večer uzletili smo i pred zoru se spustili u Srbiju, kraj sela Divci, u blizini Valjeva. Stupajući na tle Srbije, zadrhtao sam od uzbuđenja. Priđe mi Marko, zagrli me izgovarajući mi toplo: „Doktore, mi smo u Srbiji, ah, kako bi se Lolo radovao da je s nama". Odjednom, navreše mi suze na oči, prožmu me cijelog užareni žmarci, a glasni jecaji, dotada u toku borbe prigušeni, nahrupiše kao eksplozija. U grlu me spopadoše grčevi i nijedne riječi nisam mogao odgovoriti Marku. Umjesto radosti, koja me je uvijek obuzimala pri pomisli da ću se jednom vratiti u voljeni Beograd, ovladaše me talasi neizrecivih boli, tuge, koji me podsjetiše na stvarnost: razoreni dom i pobijena porodica.

Iz Valjeva, poslije kratkog zadržavanja u Aranđelovcu, žurili smo za našim oslobodilačkim divizijama, za Titom, i na tom putu u oslobođeni Beograd, iskrsne mi

neodoljiva želja da se ne zadržavam u njemu, već da s vojskom produžim dalje do konačne pobjede. Pričinilo mi se u momentu da ću, možda, tako lakše izmaći daljim napadima teških boli, koje su me sapinjale i čekale još teže u Beogradu.

S dolaskom u Beograd, Predsjedništvo AVNOJ-a odmah je pristupilo preuzimanju i instaliranju kancelarija u zgradi Narodne skupštine, koja je za čudo ostala cijela, netaknuta. Ratno stanje trajalo je dalje, a i mi smo još uvijek bili nepriznati od naših saveznika.

Početkom mjeseca novembra nastavljeni su i dovršeni u Beogradu razgovori sa predsjednikom kraljevske vlade dr Ivanom Šubašićem, u kojima su predviđeni svi modaliteti pod kojima će se odvijati obrazovanje jedinstvene narodne vlade u smislu sporazuma zaključenog na Visu. Uz ostalo predviđeno je i kraljevsko namjesništvo, a za ovo su postojala odlučna dva razloga unutarnje i vanjske politike. Suglasno odluci zasjedanja u Jajcu prepušteno je pitanje monarhije, odnosno unutarnjeg uređenja zemlje odluci naroda poslije okončanja rata. Time da se kralj ne može povratiti u zemlju, potreban je bio jedan „ekspediens", u vidu jednog organa, za ovaj prelazni stadij, koji neće prejudicirati pitanje monarhije, odnosno republike, nego naprotiv omogućiti da narod preko svog istinskog i pravog predstavništva, parlamentarnim putem donese svoju konačnu, definitivnu odluku. Drugi, vanjsko-politički razlog decidirano je utvrđen u razgovorima Tito—Šubašić u Beogradu. Iako su u Jajcu, donesenim odlukama i deklaracijom, bili postavljeni temelji nove Jugoslavije, koja s unutarnje-pravnog i ustavnog gledišta nema kontinuiteta sa predratnom Jugoslavijom, ipak je priznanjem međunarodnih ugovora, koje je predratna Jugoslavija, prije rata i za vrijeme rata, zaključila s našim saveznicima, dakle, s međunarodno-

pravnog gledišta ostala stara država. Jer je Jugoslavija u društvu Ujedinjenih naroda bila priznata kao monarhija, zato je u „Namjesništvu“ nađen putem sporazuma jedan mogućni izlaz, kojim će se udovoljiti zahtjevima vanjske, međunarodne politike, a da se ne priznaje s naše strane ni u jednom momentu predratna kompromitovana kraljevska vlast.

Zadatak ovog „Namjesništva“, koje nije imalo nikakve veze sa namjesništvom kome je bio na čelu, poslije smrti kralja Aleksandra, knez regent Pavle, sastojao se u tome da se omogući i osigura narodima nove Jugoslavije da svojom slobodnom voljom riješe pitanje oblika vladavine, kako je to deklarirano i odlukama utvrđeno na drugom zasjedanju AVNOJ-a. Putem sporazuma Tito—Šubašić utvrđeno je da „Namjesništvo“ polaže zakletvu kralju, ali isključivo samo na to da će se strogo pridržavati načela postavljenih sporazumom. A za kraljevske namjesnike mogli su biti postavljeni samo oni koji su priznavali u cjelini tekovine naše borbe. A takvi su i postavljeni, a i ostali su takovi do kraja. Kralj je, iako teško, bolje reći prisiljen, usvojio sporazum i pristao na namjesništvo, a i da nije, smatralo bi se da je pristao, kako je to izjavio Čerčil u ime svoje vlade i saveznika.

Sastanak kralja sa predsjednikom svoje vlade Šubašićem u prisutnosti kraljice majke, kraljice Aleksandre, supruge kraljeve u trudnom stanju, njene majke grčke princeze Aspazije, začas je poprimio izgled jedne tragikomične scene. Gospođe su plakale, Šubašić je plakao, kad je kralj u plaču, na insistiranje prisutnog Čerčila, morao pristati na naimenovanje predloženih namjesnika, koji će u zemlji vršiti kraljevsku vlast do odluke Ustavotvorne skupšitne. Konačno je uslijedilo postavljanje kraljevskih namjesnika uz istovremeno obrazovanje na-

rodne vlade. Potrebne formalnosti, uzuelne u zapadnom parlamentarizmu oko obrazovanja parlamentarnih vlada, izvršio sam kao predsjednik AVNOJ-a. Primajući ostavku Nacionalnog komiteta od druga Tita, priopćio sam mu prethodno poruku kraljevskih namjesnika da je kraljevska vlada preko svog predsjednika Šubašića njima podnijela ostavku, a potom i moj prijedlog da se sastav nove vlade ima povjeriti njemu, maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu, kojeg su namjesnici usvojili. Nova vlada je položila zakletvu 7. marta 1945. godine na ruke predsjedništva AVNOJ-a, a već slijedećeg dana saveznici su pri novoj vladi akreditirali svoje opunomoćene ministre i izvanredne poslanike, a ova istovremeno postavila svoje pri vladama saveznika.

Sporazum Tito—Šubašić, razumije se, nije bio u interesu izbjegličke reakcije. Ona je pokušavala da izdajničkom rabotom povrati staro stanje, a poznatim govorom kralja Petra II navijestila je rat sporazumu. Ponovnim intrigama i klevetama da je u narodnooslobodilačkom pokretu, kao i u revolucionarnoj borbi, zastupana samo Komunistička partija od političkih stranaka, vršila je reakcija pritisak na službenu politiku savezničkih krugova u odnosu na našu zemlju. Borba protiv sporazuma trebalo je da oživi aktivnost reakcije u zemlji i u inostranstvu i od reakcionarne grupe oko kralja stvori neki odlučujući politički faktor. Svi ti planovi doživjeli su slom. A u borbi za održavanje sporazuma koji je priznao i čuvao naše tekovine, mi smo izvojevali pobjedu. Danas treba podvući da je to bila jedna od odlučujućih uspješnih borbi, koju je vodio drug Tito protiv reakcije.

Historijske odluke AVNOJ-a donesene na zasjedanju u Jajcu izborile su konačnu pobjedu, postale su konašno pravosnažne i za naše saveznike. I kralj Petar morao se njima pokloniti i svu svoju kraljevsku vlast morao je

prenijeti na namjesnike. Iza tih odluka stajao je, stoji i vječno će stajati ravnopravni narodi Jugoslavije, njihovo borbeno jedinstvo i zato su one bile, one jesu i ostat će neprikosnovene, nepobjedive i vječne.

Uporedno sa ovom borbom vodili smo i drugu sa našim saveznicima, koja je zadavala mnogo brige i napora drugu Titu. Bila je to politička borba, koja je izvirala iz takozvanih „Preporuka", donesenih na Krimskoj konferenciji saveznika u Jalti, o proširenju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, njegovom popunjavanju članovima posljednjeg predratnog „jugoslovenskog parlamenta", koji se nisu kompromitovali zbog suradnje s neprijateljem, kako bi se omogućilo formiranje jednog privremenog narodnog predstavništva, u formi Privremene narodne skupštine.

Povodom ovih preporuka mnogo smo se trudili da uvjerimo vlade naših saveznika o notornoj činjenici da je politička pozadine posljednje predratne Narodne skupštine predratne Jugoslavije, naturene zemlji i narodima terorom, falsifikatima i raznim mahinacijama i persekucijama, te najreakcionarnijim izbornim zakonom, sprovedenim u krvi po diktatorskoj vladi Stojadinovića, Korošca i Spahe, uglavnom čista fašistička zavjera, ugovorena protiv naše zemlje između princa Pavla i Hitlera na jednom od tajnih njihovih sastanaka u Njemačkoj. Nažalost, mora se priznati da je najteže bilo uvjeravati sovjetskog opunomoćenog ministra Sadčikova, koji nije bio naklonjen nikakvim razlozima iznošenim sa naše strane. S njime sam i ja razgovarao, kao predsjednik AVNOJ-a, dokazujući apsurdnost bukvalne primjene preporuke Krimske konferencije. Iako je poznato da su za ovu posljednju predratnu Narodnu skupštinu — koja uopće nije radila, jer je bila rasturena povodom pogodbe između nove Cvetković—Mačekove vlade i princa Pavla

— kao izabrani narodni poslanici bili oglašeni i takovi službeni kandidati profašističke stranke Stojadinović—Korošec—Spaho, takozvane Jugoslovenske radikalne zajednice vulgo „Jereze", koji su jedva dobili nekoliko desetina, odnosno stotina glasova, nasuprot kandidata iz Udružene opozicije koji su dobili po nekoliko hiljada glasova, a sve zbog reakcionarnih odredaba izbornog zakona koji je pogodovao stranci koja dobiva relativnu većinu, da joj se dodijele tri petine mandata. S tim se naoružala velikosrpska hegemonistička, kao i dvorska klika, da bi mogle vladati protiv naroda u službi Hitlerovog fašizma. Međutim, sve to nije pomagalo kao uvjerljivi dokaz u našoj borbi da saveznici povuku svoje preporuke o popunjavanju AVNOJ-a članovima iz ove Narodne skupštine.

Napokon, ipak je uspjelo drugu Titu da sprovede popunjavanje, i to onim pristalicama tada postojećih građansko političkih stranaka i grupa, koji su kandidirali i mogli se smatrati izabranim, pa i onima, koji nisu kandidirali, jer nisu mogli zbog tehničkih nemogućnosti predviđenih u izbornom zakonu, a postojale su objektivne mogućnosti da bi bili izabrani da su se mogli kandidirati.

U novu vladu, kao i u Predsjedništvo AVNOJ-a, ušli su: iz Jugoslovenske republikanske stranke Jaša Prodanović, te Demokratske Davidovićeve Milan Grol, kao potpredsjednici; Ivan Šubašić, kao ministar inostranih poslova, no ne kao predstavnik izvršnog odbora Hrvatske seljačke stranke sa Gažijem na čelu, jer ovu je predstavljao u vladi Frane Frol. Ustao sam energično protiv postavljanja Grola za potpredsjednika, jer poznajući ga dobro, znao sam unaprijed da će napustiti vladu, prije nego uđemo u izbore za Ustavotvornu skupštinu, kao što će je napustiti i Šubašić sa svojom grupom. Nekoliko dana prije ostavke Grolove, kralj Petar je oduzeo pravo

namjesnicima da rade u njegovo ime i uzeo je kraljevsku vlast ponovno u svoje ruke.

Nova vlada je glavnu i prvu brigu obratila uspješnom dovršenju rata, da bi okupator što prije bio uništen i istjeran iz zemlje sa još neoslobođenog teritorija, što je bilo naročito istaknuto u početku deklaracije, koju je 9. marta 1945. godine, preko beogradskog radija, objavio u ime vlade, preuzimajući vođenje državnih poslova, predsjednik ministarskog savjeta i ministar narodne odbrane maršal Jugoslavije Josip Broz Tito. Pozvana da vodi opću narodnu politiku zemlje u još ratnoj situaciji, u jeku teških borbi, kada su njemačke vojne snage vršile velike napore da razbiju i potisnu front naše oslobađajuće vojske, vlada, razumije se, nije mogla dovoljno pažnje da obrati onom dijelu svog programa, gdje se govori o čuvanju, jačanju i proširenju demokratsko-političkih prava i građanskih sloboda.

Na dan prvomajskog praznika, pozvao me Kardelj da odmah poslije dovršenih svečanosti otputujemo u Slovensko primorje, gdje bismo prisustvovali njegovom konačnom oslobođenju. U društvu sa Sinišom Stankovićem i Marušićem odleteli smo u Zadar, a otuda automobilom produžili preko popaljenih i od savezničkih bombi porušenih mjesta Gorskog kotara, naročito sasma uništenog sela Gerova. Po noći smo se jedva progurali, pošto su neprijateljske jedinice još uvijek bile u povlačenju, do mjesta Ajdovščine blizu Gorice, gdje smo se zaustavili. Odavle rano ujutru izišli smo na vrh brdskog prevoja preko kojeg se spušta cesta prema Trstu i ušli u položaje naših borbenih jedinica, koje su dan prije oslobodile Trst i time hrabro do kraja ispunile zadatak, dobiven od Vrhovnog komandanta, istjeravši neprijatelja iz čitavog

Slovenskog primorja. Prije toga su oslobodile Rijeku, Istru i tako su konačno bili oslobođeni svi ovi naši krajevi okupirani od tuđina po svršetku prvog svjetskog rata.

Istog dana poslije podne prisustvovao sam kao predsjednik AVNOJ-a svečanoj sjednici „Pretsedništva Slovenskog narodnoosvobodilnog sveta“, održanoj u Ajdovščini, koja je izabrala prvu slovenačku vladu sa Kidričem, kao prvim predsjednikom. Poslije sjednice održan je veliki zbor, na kojem sam i ja govorio o historijskom značenju izbora prve narodne vlade, slobodne i nezavisne države Slovenije. Završio sam svoj pozdravni govor sa željom da prisustvujem ulasku narodne slovenačke vlade u glavni grad Ljubljanu. To mi je bila naročita želja, jer sam prije toga prisustvovao 1943. godine u Kočevju „Zboru odposlancev slovenskoga naroda“, na kojem je izabran Slovenski narodnoosvobodilni zbor, te 1944. godine na zasjedanju u Črnomelju, na kojemu se konstituirao Slovenski narodnoosvobodilni svet, kao najviše zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo slovenačkog naroda. No ova mi se želja nije mogla ispuniti.

Preko Istre i Rijeke, koja je uz obalu, naročito luka, bila sva u ruševinama, vratili smo se automobilom u Zadar, a odavde avionom u Beograd.

Devetog maja fašistička nemačka je potpisala kapitulaciju i tako je rat konačno dovršen.* Predsjedništvo AVNOJ-a i vlada našli su se pred novim zadatkom: obnove ratom strašno uništene i opustošene zemlje, te demokratizacije čitavog javnog, političkog i društvenog života. Nažalost, već slijedećeg dana došlo je do nesporazuma, bolje reći spora Jugoslavije i Velike Britanije zbog okupacije Trsta, Gorice, Slovenačkog primorja i

* Sa našeg državnog i nacionalnog teritorija nestalo je i posljednjeg neprijateljskog naoružanog vojnika tek 15 maja.

Istre. Po instrukcijama svoje vlade, ambasador Stivenson preneo je drugu Titu poruku, kojom se od jugoslavenske vlade tražilo da prizna kontrolu savezničkog komandanta na Sredozemlju nad oblašću koja uključuje Trst, Goricu, Monfalkone (Tržić) i Pulu, komunikacione linije za Austriju, s tim da izda odgovarajuće naloge jugoslavenskim snagama koje se nalaze u toj oblasti da surađuju s vrhovnim savezničkim komandantom pri uspostavljanju vojne uprave pod vlašću vrhovnog savezničkog komandanta. Kao predsjednik AVNOJ-a dobio sam od druga Tita kopije ove note s tim da mu odmah isti dan uputim o njoj svoje mišljenje.

Mojim pismom od 17. maja ja sam odgovorio:

„Ne znam da li je ova nota, bolje reći demarš upućen u sporazumu sa vladama Amerike, a naročito Sovjetske unije, no i ako nije, moram odmah kazati, da ga moramo uzeti ne samo u razmatranje i ocjenu, već, nažalost, i na znanje, razumije se s našim obrazloženjem uz izvjesne uslove. Da bi jugoslavenska vlada mogla izdati odgovarajuće instrukcije svojim snagama, potrebno će biti bilateralno utvrđivanje međusobnih odnosa po planu iznesenom u demaršu. Ako već naša vlada treba da prizna vojnu upravu pod vlašću vrhovnog savezničkog komandanta u upitnoj oblasti, onda sigurno ima i pravo da to prizna na način koji će najbolje odgovarati našim i savezničkim odnosima, a naročito polučenim uspjesima naše Narodnooslobodilačke vojske na teritoriji, koja je naša i mora biti naša. Dakle: mišljejnja sam da putem jednog sporazuma riješimo ovo teško pitanje kontroliranja naše oblasti, koju je naša armija oslobodila. Bolje je naime, da se rješava putem sporazuma, nego da se ostaje pod impresijom kao da smo se pokorili jednom ultimativnom demaršu. Pri utvrđivanju sporazuma mogu da se pertraktiraju i unesu one kautele koje su potrebne za očuvanje naših tekovina, a naročito o pitanju organiziranja naše narodne vlasti. Nota je teška. Njom se zariva nož u naše živo narodno tijelo. Ja moram ovdje naglasiti da se u cjelini slažem sa izlaganjem druga Kardelja i dosljedno tome morao bih savjetovati da odbijemo zahtijev upućen notom. Daleko sam od toga da bih na račun jednog načelnog pitanja, našeg suve-

reniteta na našem narodnom teritoriju, oslobođenog od naše armije s puno žrtava, mogao da pravim kompromise. Ali, jer sam svijestan odgovornosti naše, kao i potrebe prisne i neprekinute suradnje s našim saveznicima, preporučujem rješenje putem sporazuma, koji će odgovarati ne samo ciljevima ranije zaključenog općeg sporazuma u vezi s predloženim planom, već i našem općem narodnom interesu za očuvanje naših tekovina".

Spor se riješio sporazumno, ali nisu prestala zanovijetanja i trzavice izazvane katkada i povodom razgovora engleskog i američkog ambasadora sa Grolom i njemu sličnim. A što smo mogli i očekivati nakon poznatih nam govora i zdravica održanih u Jalti povodom Krimske konferencije. U Jalti se rješavalo o sudbini drugih naroda bez njihovog pitanja na osnovu interesa i kompromisa velikih sila. Podjela interesnih sfera smatrana je kao mjerilo snaga. Uz ostale zemlje na Balkanu pogođena interesna sfera i za Jugoslaviju u proporciji 50:50 smatrala se kao neko vrhovno pravo velikih, što je naročito podvukao Staljin u jednoj svojoj zdravici izrečenoj na svečanoj večeri ovim svojim riječima:

„Spreman sam da se pridružim Americi i Britaniji u zaštiti prava malih naroda, ali nikada ne bih pristao da se bilo kakova akcija velikih sila podvrgne sudu malih. Jugoslavija, Albanija i njima slične male zemlje ne mogu da sjede za okruglim stolom zajedno s velikim, kada se kroji njihova sudbina".

Na ovu je izjavu Čerčil odgovorio:

„Orao bi trebao dopustiti malim pticama da cvrkuću, a da se ne brine što i kako cvrkuću".

A te sfere uticaja, kojima je temelj udaren u Jalti i koje predstavljaju prvu klicu poslijeratne zategnutosti u svijetu, dovele su čovječanstvo u kratkom razdoblju u opasnost novog svjetskog rata.

Na trećem zasjedanju AVNOJ-a zakazanom za 7. avgust 1945. godine u Beogradu, koje je predskazao Tito opraštajući se od vijećnika poslije drugog zasjedanja, nastavljen je rad započet u Bihaću i Jajcu, gdje su bili postavljeni temelji ustavnog i pravnog poretka nove Jugoslavije. I opet, kao i u Bihaću, i Jajcu, pristizali su u skupštinsku dvoranu u Beogradu stari vijećnici, borci s raznih frontova, samo ovog puta skoro svi preostali živi i zdravi, naročito oni koji zbog daljine puta, terenskih teškoća, u prvom redu sniježne mećave, pa teškog probijanja kroz neprijateljske frontove i pozadine nisu mogli da se odazovu pozivu na prva dva zasjedanja, naročito drugovi iz udaljenih krajeva Srbije i Makedonije. Kao predsjednik otvorio sam zasjedanje kratkom uvodnom riječju.

Za izvršenje zadataka postavljenih u deklaraciji vlade spremljeni su bili zakonski prijedlozi, ne samo oni koji su u organskoj vezi sa akivom Ustavotvorne skupštine, već i drugi radi normaliziranja našeg unutrašnjeg života i učvršćenja demokratskog poretka, kao što su bili: o agrarnoj reformi, kolonizaciji, sudovima, činovnicima i drugi.

Izveštaj Predsjedništva AVNOJ-a iznesen pred treće sasjedanje nabraja sve zakonske odluke, koje su bile donesene u razdoblju između drugog i trećeg zasjedanja. Jedan veliki nedostatas zapažen je u izvještaju — potpuno odsustvo svake veze između Predsjedništva AVNOJ-a i Predsjedništva federalnih narodnih predstavništava. Potrebno je bilo ono o čemu sam govorio po dolasku u Otočac, nakon pete ofanzive 1943. godine, dolazeći u kontakt sa nadležnima ZAVNOH-a da Predsjedništvo AVNOJ-a bude stalno obavještavano o zakonodavnom radu federalnih jedinica, da dobije sve njihove zakonske

odluke da bi moglo vršiti svoju funkciju koordinacije i kontrole, kako ne bi bilo zastranjivanja i odstupanja od osnovnih načela deklariranih na zasjedanju u Jajcu. Kako sam već spomenuo, onda se smatralo da bi to bilo neovlašćeno miješanje u suverenitet tih jedinica.

Drug Tito u svom ekspozeu datom na ovoj prvoj sjednici Privremene narodne skupštine, uz ostalo, kazao je i slijedeće:

„Naša zemlja, iako je iz ovog rata izišla razorena i osiromašena materijalno, izišla je u isto vrijeme duhovno preporođena, spremna na najveće stvaralačke napore.

... Stvoreno je nerazorivo bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije; stvorena je narodna vlast koja je garancija pravednog socijalnog poretka i demokratije; stvorena je snažna država zajednica ravnopravnih naroda Jugoslavije".

Oslobodilački rat završen je pobjedonosno. Stojeći čvrsto i nepokolebljivo na braniku velikih demokratskih tekovina izvojevanih u narodnooslobodilačkom ratu i revolucionarnoj borbi, treće zasjedanje je učinilo sve da narodi Jugoslavije konačno jedinstveno izraze svoju suverenu volju o osnovnim pitanjima uređenja naše demokratske i federativne državne zajednice — nove Jugoslavije.

PREGLED DOKUMENTARNIH FOTOGRAFIJA

SADRŽAJ

Dr IVAN RIBAR

USPOMENE IZ NOB

*

Tehnički urednik
major

SLOBODAN M. MITIĆ

Jezički redaktor

prof. STANA STANIĆ

*

Korektor

JELISAVETA KATIĆ

*

Dato u štampu januara 1961. god.
Štampanje završeno februara 1961. god.
Tiraž: 5.000.

Štampa „Kultura“, Beograd, Makedonska 4.